ماں

میکسم گورکی

ماں

میکسم گورکی

ماءُ

ميڪسم گورڪي

روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو
۱۹۸۶ء

سنڌيڪار:- م - ع ڏيپلائي

تعداد : هڪ هزار

دفعو:- پهريون

قيمت ۳۵ روپيا

(١)

هر روز اسر جو ڪارخاني جو گهوگهو زور سان اونائيندو هو، ۽ مزورن جي بستيءَ مٿان گريءَ ۽ ڳريءَ فضا ۾ پکڙجي ويندو هو اُن جي سڏ جي تعميل خاطر ڪئين انسان فرحت ۽ طاقت بخشيندڙ ننڊ ۽ مٺڙن سپنن مان ڇرڪ ڀري جاڳي پوندا هئا.

هو تکا تکا اداس ۽ بيزار حالت ۾، پنهنجن ننڍڙن سادن گهرن مان ڊچندڙ سرئن وانگر نڪري پوندا هئا ۽ ٿڌيءَ ۽ اونداهيءَ فضا ۾، ڪچي رستي تان، انهيءَ ڪارخاني جي اوچين پٿر جي جاين ڏي روانا ٿي ويندا هئا، جو ڄڻ ته ڏاڍيءَ لاپرواهيءَ ۽ آڪڙ سان سندن انتظار ڪندو رهندو هو.

هنن جي پيرن هيٺان گپ چر چر پيئي ڪندي هئي، هو ڳرن ۽ ننڊاکرن آوازن سان، گارگند ۽ ڦٽ لعنت جي شور ۾، فضا کي چيري ڇڏيندا هئا. لوهي پرزن جي بيهودي کڙکڙ ۽ ٻاڦ جا سوساٽ وڌندا ويندا هئا. دونهين جا ڪڪر ڪارن بخارن مان نڪرندا، وڌندا، سڄي ڳوٺ تي ديو وانگر ڇانئجي ويندا هئا.

شام جو لهندڙ سج جنهن وقت جاين جي درين مان ٿڪل ٽٽل پاڇولن کي ڏسندو هو، ته ان وقت ڪارخانو، مائهن کي پنهنجن پٿريلن تهه خانن مان اهڙيءَ طرح اوڳاري ڪڍي ڇڏيندو هو، جو ڄڻ ته ڪو گند ڪچرو هجي. ويچارا پورهيت تيل ۾ ٻڏل ڪاراٽيل چهرن، ٻکئي پيٽ ۽ چڪندڙ ڏندن سان، هڪ ڀيرو وري رستي تي نڪري ايندا هئا. سندن بدن مان مشين جي تيل جي بانس پيئي ايندي هئي. هاڻي هنن جو آواز کڙائيءَ وارو، جو شيلو ٻلڪ سرهائيءَ پريل به ٿي ويندو هو: هڪڙي ڏينهن جو ٻيو به ڪم پورو ٿي ويو، گهر ۾ کاڌو ۽ آرام سندن اوسيڙي ۾ هوندا.

ڪارخاني جون مشينيون ڏينهن کي ڳڙڪائي ويون، لوهي پرزن ضرورت آهر پورهيتن کان محنت نچوڙي ۽ ڇڪي ورتي. ڏينهن جو نالو نشان به نه رهيو، ۽ انسان پنهنجي قبر ڏانهن وک کن اڳتي وڌي ويو. اُنهيءَ هوندي هن وقت هو دونهين سان ڏٽيل شراب خاني جي فرحتن جو اميدن ڀريو اوسيڙو ڪري رهيو هو، هائي هن کي اطمينان هو.

آچر ۽ ٻين موڪل جي ڏينهن تي مائهو ڏهين بجي صبح تائين سمهندا هئا. پرڻيل مائهو اٿڻ کان پوءِ بهترين لباس پهري عبادت جي واسطي نڪري پوندا هئا. هو نوجوانن کي سندن مذهبي بي راه رويءَ تي ڇينڀي، عبادت کان پوءِ "پيروگي" (سنبوسا) کائي، وري اچي ڊگها ٿي، شام تائين سمهي رهندا هئا.

سالن جي گڏ ٿيل ٿڪ سندن بک ماري ڇڏي هئي، انهيءَ ڪري شراب پي، هاضمي کي تيز ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رنڀي ويندا هئا ۽ "وودڪا" (روسي شراب) جي تيز ۽ ڪئوڙن ڍڪن کي چاڙهي پيٽ کي گرماش پهچائيندا هئا.

هو سانجهيءَ ٽاڻي رستن ۽ پيچرن تي هوا خوريءَ لاءِ نڪرندا هئا. پر اُنهن سان گهڻن وٽ رٻڙ جا جوتا ئي هئا، سي خشڪ رستي هوندي به اهي ئي جوتا پائيندا هئا، ۽ جن وٽ ڇٽيون هونديون هيون، سي وري اُهي به کڻي نڪرندا هئا، کڻي موسم ڪهڙي به وڻندڙ خوشگوار ڇو نه هجي.

دوست هڪٻئي سان ملڻ مهل سدائين ڪارخاني، مشين ۽ پنهنجي فورمئن بابت ڳالهه ٻولهه ڪندا هئا ۽ ڪڏهين به اهڙيءَ ڪنهن شيءِ جي ڳالهه ٻولهه ئي ڪانه ڪندا هئا، جنهن جو لاڳاپو سندن ڪم سان نه هجي. اتفاق سان ڪن پريشان خيالن جون ٽڙيل ٻکڙيل چٽڪون، سندن حياتيءَ جي رکيءَ ۽ اڍنگيءَ هڪجهڙائيءَ ۾، ٽمڪنديون هيون مڙس گهڻو ڪري گهرن ۾ اچي زالن سان اٽڪندا ۽ جهڳڙندا هئا ۽ کين مارون ڪڍندا هئا. نوجوان وري گٽي ۾ دوستن وٽ وڃي نڪرندا هئا، جتي اڪارڊين (ساز)

وڃائيندا، اڻ سهائيندڙ راڳ ڳائيندا، نچندا، گاريون گند ڏيندا ۽ بدمست ٿي ويندا هئا.

سخت پورهئي جي ڪري هو ٽڪل ٽٽل ته اڳيئي هوندا هئا، ان ڪري کين نشو جلدئي وٺي ويندو هو ۽ سمجهه ۾ نه اچڻ جهڙي، اچرج ۾ وجهندڙ پريشاني سندن سيني ۾ خلش پيدا ڪندي ٻاهر نڪرڻ لاءِ رستو ڳوليندي هئي ۽ کين جفي ڪري وجهندي هئي. آنهيءَ ئي ڪري هو پنهنجن احساسن کي آٿت ڏيڻ وارو معمولي کان معمولي وجهه به هٿان ڪونه وڃائيندا هئا، ۽ نالي ماتر جيڙائڻ سان هڪٻئي تي وحشين وانگر اچي ڪڙڪندا هئا. منجهن خون خرابيون ۽ رتو ڇاڻ ٿيندي ئي رهندي هئي ۽ سندڻ روز مره جا جهڳڙا، ڪڏهين ڌڪ ڦٽ، ڪڏهين قتل ۽ ڪڏهين خونريزيءَ تائين وڃي پهچندا هئا.

هنن جا هڪٻئي سان ناتا ۽ لاڳاپا ضرور هئا، پر انهن ۾ دٻيل ساڙ ۽ دشمنيءَ جو احساس لڪو لڪو سدائين موجود رهندو هو، ۽ هي احساس منجهن ناسور بنجي چڪو هو، جنهن جو ڪو علاج ئي ڪونه هو. مائهن کي اهو روحاني روڳ، مٽن ماتٽن کان ورثي ۾ ملندو هو، ۽ هو ڄمندي ئي اها بيماري پاڻ سان کڻيو ايندا هئا، جا مرڻ گهڙيءَ تائين اونداهي پاڇولي وانگر کين چهٽي پيئي هوندي هئي، ۽ کانئن اهڙيون حرڪتون ڪرائيندي هئي، جي پنهنجي بي رحم بيوقوفين ڪري بنهه نفرت جوڳيون پييون ڀاسنديون هيون.

نوجوان آچر جي ڏينهن دير سان گهر موٽندا هئا، اڪثر ڪري لٽا ليڙون ٿيل، پيرن کان وٺي مٿي تائين ڌوڙ ۾ ڀڀوت ٿيل، گپ چڪ سان ڀريل، اکيون سڄيل ۽ نڪ سان رت وهندڙ هوندو هون. ڪڏهين اچي ٻٽاڪن ۾ پوندا هئا، چي 'دشمن جا ڏند ڀڃي ڇڏياسون!' ۽ ڪڏهين پنهنجي بي عزتيءَ تي ڏکونجي، خفي ٿي ڳوڙها ڳاڙيندا ايندا هئا. هو نشي ۾ چور ۽ بي حسي

۾ ٻڏل، رحم جوڳا ۽ افسوسناڪ هوندا هئا، ۽ کين ڏسيو بچان پيئي ايندي هئي-

گهڻو ڪري مائٽ پنهنجن ٻارن کي ڪنهن ڀت جي پاڇولي يا ڪنهن گتي جي فرش تي نشي ۾ بي هوش ۽ بي خبر پيل اچي لهندا هئا. انهيءَ تي وڏا، کين نهايت بد شد ڳالهائيندي، گهڻي شراب پيڻ جي ڪري سندن ڪمزور ٿي ويل جسمن جي چڱيءَ طرح مرمت ڪري، عجيب ويچار ۾ پئجي، وڇاڻن تي سمهاري ڇڏيندا هئا. اهو سڀڪجهه پرڀات تائين ٿيندو هو، ڇاڪاڻ جو جڏهين ڪارخاني جي گهگهوءَ جي ڪوڪ، ڪوڙي صبح جي سيني کي، ڪنهن ڪاريءَ ڌار وانگر چيري، اندر گهڙي ايندي هئي، ته کين يڪدم جاڳابو ويندو هو.

هي ماڻهو هونئن ته پنهنجن ٻارڙن کي ڏاڍيءَ بيدرديءَ سان مار ڪٽ ڪندا ۽ گاريون گند ڏيندا هئا، پر ڳيروئن جي ويڙهه ۽ شراب پيڻ انهن جي زندگيءَ جو هڪڙو ضروري جزو ڪري مڃيو ٿي ويو. جڏهين پيئر جوان هئا ته هو ٻاڻ به جهڳڙندا ۽ بد مست ٿي ويندا هئا ۽ سندن مائٽ به کين ساڳيءَ طرح مار ڪٽ ڪندا ۽ ڇينڀيندا هئا. زندگيءَ جو سدا کان اهوئي رنگ هو، جو هڪ گدلي ناري وانگر صدين کان آهستي آهستي مگر هڪجهڙو ائين ئي وهي رهيو هو. روز مرهه ساڳيون ڳالهيون ڪرڻ ۽ ساڳئي نموني سوچڻ، ويچار ڪرڻ ۽ هلت هلڻ جي روش جون ٻاڙون، جبل جي پٿر وانگر بنهه اونهيون ۽ مضبوط لڳي وييون هيون؛ ڪنهن جي به سيني ۾ اِها اميد ئي ڪانه ٿي جاڳي، ته هو ڪو نئين نموني ۾ سوچي ۽ ڪٿي ڪا ڦير گهير آڻي ٿي سگهيا.

گاهي گاهي ٻن پرڳڻن مان نوان ماڻهو ڪارخاني واريءَ بستيءَ ۾ اچي سهڙندا هئا. ماڻهن جو هنن نون شخصن ڏانهن وقتي ڌيان رڳو انهيءَ ڪري ڇڪجي ويندو هو. جو هو نوان هئا. اها مٿاڇري دلچسپي رڳو انهيءَ ڪري پيدا ٿيندي ۽ ڪجهه

وقت هلندي هئي، جو نوان ماڻهو نين جاين جا نوان قصا ڪٿيندا هئا بوءِ پورهيت آهي ڳالهيون ٻڌي ٻڌي نيٺ ڪي ٿي پوندا هئا، ڳالهيون پرائيون ٿي ويندیون هيون، ۽ هر ڪنهن جو ڏيان بدلجي پراڻي وهڪري ۾ وهڻ لڳندو هو. اُنهن ڳالهين مان اِهو ته صاف ظاهر ٿيندو هو ته پورهيتن سان هر هنڌ ساڳيو ويل هو، بوءِ جيڪڏهن اها ڳالهه سچي هئي ته ڳالهين ۾ باقي رهندو ٻ ڇا هو؟

انهيءَ هوندي ٻ نوان ماڻهو ڪن اهڙين چيزن جو ٻ ذڪر ڪندا هئا، جي بستيءَ وارن لاءِ نيون هيون. انهن بابت ڪوبه بحث نه ڪيو ويندو هو، ۽ ايترو ضرور هو، جو ٻڌندڙ اهي ڳالهيون شڪ ۽ شبهي سان ٻڌندا هئا. ڪي ته هرو ڀرو منجهائن ڪڪ ۽ خفي ٿيندا ۽ اڻلکو خطرو محسوس ڪندا هئا؛ ۽ ڪي اهڙا ٻ هئا، جن کي اميد جو هلڪڙو پاڇولو مونجهاري ۽ ويچار ۾ وجهي ڇڏيندو هو ۽ هو انهن اڻ سهائيندڙ پچارن کي دل کان ٻاهر ڪيڏ لاءِ وڌيڪ شراب پيئندا هئا، ته جيئن اهي پچارون سندن زندگيءَ کي وڌيڪ ڪن ورڻ وڪڙڻ ۾ ڦاسائي نه ڇڏين.

جيڪڏهين بستيءَ وارن کي ڪنهن نئين ماڻهوءَ ۾ ڪا غير معمولي ڳالهه ڏسڻ ۾ ايندي هئي، ته هو انهيءَ کي گهٽيءَ ڏير تائين شڪايت جو سبب بنايو پيا ڦرندا هئا. جيڪو ٻ ماڻهو ڪائنِ مختلف هوندو هو ته ان کان پيا ڪن هٽندا ۽ ڇرڪندا هئا. جڏ ته ان هنن جي اُداس ۽ هڪجهڙيءَ گذرندڙ حياتيءَ کي ڏوڏي ٿي ڇڏيو. هو جينوئيڪ دکي حياتي گذاريندا هئا، ۽ انهيءَ ۾ ٻ هڪ قسم جي مٺاڻ ۽ سانت ضرور هئي. هو سمجهندا هئا ته اسان کي حياتي جيڪر ائين ئي ٻيڙهندي رهي، ته ڇڪو. ڇو جو ڪين ته ڪنهن ڇڪائيءَ ۽ بهتريءَ جي اميد ڪانه هئي ۽ پڪ هين ته جيڪا ٻ ڦير گهير ٿيندي، سا پاڻ سان نت نيون تڪليفون ڪٽيو ايندي.

جيڪي ٻ ماڻهو کي نوان ويچار پيش ڪندا هئا، ته بستيءَ

وارا انهن کان کن هٹندا ۽ پاسو ڪندا رهندا هئا. ان ڪري نوان ماڻهو ايترو ترسي ڪونہ سگهندا هئا ۽ لڏو ڪٽي هليا ويندا هئا. اتفاق سان ڪو اهڙو نئر هوندو هو، جو اتي رهي پوندو هو، تہ ان کي يا تہ بستيءَ وارن جهڙو ٽيٹو پوندو هو، يا تہ سيني کان الڳ پنهنجي منهن حياتيءَ جا ڏينهن گهارڻ لڳندو هو ـــــ ۽ ـــــ پنجاهہ سالن جي لڳ ڀڳ اهڙين حياتين گذارڻ بعد انهن مان هرڪو ماڻهو مري ڪپي ويندو هو.

(٢)

”ميڪائيل ولاسوف“ جي حياتي به اهڙيءَ ريت پئي گذري. هو هڪڙو اڻ گهڙيو، رکي منهن وارو مستري هو. هن جو سڄو بدن گهنڊيدار وارن سان ڀريل هو. هن جون ننڍيون ننڍيون اکيون، گهاٽن ڀرن جي هيٺيان شڪ ۽ ڪيني کي پالينڊڙ بچان سان چلڪنديون ۽ چمڪنديون هيون. هو ڪارخاني جو سٺي ۾ سٺو مستري ۽ بستيءَ وارن ۾ وڌيڪ همٿ ڀريو مڙس هو، پر پنهنجن بالادستن کي رکو منهن ڏيندو ۽ ڏاڍي بيپرواهيءَ سان هلندو هو، انهيءَ ڪري پئسو ٿورو ڪمائيندو هو. هو سڀڪنهن موڪل واري ڏينهن ڪنهن نه ڪنهن شخص کي مار ڏيندو هو، جنهن ڪري سڀئي ماڻهو کانئس ڊڄندا هئا ۽ ڪنهن کي به ڪين وڻندو هو. چڪر کي لتر تي پڄڻ جي هر هڪ ڪوشش، ان جي اڳيان سوڀاري ڪانه ٿيندي هئي. ماڻهو جڏهين هن جو مقابلو ڪرڻ لاءِ ايندا هئا، ته هو وڏيرڙو پٿر يا ڪاٺ جي پٽي يا لوهه جي سيخ کڻي، ٽنگون ويڪريون ڪري دشمن جي انتظار ۾ ماٺ ڪري بيهي رهندو هو. هن جون وارن سان ڇانيل ٻانهون ۽ اکين کان وٺي ڳچيءَ تائين، منهن تي پکڙيل ڪاري گهاٽي ڏاڙهي، ماڻهن کي ڊيڄارڻ لاءِ ڪافي هيون. ماڻهو هن جي ننڍڙين ۽ تکين اکين کان خاص ڪري ڊڄندا هئا، ڇاڪاڻ جو انهن جي نظرن جا تير ماڻهن کي ڦٽي وجهندا هئا. جنهن هن جي اکين ۾ اکيون وجهي ٿي نهاريو، ته محسوس ٿي ڪيائين، ته هو ڪنهن وحشي قوت جي سامهون بيٺو آهي، جڪا تر جيتري به ڊپ يا رحم کائڻ کان سواءِ حملي ڪرڻ لاءِ تيار آهي.

”ڪتي جا ڦر. ڀڄي وڃو هتان. سمجهيو؟“ هن خفي ٿي

چيو ٿي- هن جا وڏا وڏا پيلا ڏند سندس ڏاڙهيءَ مان چمڪڻ لڳندا هئا، ۽ ماڻهو سچ پچ ته رفو چڪر ٿي ٿي ويا ۽ ويندي ويندي مٿس، گارين جا دس چاڙهيندا ٿي ويا.

”ڪتي جا ڦر!“ هن ماڻهن ڏي ڏسي رڳو ايترو ٿي چيو، نفرت ۽ بڇان جي ڪري سندس اکيون وڌيڪ تيز ٿي، ٿي وييون ۽ پوءِ هو مٿي کي پوئتي ڪري، ماڻهن جي پوئتان ٿي پيو ۽ واڪا ڪندي ٿي ويو:

”اڙي، ڪير تو مرڻ گهري؟“

ڪو به مرڻ ڪين گهرندو هو-

هو ٿور ڳالهائو هو ۽ ”ڪتي جا ڦر“ وارو فقرو کيس وڻندو هو. هو پوليس وارن، عملدارن ۽ پنهنجي ڪارخاني جي هلائيندڙن کي سدائين اها گار ڏيندو هو ۽ پنهنجي جوءِ کي به هميشه ”ڪتي“ چئي نوازيندو هو.

”اڙي ڪتي! ڏسين نٿي ته منهنجي يتلون ڦاٽي پيئي آهي؟“

هن جو پٽ ”پاويل“ جڏهين چوڏهن ورهين جو ٿيو، ته هڪڙي ڀيري ڪاوڙ ۾ هو ان کي وارن کان وٺي اٿارڻ تي هو. ته پاويل هڪڙ ڳرو مترڪو کڻي ورتو ۽ رکو منهن ڪري چيائين:

”خبردار!“

”هي ڇا؟“ پيءُ پنهنجي سنهڙي، ضعيف ۽ قداور پٽ ڏانهن وڌندي پڇيو، هو اهڙيءَ طرح اڳتي وڌي رهيو هو، جڻ ته جهڙالي جو ڪارو پاڇولو بيد جي وڻ ڏانهن وڌي رهيو هجي.

”گهڻوئي ٿي چڪو، هاڻي آءُ وڌيڪ سهي ڪونه سگهندس،“ پاويل ائين چئي، مترڪو مٿي کنيو.

پٽس هن ڏانهن نهاري، پنهنجا وارن وارا هٿ بڻيءَ پويان کڻي لڪايا.

”چڱو،“ هن نالي ماتر مشڪي چيو، پوءِ ٿڌو ساه کڻي چيائين: ”تون به ڪتي جو ڦر آهين.“

۽ ٿوريءَ دير کان پوءِ پنهنجي زال کي چيائين، ”هاڻي مون

کان پُسو نہ گھرجانءِ. اج کان وٹي توکي پاويل ڪمائي ڪرائيندو."
ءِ تون شايد پنهنجي سموري ڪمائي شراب ۾ ڏڻ ڪري
ڇڏيندين؟" هن دل جهلي پڇيو.

"ڪتي جي ڏيءِ! تنهنجو ان ۾ ڇا! جيڪڏهين ضرورت
پيئي ته پي زال به وٹي ايندس."

هن پي زال ته ڪانہ آندي، پر ان وقت کان وٹي مرڻ
گهڙيءِ تائين، اڪل پي سال ڪن، پنهنجي پٽ ڏانهن ڪو به
ڏيان نہ ڏنائين ءِ ان سان وري ڪڏهن به ڪين ڳالهايائين.

وٹس هڪڙو ڪتو هو، جو به جهڙس ئي ٹلهو متارو ءِ جاننو
هو. هي ڪتو صبح جو ساڻس گڏجي ڪارخاني تائين ويندو هو
ءِ سانجهيءِ ٹاڻي ڦاڪ تي سندس انتظار ڪندو هو موڪل جو
ڏينهن مبڪائيل ڪٹن جا دروازا کڙڪائيندو رهندو هو ءِ اهڙن
موقعن تي ڪنهن سان به ڳالهائڻ بنان مائهن جيءَ منهن ۾ غور
سان ڏسندو ويندو هو، جڏ ته ڪنهن جي ڳولا ۾ هو ءِ سندس
ڪتو پنهنجو پڇ لٹڪائيندو سجو ڏيهن پنهنجي مالڪ جي پويان
لور لور ڪندو وٹندو هو. موٹي اڇڻ تي هو پاڻ به ڪاڏو ڪائيندو هو
ءِ پنهنجي پيالي مان ڪتي کي به کارائيندو وٹندو هو. ان کي نڪي
گاريون ڪيندو هو ءِ نہ وري ماريندو هو، پر ساڳئي وقت ڪڏهين
پيار به کونہ ڪندو هو. ڪاڏي ڪائڻ کان پوءِ سندس زال
جڏهين به ميز صاف ڪرڻ ۾ دير ٹي ڪئي، ته سيئي برتن ڪٹي
پٽ ٹي اڇلائي، پنهنجي اڳيان شراب جو شيشو رکي، پٽ کي
پٽ ڏيئي؛ اکيون بند ڪري، وات ڦاڙي، پيانڪ آواز ۾ ڪو
ڏکڏائڪ گيت ڳائڻ شروع ڪندو هو. ڏکن پريا بي سرا آواز
سندس وڪٹيل مڇن ۾ ڦاسي پوندا هٹا ءِ اڪيل مانيءَ جي
پورن کي اڏائي ڇڏيندا هٹا. هو پنهنجن مڇن ءِ ڏاڙهيءَ کي ٹلهين
آڱرين سان ٹپڪيون هٹندو ڳائيندو رهندو هو. سندس ڳاني جا لفظ
ڪرو ڪر ءِ اڻ ڇڻا هوندا هٹا ءِ سندس سر ائين بيو لڳندو هو،
جڏ ته ڪو گدڙ سياري ۾ اونايون ڪندو هجي. اهو شغل ابستائين

هلندو هو، جيستائين شراب جو شيشو پورو نہ ٿيندو هو. پوءِ هو يا تہ بئنچ تي پئجي رهندو هو، يا ميز تي مٿو رکي ڪارخاني جي گهگهوءَ جي وڄڻ تائين پيو هوندو هو. ڪتو بہ ڀرسانئس لٽي پوندو هو.

هو ڇڪيءَ جي بيماريءَ ۾ مبتلا ٿي پيو. پنج ڏينهن وڇاڻي تي ڦٿڪندو ۽ لڇندو رهيو، منهن ڪارانجي، اکيون ڏرا ڏيئي ويس. هو ڏند ڪرٽيندو رهيو. ڪڏهن ڪڏهين جوڻس کي چيائين ٿي:

”مون کي سنکئي ذرو کاراءِ.... مون کي زهر ڏيئي ڇڏ....“

ڊاڪٽر لپڙيون ٻڌڻ لاءِ چيو، پر ائين بہ چيائين تہ ”هن جي آپريشن ڪرڻ ضروري آهي ۽ کيس اڄ ئي اسپتال پهچايو وڃي.“

”جهنم ۾ وڃي پو! آءُ تنهنجي هٿن کان سواءِ ئي مري ويندس. ڪتي جا ڦر!“ ميڪائل سهڪندي چيو.

ڊاڪٽر جي وڃڻ کان پوءِ جڏهين جوڻس اکين ۾ پاڻي آڻي چيس تہ ”آپريشن ڪرائي وٺ.“ تہ ان کي بہ ٺونشو ڏيکاري چيائين: ”جيڪڏهين آءُ چڱو ڀلو ٿي پيس تہ توکي بہ چڱو مزو چکائيندس!“

صبح ساڻ، ڪارخاني جي سيٽي وڄڻ وقت هو مري ويو. ڏوليءَ ۾ سندس منهن کليل هو. نرڙ گهنجيو پيو هوس، ڄڻ تہ ڪنهن تي چڙيل هجي. جوڻس، پٽس، سندس ڪتي، دانيو ويسوف شيڪوف (هڪڙي جهوني چور ۽ شرابيءَ جنهن کي ڪارخاني مان ڪڍي ڇڏيو ويو هو) ۽ بستيءَ جي ڪن فقيرن گڏجي کيس دفنايو. جوڻس ماٺ ميٺ ۽ ڪجهہ رني، پاويل بنهہ ڪونہ رنو. بستيءَ جي جن ماڻهن هن جنازي جي نالي ماتر جلوس کي ڏٺو، تن پنهنجي ڇاتيءَ تي صليب جا نشان ٺاهي ورتا. منجهانئن هڪڙي چيو: ”ڪتي جو ڦر ويو، لوڪ تان ڏر تہ لٿو. چڱو ٿيو جو مري ويو.“

”ڪتو هو ۽ ڪتي جي موت مئو،“ ٻئي چيو. ميت پورڻ کان پوءِ ماڻهو هليا ويا، پر سندس ڪتي تازيءَ مٽيءَ تي ويهي، قبر کي پئي سونگهيو. ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ ان کي بہ ڪنهن ماري ڇڏيو.

(٣)

پنهنجي پيءُ جي موت کان ٻه هفتا پوءِ، آچر جي ڏينهن؛ پاويل نشي ۾ چور ٿي گهر آيو. هي ٿڙندو ٿاٻڙندو دروازي ۾ گهڙيو، رڙهندو وڃي ميز وٽ پهتو. پيءُ وانگر تختي تي مڪ هڻي، ماءُ ڏي مهڙ ڪري رڙ ڪري چيائين: ”ماني!“

ماءُ ٻچڙي جي ڀرسان ويهي، هن جي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهي، سندس مٿي کي سيري پنهنجي ڇاتيءَ تي رکيو، پر پٿس کيس پري هٽائي ڇڏيو.

”امان جهٽ ڪر!“

”نادان ٻار!“ هن جي ماءُ افسوس ۽ محبت سان چيو ۽ هن جو هٿ پري ڪري ڇڏيو.

”۽ ..... آءُ پائيپ به ڀيئندس! مون کي ڏي بابي جو پائيپ .....“ پاويل پنهنجي ٿلهيءَ زبان کي جيئن تيئن ڪري چوريندي بڙ بڙ ڪئي.

هو پهريون ڀيرو نشي ۾ چور ٿيو هو، شراب سندس بدن ضعيف ڪري ڇڏيو هو، پر سندس سمجهه اڃا ختم ڪانه ٿي هئي ۽ سندس ذهن ۾ وري هي سوال اڀري رهيو هو:

”ڇا آءٌ نشي ۾ آهيان؟“ ”ڇا آءُ نشي ۾ آهيان؟“ هو جيجل ماءُ جي نرميءَ ۽ مهربانيءَ جي ڪري ڪي قدر مونجهاري ۾ ٻئجي ويو ۽ هن جي اکين ۾ پاڻي ڏسي ڏاڍو متاثر ٿيو. هن روئڻ ٿي گهريو، ۽ انهيءَ جذبي کي لڪائڻ ۽ ڳوڙهن کي روڪڻ لاءِ اهڙي حالت ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو، جڻ ته نشي اڳي کان به وڌيڪ وڪوڙي وڌو هوس.

ماڻس، هن جي ڀنل منجهيل وارن تي ٿڦڪيون ڏنيون.

”توکي ائين نه ڪرڻ گهرجي ها،“ هن آهستي سان چيو.

هن جي دل ڪچي ٿيڻ لڳي. سخت الٽي اچڻ کان پوءِ ماڻس کيس هنڌ تي لٽائي، سندس پيليءَ پيشانيءَ تي هڪڙو آلو ٽوال رکي ڇڏيو. ائين ڪرڻ سان هن ڪجهه هوش سنڀاليو، پر مٿو اڃا به پئي ڦريس. اکيون اهڙيون ڳريون ٿي پيون هيس، جو کليس ئي نٿي. وات ۾ اڻ وڻندڙ مٽيءَ جي بوءِ جهڙو سواد محسوس ڪندي، اڌ کليل نيڻ کڻي، ماءُ ڏانهن نهاري، سوچڻ لڳو:

”ائين پيو سمجهجي ته آءٌ اڃا شراب پيڻ کان گهڻو ننڍو آهيان. پيا بين ٿا، انهن کي ڪجهه به نٿو ٿئي، مگر منهنجي طبيعت خراب ٿيو پوي.“

پري کان سندس ماءُ جو نرم ۽ جهيئو اواز آيو:

”جيڪڏهين تو به پيڻ شروع ڪيو، ته منهنجو خرچ ڪيئن سهي سگهندين؟“

پنهنجون اکيون پوري، هن جواب ڏنو: ”هرڪو پئي ٿو.“

ماڻس ٿڌو ساهه کڻندي چيو، ”سچ ٿو چوي“ هن کي ڄاڻ هئي ته گنو ئي هڪڙي جاءِ آهي، جتي ماڻهو کي مشڪل سان ڪي قطرا خوشيءَ جا حاصل ٿي سگهيا ٿي.

ماءُ چيو: ”تون شراب پيڻ شروع نه ڪر، پڻهين تنهنجي ۽ پنهنجي پتيءَ کان به وڌيڪ پي ڇڏيو آهي. هن جي هٿان مون کي ڪو ٿورو دک پهتو آهي؟ ڇا! تو کي پنهنجي جيجل تي تر جيترو به ترس نه ٿو اچي سگهي؟“

اهڙا ڏک ڀريا نرم لفظ ٻڌندي ٻڌندي، پاويل کي خيال آيو ته ’ابي جي حياتيءَ ۾ امڙ جي وجود جو اتفاق سان احساس ٿي ٿيم. ڇاڪاڻ جو ابي جي خوف کان گهڻو ڪري ٻاهر گذاريندو هوس، ۽ ڪوشش ڪندو هوس ته جيئن بابي جي منهن تي نه چڙهان.‘ آهستي آهستي جيئن هن جو نشو گهٽو ٿي ويو، تيئن ئي ماءُ کي غور سان ڏسڻ شروع ڪيائين.

هوءَ قداور مگر ڪي قدر جهڪيل هئي. هن جي جسم تي سخت پورهئي ۽ مڙيس جي مارڪٽ جا نشان هئا. هوءَ دٻيل

پيرن سان پاسو ڪري لنگهندي هئي، ڄڻ ته کيس ڊپ هو ته متان ڪنهن شيءِ سان ٽڪرجي نه پوي. هن جو ڀريل بيضوي چهرو، جنهن تي پيريءَ جا پيرا صاف ظاهر پئي ڏٺا، ڪارين اکين جي ڪري چمڪيو ٿي. هن جي هنن چمڪندڙ اکين ۾ بستيءَ جي ٻين زالن وانگر ڊپ ۽ ڏک ڀريل هوندو هو. هن جي ساڄي ڀرونءَ جي مٿان اونهي ڦٽ جو نشان هو، جنهن ڪري ڀرون ڪجهه مٿيرو ٿي لڳو ۽ انڪري هن جو ساڄو ڪن به کاٻي ڪن کان ڪجهه مٿيرڙو ٿي معلوم ٿيو. انهن ڳالهين جي ڪري هن جي منهن جي ڪيفيت اهڙي پيئي لڳندي هئي، ڄڻ ته ڪا ڳڻتي هيس، جنهن کيس ڦڙت ۽ هوشيار ٿي رکيو.

هن جي ڪارن گهاٽن وارن ۾ اڇيون ليڪون چمڪڻ لڳيون هيون. هوءَ پيرن کان چوٽيءَ تائين نرم دليءَ، ڏک ۽ ملال، تسليم ۽ رضا جي ٻتلي هئي.....

آهستي آهستي ٿي، ڳوڙها سندس ڳلن تان هيٺ ڳڙي رهيا هئا.

”امڙ، روءُ نه! مون کي پاڻيءَ جو ڍڪ ڏي،“ هن چيو.

”آءٌ تنهنجي لاءِ برف جو ٿورو پاڻي آڻيان ٿي، منهنجا ٻچڙا“ چئي، هوءَ اٿي ۽ جڏهين هوءَ موٽي آئي ته پٽڙي کي ستل ڏٺائين. هوءَ گهڙي کن ته کيس ڏسندي رهي، پيالو سندس هٿ ۾ ڏکندو رهيو ۽ برف آن جي پاسن سان ٽڪرجي رهي هئي.

هن پيالو ميز تي رکيو ۽ ماٺ ڪري نبين ۽ ولين جي پاڪ تصويرن اڳيان گوڏن ڀر جهڪي پيئي. ٻاهرينءَ بدمست زندگيءَ جا آواز گهر جي دريءَ سان مٿو ٽڪرائي رهيا هئا.

سرءُ جي شام جي ڀنل ڪاراڻ ۾ هڪڙي اڪاڙين وڄڻ شروع ڪيو، ڪنهن چچريل آواز ۾ گانو ڳايو، ڪنهن ٻئي وري ڪنن ٿي گارين جو وسڪارو ٻڌي ڏنو. زالن جا پريشان ڪندڙ ٿڪل ۽ جهيڻا آواز اچي رهيا هئا.

ولاسوف خاندان جي ننڍڙي گهر ۾ زندگي اڳي کان به وڌيڪ سانت ۽ ماٺ ۾، ٻين گهرن کان ڪجهه ٻئي انداز ۾ گذرڻ لڳي. هن جو گهر بستيءَ جي ڪنڌيءَ تي، ڌٻڻ ڏانهن ويندڙ بند مٿان

هو. هي گهر جيتوڻيڪ ايترو اوچو نه هو، تنهن هوندي به ڪافي مٿي ٺهيل هو. گهر جي ٽينءَ پتيءَ ۾ رڌڻو ۽ هڪ ڪوٺڙي اڏيل هئا. رڌڻي ۽ ڪوٺڙيءَ جي وچ ۾ ويري ڏنل هئي، جتي ماءُ سمهندي هئي. باقي ٻه ڀاڱي ٽين پتيءَ ۾ ٻن درين سان هڪڙو چورص ڪمرو هو، جنهن جي هڪڙيءَ ڪنڊ ۾ پاويل جي کٽ ۽ ٻيءَ ۾ هڪڙي ميز ۽ ٻه ٻئنچون پيل هيون. باقي گهر جو ڪل سامان هو: ڪي ڪرسيون، ننڍڙي سينگار جي ميز جنهن ۾ ٽڪ لڳل هئي، ڪپڙن جي پيتي، ڀت تي ٽنگيل گهڙيال ۽ ڪنڊ ۾ رکيل ٻه ٻاڪ تصويرون.

پاويل اهو سڀڪجهه خريد ڪيو، جنهن جي ڪنهن نوجوان مان اميد ٿي سگهي ٿي. هن هڪ اڪارڊين باجو، زنجير واري قميص، ڀڙڪندڙ ٽاءِ، هڪڙو لڪڻ ۽ رٻڙ جا جوتا خريد ڪيا ۽ اهڙيءَ طرح جيڏن سرتن ۾ شامل ٿي ويو. سانجهيءَ جو هو دعوتن ۾ وڃي پولڪاءِ ۽ ٻيا ناچ سکندو هو. آچر جي ڏينهن ڏاڍو ٻي اچي گهر نڪرندو هو، پر نشي جي ڪري سندس طبيعت سدائين خراب ٿي ويندي هئي. سومر جي ڏينهن صبح جو جاڳڻ مهل جن جي مٿي ۾ سوز، ڇاتيءَ ۾ ساڙو ۽ منهن تي پيلاڻ ۽ تڪليف جا آثار ڏسبا هئا.

”ڇا ڪلهه رات چڱي گذري؟“ هڪ ڀيرو وري به سندس ماءُ پڇيو.

”واهيات!“ هن بيزار ٿي ڪاوڙ مان چيو. ”انهيءَ کان ته مڇيءَ جو شڪار چڱو آهي، يا وري آءٌ هڪڙي بندوق خريد ڪندس ۽ شڪار تي ويندس.“

هو ڦڙتيءَ سان لڳو لڳه ڪم ڪندو رهيو. هن تي ڪڏهين به سستيءَ جي ڪري ڏنڊ نه پيو. هو نهايت ئي ماڻيڻو ۽ ٿور-ڳالهائو نينگر هو. هن جون اکيون، ماءُ وانگر ئي وڏيون ۽ ٻيريون هيون، جن ۾ بي اطميناني ۽ بي آرامي پئي بکي. هن ٻيهنجي لاءِ نه بندوق ئي ورتي ۽ نه وري مڇيءَ جي شڪار تي ويو. پر ترت ئي

سيني ڏنو تہ جنهن رستي تي پيا هلي رهيا هئا، تنهن کان هٿي، هو پيو نمونو اختيار ڪري رهيو هو.

هاڻي هـو دعوتن ۾ گهٽو گهٽ ٽي ويو ۽ آچر ڏينهن تي جيتوڻيڪ سڄو وقت گهر کـان ٻاهر رهندو هو، پر سڀائين گهر ۾ بنا پيٽ پيارڻ ۽ مدهوش ٽيڪ جي موٽي ايندو هو ..... مائس جي تکين نظرن جاچي ورتو تـہ هن جـو پورو منهن ۽ سنهڙيون اکيون وڏيڪ سنجيده ۽ چپ مضبوطيءَ سان پيڙجي، پڪا ۽ سخت ٿيڻ چڪا هئا. پڪ هئي تـہ هن کي دل‌ئي دل ۾ ڪا لڪل شڪايت آهي، يا وري ڪنهن ڳڻتيءَ ۾ ورتل ٿو رهي ۽ ڪنهن بيماريءَ ۾ گرفتار ٿيو وڃي پهريائين تہ ڪيترائي دوست يار اڇي گهر گڏيا هئس، پر هاڻي، سندس نہ ملڻ جي ڪري، انهن ۾ اڇڻ ڇڏي ڏنو هـو. مائس انهيءَ تي تـہ خوش هئي، تہ سندس پٽرو ڪارخاني جي ٻين نوجوانن کان مختلف هو، پـر جڏهين ڏٺائين تہ هو پنهنجي آسپاس واري عام زندگيءَ جي گهمسان کان ڌار پنهنجي حياتيءَ جو منهن موڙي، پنهنجيءَ جاکوڙ ۾ لڳو ٿو رهي تہ هوءَ اڪلڪو خوف محسوس ڪرڻ کان سواءِ رهي نہ سگهي.

"پاشا! تـو ڪي پڪ آهي تـہ تون چاڪ چگو پلو آهين؟"

مائس ڪڏهين ڪائنس پڇا ٿي ڪئي.

"آءُ چگو پلو آهيان، امان!" هن جواب ٿي ڏنو.

"پوءِ تون اهڙو ڏپرو!" مائس ٽڏو ساهه کڻي ٿي چيو.

هن گهر ۾ ڪتاب آڻڻ شروع ڪيا، جن کي لڪ ڇپ ۾ پڙهي لڪائي ٿي ڇڏيائين. ڪڏهين ڪڏهين ڪنهن ڪتاب مان نقل ڪري، ڪاغذ لڪائي ٿي رکيائين.

ماءُ بٽ جي پاڻ ۾ گالهـ هولهـ ۽ ملاقات گهٽي گهٽ ٿيندي هئي. هو صبح سڀ چپ چاپ چانهـ پي، ڪم تي هليو ٿي ويو ۽ ٻنهڙن جو موٽي ٿـي آيو. انوقت ٻنهي جڻن پاڻ ۾ بـہ چار گالهيون ٿي ڪيون. ان کان پوءِ سڄ لڳي تائين هو غائب ٿي ٿي ويو. سانجهيءَ تائين وهنجي، ڪاڏو ڪائي، اوپر تائين هو پڙهندو

ٿي رهيو. آچر ڏينهن صبح سان ئي گهران نڪري ٿي ويو، ۽ رات جو دير سان گهر موٽي ٿي آيو.

ماڻس کي سڌ هئي ته هو شهر ويندو آهي ۽ ڪڏهين ڪڏهين ناٽڪ به ڏسي ٿو، پر شهر مان ڪير به ساڻس گڏجڻ لاءِ ڪونه ٿي آيو. ائين پئي ڀانيائين ته پٽس ڏينهون ڏينهن ٿور ڳالهائو ٿيندو پئي ويو، پر ساڳئي وقت ڏٺائين ته هو نوان نوان لفظ ڪتب آڻڻ لڳو آهي، جن جي معنيٰ کيس ته سمجهه ۾ ڪانه ٿي ويٺي ۽ اڳي جهڙا اڻ گهڙيا ۽ بيڪار جملا به سندس ڳالهه ٻولهه ۾ هاڻي باقي نه رهيا هئا. پاويل جي نت نئين هلت چلت ماڻس جو ڌيان هن ڏي ڇڪايو. هن جهلڪيدار ڪپڙا پائڻ ڇڏي، پنهنجي بدن ۽ ڪپڙن جي سوڌ پائيءَ ۽ صفائيءَ ڏانهن وڌيڪ ڌيان ڏيڻ شروع ڪيو. هن جي چر پر ۽ اٿ ويهه ۾ وڌيڪ ڦرتي، ۽ آزادي ۽ سادگي پيدا ٿي پيئي هن مان رکه منهائي ۽ بيپرواهي گم ٿيڻ لڳي. هن جي ماءُ انهن ڦيرين گهيرين کي ڏسي، جن کي پاڻ سمجهي نٿي سگهي، وڏيءَ ڳڻڳوت ۾ پئجي ويئي. هاڻي هو ماءُ سان به نرالو ورتاءُ ڪرڻ لڳو. ڪڏهين گهر جي ٻهاري ٿي ڏنائين، ته ڪڏهين پنهنجو هنڌ پاڻ وڇائي، درست ٿي ڪيائين. مطلب ته ماءُ کي به ڪم ڪار ۾ مدد ڪرڻ لڳو. بستيءَ جي ڪنهن به مرد ماڻهوءَ هن کان اڳ ائين ڪڏهين ٻه ڪين ڪيو هو.

هڪڙي ڏينهن هو هڪڙي تصوير کڻي آيو ۽ اچي پٽ تي ٽنگيائين. هن فوٽوءَ ۾ ڏيکاريل هو، ته ٽي ڄڻا هڪٻئي سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ رڌل، واٽ وٺيو پئي ويا:

پاويل تصوير جي سمجهاڻي ڏيندي چيو، ”حضرت عيسيٰ مسيح نئين سر جيئري ٿيڻ کان پوءِ ايماس ڏانهن وڃي رهيو آهي.“

فوٽوءَ مان ماءُ خوش ٿي، پر چيائين ته ”جيڪڏهين توکي يسوع سان اهڙي پريت آهي، ته پوءِ ديول ۾ ڇو نه ٿو وڃين؟“

هن جي نئيڙي سهڻي ڪٻٽ جي خانن ۾، جنهن کي هن جي ڪنهن ڊڪڻ دوست ٺاهيو هو، ڪتابن جو تعداد وڌڻ لڳو.

هن جي ڪوٺڙيءَ ۾ هاڻي اڳي کان وڌيڪ فرحت محسوس ٿيڻ لڳي.
هو پنهنجي ماءُ کي سدائين ”امان“ چوندو هو، پر ڪڏهين ڪڏهين ڏاڍي پيار مان کيس چوندو هو:
”امي! منهنجي لاءِ ڳڻتي نه ڪج- اڄ رات آءُ دير سان ايندس.“
ماءُ کي پٽڙي جا اهڙا پيارا لفظ ڏاڍا وٺندا هئا، ڇاڪاڻ جو انهن ۾ هن کي پٽ جي ارادي جي مضبوطي ۽ نهٺائي ڏسڻ ۾ ٿي آئي.
پوءِ به هن جو الڪو ۽ ڳڻڳوت وڌندي ويئي. اُن پريشانيءَ جو پتو ته هن کي ڪونه ٿي پيو، ته اُها ڇا جي ڪري هئي، پر هن جي دل جو بار اڳي کان اڳرو ٿيندو تي ويو. سمجهه ۾ ئي نٿي آيس ته ڇا ٿي رهيو آهي. ڪڏهين ته پنهنجي پٽ کان ناراض ٿي ٿي ويئي ۽ ان وقت سوچيائين ٿي:
”پلا، هي غام ماڻهن وانگر ڇو نٿو گذاري؟ جهڙو ملو- ڪنڊ وٺيو ويٺو آهي- سندس عمر ته اهڙي ڪانهي. ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن نينگريءَ سان نينهن لڳي ويو هجيس.“
پر ڇوڪريءَ واسطي ته ڏوڪڙ کپن ۽ هو پنهنجي پوري ڪمائي ماءُ جي حوالي ڪري ڇڏيندو هو.
اهڙيءَ ريت، پاويل جي هنن منجهيل خيالن ۽ روز مره جي وڌندڙ انديشن سان پريل، اچرج ۾ وجهندڙ ۽ ماڻيٽي حياتيءَ جا ٻه سال، هفتن ۽ مهينن جي صورت وٺي، هوا جي جهوٽي وانگر ٽڪڙو ٽڪڙو گذري ويا.

(٣)

هڪڙي ڏينهن شام جو پاويل دريءَ جو پڙدو ڍاري، پنهنجي ڪرسيءَ جي مٿان ڀت ۾ لڳل ڪليءَ ۾ ٽين جي بتي ٽنگي، ڪنڊ ۾ ويهي پڙهڻ لڳو. مائس ٿانو ٿپا ڌوئي، رڌڻي ۾ رکي، اچي وٽس بيٺي- پاڻ مٿو مٿي ڪري سواليه نظرن سان ڏانهس نهارڻ لڳو.

”ڪجهه به ڪونهي- ٺهيو!“ هوءَ چپن ئي چپن ۾ ائين چئي موٽي رڌڻي ۾ هلي ويئي. هن جون ٻنيڻيون ڦڙڪيون پئي، سانت ۾ ڪونه هيون. هوءَ ٻنهنجن خيالن ۽ ويچارن سان تالي ماتر وڙهڻ کان پوءِ، هٿ ڌوئي وري ٻڌڙي وٽ آئي.

”مون توکان پڇڻ ٿي گهريو ته آخر تون هر وقت ڇا پڙهندو رهندو آهين؟“ هن آهسني آهستي پڇيو.

پاويل ڪتاب پوريندي چيو، ”ويهي رهه، امي!“

ماءُ، ٻچڙي جي ڀر ۾، چيلهه ڪري سڌي ويهي، ڪنهن اهم ڳالهه ٻڌڻ جو انتظار ڪرڻ لڳي.

پاويل ماءُ ڏانهن نهارڻ کان سواءِ ڳالهائڻ شروع ڪيو. هن جو آواز جهيڻو ۽ ڪنهن سبب جي ڪري کهرو ۽ ترش هو:

”آءُ اهي ڪتاب پڙهان ٿو، جن جي قانوني طرح منع ٿيل آهي. هي ڪتاب ٻڙهڻ کان انهيءَ ڪري روڪيو وڃي ٿو، جو هنن ۾ پورهيتن بابت سچيون حقيقتون بيان ٿيل آهن. هي ڪتاب لڪ ڇپ ۾ ڇاپيا وڃن ٿا. جيڪڏهين مون کي اهي ڪتاب ٻڙهندي، سرڪار سڳوريءَ ڏسي ورتو ته، پوءِ مون کي جيل جي هوا کائڻي پوندي، جيل جي هوا! رڳو انهيءَ ڪري جو آءُ حقيقت کان واقف ٿيڻ گهران ٿو- سمجهيءِ؟“

هن جو ساهه منجهڻ لڳو. هن اکيون کولي ٻچڙي ڏانهن ڏٺو.

ڄڻ ته هو ڪو ڌاريو هو. هن جو آواز گهڻو اونهو، ڀريل، وڻندڙ ۽ ڪڙڪيدار هو. پٽس پنهنجن نرم ۽ سنهڙين مڇن تي هٿ ڦيريو ۽ پاسيرين نظرن سان ڪنڊائتو نهاريائين. ماءُ کي ٻچڙي جي ڊپ اچي ورايو ۽ هن جي دل ڏک ۾ ڀرجي آئي.

”تون آخر ائين ڇو ٿو ڪرين، باشا؟“ ماءُ پڇيو.

”انهيءَ ڪري، جو آءُ حقيقت کان واقف ٿيڻ گهران ٿو“ پٽ ڪنڌ مٿي کڻي، ڏانهس نهاريندي، ماٺ ميٺ ۾ سنجيدگيءَ سان جواب ڏنو.

هن جي آواز ۾ نرميءَ سان گڏ پڪائي ۽ اکين ۾ ضد ۽ هوڏ جو چمڪاٽ هو. ماءُ سمجهي ورتو ته پٽس ڪنهن گجهيءَ ۽ يوائتيءَ شيءِ هٿ ڪرڻ لاءِ حياتي وقف ڪري، جان جوکي ۾ وجهي ڇڏي آهي. هوءَ زندگيءَ ۾ هر ڪنهن چيز کي اٽل ڄاڻندي، ڪڇڻ پڇڻ بنا قبوليندي هئي. اهوئي سبب هو، جو هوءَ ڳجهه ڳوهه ۾ ڳچ ڳاريندي هئي. هن تي صدما ۽ سختيون ايتري قدر ته حاوي ٿي ويا هئا، جو وات مان اکرئي ڪين اُڪلندو هوس.

”امڙ، روءُ نه!“ پاويل نرميءَ ۽ پيار مان چيو، پر هن کي ائين پئي لڳو ته ڄڻ پٽس هن کي الوداع ڪري رهيو آهي. ”ويچار ڪري ڏس، اي مٺي، اسان جي حياتي ڪيئن ٿي گذري!“

”تون به ته آهين نه،“ هن وڌيڪ چيو، ”چاليهه سال گذري ويا ۽ ڪوبه سک ڪونه ڏٺئي. بابي سائينءَ سدائين توکي ماريو. هاڻي سمجهه ۾ ٿو اچيم ته هو سندس سڀني پريشانين ۽ حياتيءَ جي مڙني ڪڙين گهڙين جي ڪاوڙ، توتي ڇنڊيندو هو. ڪا شيءِ مٿس حاوي ٿي ويئي هئي ۽ ان جي بار کان کيس پتوئي ڪونه ٿي پيو ته هو پاڻ ڪهڙي شيءِ آهي. ٽيهه ورهيه لڳاتار پورهيو ڪيائين انهن ڏينهن کان ڪم ڪرڻ لڳو هو، جڏهين ڪارخاني ۾ فقط ٻه کاتا هئا ۽ هاڻي اُن ۾ ست کاتا آهن!“

ماءُ پٽڙي جون ڳالهيون ڏاڍي پاٻوهه ۽ پيار مان ٿي ٻڌيون،

پر ساڳئي وقت کو نا معلوم ڏپ اچي ورائيندو هوس. پٽس جي نوراني نيٽن ۾ دل کي ڇڪيندڙ جھڪو هو. پاويل انيو ۽ ماءُ جي ڳوڙهن هاڻي منهن جي ويجهو آيو.

اڄ هن ان حقيقت تي ڀرين تقرير ڪئي، جنهن کي پليءَ پٽ برجهي ۽ پروڙي ورتو هئائين. هڪ شاگرد، جنهن کي پنهنجي جاڻ تي فخر ۽ سچائيءَ تي پورو پورو پروسو ٿئي ٿو، تنهن پنهنجي پرپور جوانيءَ جي سورين قوتن اتندڙ آڏمن سان، انهن شين بابت گالهيون ٻولهيون ڪيون، جيڪي ڪيس جڳيءَ طرح سمجهه ۾ اچي ڇڪيون هيون.

هن اهي گالهيون ان ڪري ڪونه ٿي ڪيون ته هن کو ماءُ کي مڃائڻ ٿي گهريو، پر هو ائين ڪرڻ سان خود پنهنجو آزمودو لهي رهيو هو. ڪٽي ڪٽي لفظن نه ملڻ ڪري هڪي بيهي ٿي رهيو ته پوءِ ٿي ويچاريائين ته سامهون ڪو ڏکن ۽ سورن کان ساڏو ٽيل ڇهرو بس آهي جنهن جا پيار پريا نيٺ ٿهه ٿمندي، حيرت ۽ اچرج جي عالم ۾ ڏانهس آڏاسائيءَ سان ڏسي رهيا هئا. ماءُ جو هيءُ حال ڏسي، دل پرجي ٿي آيس. هاڻي هو جيجل ماءُ ۽ ان جي حياتيءَ بابت ڪجهه چئي رهيو هو.

"توکي ڪڏهين ڪا گهڙي خوشيءَ جي نصيب ٿي. توکي پراڻي زماني جا ڏنو، جنهن کي ياد ڪري، ڪن لاءِ جڏي جيءَ کي آٿت ڏيئي سگهين؟" هن يڪساهيءَ پڇيو.

هن سڀڪجهه پڌو ۽ ڏکوئيندڙ انداز ۾ مٿو لوڏيائين. هن جي دل ۾ ڪنهن اڻلکي خوشيءَ گڏيل ۽ دکدائڪ خيءَ جو احساس ايرڻ لڳو، جنهن ڪٽيل دل تي ملهم جو ڪم ٿي ڏنو. اڄ پهريون ڀيرو هن ٻاڻ ۽ پنهنجي زندگيءَ بابت ڪنهن ماڻهوءَ جي واتان ڪجهه پڌو هو. هنن لفظن هن جي ستل جذبن کي هيڪر سجاڳ ڪري وڏو ۽ نامعلوم طريقي سان هن جي حياتيءَ جي وساڻل بت ۾ سٽ پيدا ڪري ورتو. گڏريل جوانيءَ جا اپرندڙ آڏما ۽ احساس وري جيئرا ٿي ٻيا. هوءَ جڏهين اڃا ننڍي نيٽي هئي ته هن ساهيڙين

سان حياتيءَ بابت گالهه ٻولهه ڪئي هئي. هن هر هڪ شيءِ بابت تفصيل سان ڪولي گالهه ٻولهه ڪرڻ گهري ٿي، پر سندس سموريز ساهيڙين ۽ ٻاڻ رڳو شڪايت ٿي ڪيائون ۽ ٻيو ٿيو ٻلو. هنن ڪڏهين به آنهيءَ جو سبب ڳولڻ جي ڪوشش نٿي ڪئي ته آخر حياتي چو دکي ۽ ڪنڌ ٿي پيئي هئي. پر هن وقت پنهنجي سامهون ويٺو هوس ۽ هن جي اکين، چهري ۽ لفظن جي تاثير کان، هن جي بدن جون رڳون به متاثر ٿي رهيون هيون. هوءَ دل ئي دل ۾ پنهنجي ٻچڙي کي ٻڌي رني هئي، جو ماءُ جي حياتيءَ کان پليءَ ٻت واقف هو، جيڪو هن سان سندس دکن ۽ درڊن، ڪشٽن ۽ ڪشالن ڪاٽڻ جون گالهيون ڪندي ڪندي، پنهنجي جان جهوريندو ٻئي رهيو.

"ماڻرن تي ڪڏهين رحم نٿو ڪيو وڃي...."

هن کي اها ڄاڻ هئي ته پاويل زالن جي حياتيءَ بابت جيڪي به ٿي چيو، سا ڄاڻ سڃاڻ ڪڙي حقيقت هئي. ماءُ جي سيني ۾ قسمين قسمين گڏيل سڌيل جذبا لهرون ڏيئي ايرڻ لڳا. هي جذبا نوان ۽ نرم، مٺڙا ۽ وٺندڙ هئا، جن ماءُ جي وسائل دانڙيءَ کي گرم ڪري ڇڏيو:

"پلا پوءِ تون چا ٿو ڪرڻ گهرين!" هن پاويل کي ٽوڪيندي پڇيو.

"پوءِ پڙهڻ ۽ پوءِ ٻين کي پڙهائڻ گهران ٿو. اسان پورهيتن کي پڙهڻ گهرجي. اسان کي اها سڌ لهڻ گهرجي ته اسان جي حياتي ايڏي دکي ۽ ڪنڌ چو آهي."

هوءَ ڏاڍي سرهي ٿي، جڏهين ڏٺائين ته سندس پٽ جي سدا سخت ۽ سنجيدن نيرن نيٽن ۾ نرم ۽ نازڪ روشني پرجي چڪي هئي. ماءُ مرڪڻ ۽ مرڪڻ لڳي جيتوڻيڪ هن جي ڳلن جي گهنجن ۾ ڳوڙهن جا موتي اڃا تائين چمڪي رهيا هئا. هن کي به ڏار ڏار جذبا ورائي ويا. هڪڙي پاسي هن کي پنهنجي ٻچڙي ٿي فخر ٿيو جهن حياتيءَ جي ڪوڙاڻ ۽ ڪسارپ کي

اهڙي موهيندڙ ۽ سندر نموني ۾ سمجهي ورتو هو. ٻئي پاسي کيس احساس هو ته پٽس جي عمر ڪچي آهي ۽ هو ٻين جي ڀيٽ ۾ طرحين طرحين ڳالهيون ٿو ڪري ۽ هن اڪيلي سر بي ترس حياتيءَ جي خلاف جدوجهد ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪيو آهي- حالانڪ اهڙي حياتي گذارڻ ۽ ڏکيا ڏينهن گهارڻ، سڀڪنهن جو نيم ٿي ويو هو، ۽ هوءَ ٻاڻ به ساڳئي جنڊ ۾ پيسجي رهي هئي. هن پنهنجي پٽڙي کي چوڻ تي گهريو، ”منڙا ٻچڙا تون اڪيلي سر ڪري به ڇا ٿو سگهين؟“

پر ساڳئي وقت ويچار ٿيس ته جيڪڏهين هن ائين چيو ته ساراه ۽ قدر دانيءَ جو هن جو اهو جذبو گهٽجي ويندو، جو پنهنجي پٽ لاءِ محسوس ٿي ڪيائين- انهيءَ پٽڙي لاءِ جنهن اتي جو اتي ثابت ڪري ڏيکاريو هوس ته هو ڪيترو نه هوشيار آهي..... ۽ جنهن کي هوءَ پوريءَ طرح پروڙڻ ۽ پرجهڻ کان لاچار هئي.

پاويل پنهنجي منڙيءَ ماءُ جي چپن تي مرڪ، پيشانيءَ جي سرن ۾ ڳنڀيرتا ۽ محويت ۽ نيڻن ۾ نينهن جا گهرا نشان ڏسي سمجهي ورتو ته هو پنهنجي ماءُ کي انهيءَ گهريءَ حقيقت کان، جنهنجي پاڻ وڪالت ٿي ڪيائين، واقف ڪرڻ ۾ سوڀارو ٿي ويو آهي. هو پنهنجن لفظن جي تاثير تي ڀرپور فخر ڪرڻ لڳو. پاڻ تي ڀروسو وڌي ويس. هائي هو جوشيلي انداز ۾ ڳالهائي رهيو هو. ڪڏهين مرڪيائين ٿي ته ڪڏهين پيشانيءَ تي سر ٿي وڌائين. ڪڏهين سندس لفظن ۾ نفرت ۽ بڇان جي گونج جو عنصر غالب ٿي ٿي ويو. مائس هي کهرا ۽ ٻرندڙ لفظ ٻڌي، اچي ڊني. هن پنهنجو مٿو ڌوڏي، پنهنجي ٻچڙي کان آهستي آهستي پڇيو:

”پاشا، سچ پچ ائين ئي ٿيندو آهي ڇا؟“

”هائو، نس پس ائين!“ هن مضبوطيءَ سان جواب ڏنو. هن پوءِ ماءُ کي انهن ماڻهن بابت ڪجهه ٻڌايو، جيڪي پاڻ جهڙن جي مدد ڪرڻ لاءِ آتا هئا. ۽ ساٿين ۾ سچائيءَ ۽ صداقت جو ٻج پوکي رهيا هئا. انهيءَ سچ ۽ صدق جي پاسي وٺڻ جي ڪري

اُنهن کي ڏاڍن جي هٿان ڍورون وانگر شڪار ٿيڻو، قيد خانن ۾ وڃڻو ۽ سخت پوزهئي سان سزائون سهڻيون ٿي پييون.

”مون اهڙن سڄڻن کي ڏٺو آهي، سي امي، مون اُنهن کي ڏٺو آهي، ٻين سچ کي سڃاتو آهي. هو ڌرتيءَ جا بهترين سپوت آهن!“ هو جذبات جي وهڪري ۾ وهندو، سڀڪجهه چوندو ٻئي ويو.

اهڙن شخصن جي ويچار ماءُ کي ڊيڄاري ڇڏيو. هن وري به پٽڙي کان پڇڻ ٿي گهريو ته سچ پچ اُهو سڀڪجهه صحيح هو ڇا؟ پر همٿ نه ٻڌائين. هوءَ تپرس ۾ پئجي اُنهن سڄڻن جون ڪهاڻيون ۽ قصا ٻڌي رهي هئي، جن کي پاڻ ته ڪانه ٿي سمجهي سگهي پر هنن سندس ٻچڙي کي اهڙيون ڀوائتيون ڳالهيون ڪرڻ ۽ ويچارڻ سيکاري ڇڏيون هيون. نيٺ پٽس کي چيائين: ”صبح ٿيڻ وارو آهي، هاڻي وڃي هنڌ تي سمهي رهه ۽ ٿورو آرام ڪر.“

”هائو، هينئرئي ٿو وڃان،“ هن خوش ٿي چيو. ماءُ ڏي نهاري، جهڪي، وري پڇا ڪيائين، ”پر جيڪي مون چيو سو تو سمجهيو؟“

هن ٿڌو ساهه کڻي چيو ته ”هائو ٻچا، مون سمجهيو.“ ۽ هن جي اکين مان لڙڪ لڙي پيا هن پوءِ اُوچتوئي ڪنهن جذبي کان مغلوب ٿي، ڀريل آواز ۾ چيو، ”تون تباهه ٿي ويندين!“

هو اٿيو ۽ ڪمري جي ٻئي پاسي هليو ويو.

”خير! هاڻي توکي سڌ پئجي ويئي آهي ته آءُ ڇا پيو ڪريان ۽ ڪيڏانهن وڃي رهيو آهيان. منهنجو رڳو هي نمائو عرض آهي ته ڀلائي ڪري تون مون کي آڏو نه اچجانءِ!“

”منهنجا مٺڙا، منهنجا ٻچڙا! چڱو ته ائين هو ته تون مون کي ڪجهه به نه ٻڌائين ها،“ ماءُ سڏڪا ڀريندي چيو.

پاويل ماءُ کي ٻانهن کان کڻي سوگهو جهليو ۽ جنهن پاٻوهه ۽ پيار مان ”مٺڙي امڙ“ چيائين، تنهن کان هوءَ ڏاڍو متاثر ٿي ۽ هٻڪندي هٻڪندي چيائين، ”آءُ ڪجهه به ڪين ڪڇنديس،

ڪجهه ٻه ڪين چونديس. پر تون پنهنجو...پنهنجو خيال رکجانءِ!"

هن پنهنجي پڇڙي جي لاءِ امڪاني خطري جي اڻلکي تصوير کي ويچار ۾ آڻيندي، هن جي جانئي بدن ۽ ڊگهي قد کي ٻيار ڀرين نظرن ۾ سمائيندي، دٻيل ۽ درد ڀرئي لهجي ۾ چيو، "تون ڏينهون ڏينهن وڃي پئوڻو ٻوندو. توکي جيئن کپي تيئن حياتيءَ جون گهڙيون گهار. آءُ تنهنجي رستي ۾ ڪنهن قسم جي روڪ نه وجهنديس پر رڳو ايترو چوڻ گهران ٿي ته چڱيءَ طرح خيال رکجانءِ ته ڪهڙن ماڻهن سان ڳالهائڻ گهرجي ۽ ڪهڙن سان نه سڄڻ ۽ ڏڄڻ جي پرک ڪج. هنن جي ويچارن ۾ ويڇا ٿين ٿا. هو هڪٻئي کان ونئن وڃن ٿا. هنن جي حياتي لالچ ۽ ڪيني سان ڀريل ٿئي ٿي. هو هڪٻئي کي ڏک ڏيڻ ۾ سرها ۽ سکي ٿين ٿا. هڪڙو ڀيرو کين سندس صورت آرسيءَ ۾ ڏيکار، هنن کي سچ چئه ۽ پوءِ ڏس ته هو توکان ڪيئن نه ٿا ونئن وڃن، نفرت ڪن، تنهنجي ٻويان پون ۽ توکي نهوڙي نيڻ لاءِ گهات گهڙين.

ٻئس دروازي ۾ بيهي اُنهن ڏک، تجربي ۽ تڪليف جي احساس سان ٽمٽر لفظن کي ٻڌي، مرڪي ڏنو. جڏهين سمجهيائين ته امڙ ڳالهه پوري ڪئي آهي ته چوڻ لڳو، "امڙ! سچ ٿي چئين! مائهو واقعي خراب آهن. پر جڏهن مون کي اها سڌ پيئي ته دنيا ۾ هڪڙي اهڙي شيءِ به آهي جنهن کي حق ۽ سچائي ڪونجي ٿو، ته سڀ ماڻهو مون کي وڻڻ لڳا."

ٻوءِ هن کان هلڪي کل نڪري ويئي ۽ چيائين، "آءُ ٻاڻ به ڪونه ٿو چاڻان ته ائين ٿيو ڪيئن! ننڍي هوندي آءُ سڀني کان ڊڄندو هوس. جڏهين وڌي وڏو ٿيس ته ٻين کان بڇان اچڻ لڳم. ڪن کان سندن ڪميڻائيءَ ۽ نيچپڻي جي ڪري ۽ ڪن کان الائي ڇو، شايد ائين ئي. پر هاڻي ته مون کي هرڪا شيءِ ٻئي نموني ۾ نظر ٿي اچي، شايد انهيءَ ڪري جو ماڻهن جا ڏيل مون کي دکي ٿا لڳن ۽ شايد انهيءَ ڪري به جو مون اها ڳالهه سمجهي ورتي آهي ته مائهو پنهنجين سڀني بڇڙاين ۽ پنهنجن

سڀني ڏکن لاءِ پاڻ جوابدار نہ آهن. سنگ ۽ ڪسنگ کي انهيءَ ۾ وڏو دخل آهي ۽ حالات بہ کين لاچار ڪن ٿا جڏهن کان مون اِها ڳالهہ سمجهي آهي، تڏهن کان منهنجي دل نرم ٿي پيئي آهي،

هو ڳالهائيندي ڳالهائيندي بيهي رهيو، ڄڻ تہ پنهنجي اندر جو آواز ٻڌي رهيو هو. هو پوءِ ڪجهہ سوچي چوڻ لڳو، "تڏهين چئبو تہ ماڻهوءَ ۾، سچائيءَ کي سمجهڻ کان پوءِ، اهو ڦيرو اچي وڃي ٿو!"

"منهنجا يسوع! تو ۾ ڏاڍو ڀوائتو ڦيرو اچي ويو آهي،" ماڻس ڏانهس نهاريندي، چپن ۾ چيو.

هن جي سمهي رهڻ کان پوءِ ماڻس، پنهنجي هنڌ تان ماٺ ميٺ ۾ اٿي، ڏانهس وڌي ويئي، هو سنئون ستو پيو هو. صاف ۽ سفيد وهاڻي تي هن جي ڀوريءَ شڪل جا گنڀير ۽ شوخ نشان وڌيڪ کلي پيا هئا. ماڻس سمهڻ جو لباس پهريل، پيرين اگهاڙي، ٻيئي هٿ ڇاتيءَ تي رکي، چپ ڪري اچي ٻچڙي جي مٿان بيٺي. هن جا چپ چريا پئي، پر منجهانئن آواز ڪونہ ٿي آيو. شيلا نين موتين جيڏا لڙڪ هن جي ڳلن تان وهي هيٺ ڪري رهيا هئا.

ماءُ ۽ پٽ وري بہ اُهائي سانتيڪي حياتي گهارڻ لڳا هڪٻئي کان ڏسڻ ۾ پري ٻر حقيقت ۾ بنهہ ويجهو.

(٥)

هفتي کن ۾ موڪل جي ڏينهن پاويل گهر مان پير ٻاهر ڪڍندي، ماءُ ڏانهن مهڙ ڪري چيو، ”ڇنڇر جي ڏينهن ڪي ماڻهو شهر مان مون سان گڏجڻ ايندا.“

”شهر مان!“ مائس ورائيو ۽ اوڏيءَ مهل ئي سڏڪا ڀرڻ لڳي.

”امان، ڇا ڳالهه آهي!“ پاويل خفي ٿي پڇيو. هن ڪپڙي جي پلاند سان ڳوڙها اُگهي، ٿڌو ساهه ڀري، وراڻيو: ”مون کي خبر ناهي، ڪا خاص ڳالهه ڪانهي.“

بس! ڊڄي وئينءَ؟“

”ها!“ هن ڳالهه مڃيندي چيو.

هو ماءُ ڏانهن جهڪيو ۽ پڻس وانگر کهري لهجي ۾ چيائين، ”ڊپ ۽ ڊيڄڙي اسان سڀني جي ٻيڙي ٻوڙي ڇڏي آهي. اسان جا حاڪم اسان جي ڊيڄڙي جو فائدو ٿا وٺن ۽ اسان تي تهان پوءِ وڌيڪ سختي ۽ ڏاڍائي ڪن ٿا.“

”خفي ته ٿيءُ!“ مائس ڏک ڀريل انداز ۾ چيو- ”آءٌ ڀلا ڪيئن نه ڊڄان؟ سڄي حياتي ڊڄندي گذاري اٿم، منهنجي روح تي ڊپ ۽ خوف طاري آهي.“

”امڙ! مون کي معاف ڪر ڇا ڪريان، جو رستو اهوئي آهي.“ هو نرميءَ سان چئي، روانو ٿي ويو.

هن جي دل سڄا سارا ٽي ڏينهن ڏڪندي رهي. جنهن به ويل اهو ٿي سوچيائين ته ڌاويا ۽ ڀوائتا انسان هن جي گهر ۾ پيهي ايندا، ته کانئس ڇرڪ نڪري ٿي ويو ۽ هيانو کاڄي ٿي ويس. اهي ئي ماڻهو هئا، جن پٽس کي دڳ لاتو ۽ اُها وات ڏيکاري هئي، جنهن تي هو هن وقت پنڌ ڪري، هلي رهيو هو.

ڇنڇر جي ڏينهن سانجهيءَ، ٽاڻي پاويل ڪارخاني مان گهر

آيو، هٿ منهن ڌوتائين، ڪپڙا بدلايائين ۽ ٻاهر نڪرندي، ماءُ ڏي مهڙ ڪرڻ کان سواءِ چيائين، ”جيڪڏهين ڪو اچي ته چئجانس ته آءٌ اجهو ڪي اجهو آيس، ۽ خدا جي واسطي تون ڊڄ نه.“

هوءَ هيٺائيءَ جي ڪري بئنچ تي ويهي رهي. ٻاوبل مٿاڇري نموني ۾ ڏانهس نهاري، صلاح ڏيندي چيو، ”ائين ٺيڪ نه ٿيندو ڇا..... جي اڄ تون ڪنهن ٻئي ٻاسي وڃي..... گهڙي گذاري اچين؟“

”نه نه! آءٌ ڇو وڃان!“

نومبر جي پڇاڙي هئي. ڏينهن جوئي برف سان ڍڪيل ڌرتيءَ تي وڌيڪ سنهڙي ۽ خشڪ برف پئجي چڪي هئي. هن ٻٽس جي ويندي ان جي پيرن هيٺيان برف جي چپجڻ جو آواز ٻڌو. دل ۾ ڪينو ۽ ساڙ سانڍي، اونداهيءَ ۾ ڪنهن کي تاڙي درين جي تاڪن کي چنبڙي، گهڻي گهڻي تائين بيهي رهي.

۽ پوءِ ٻئي هٿ بئنچ تي رکي، دروازي ۾ اکيون وجهي، ويهي رهي..... کيس ائين پئي سمجهه ۾ آيو ته ڪي بڇڙا ۽ بد نيت ماڻهو عجيب و غريب ڪپڙا پائي، اونداهيءَ ۾ چر پر ڪري رهيا هئا جلدئي گهرجي چوڌاري پين ۽ کڙين تي هلڻ جي چر پر جا جهڪا آواز اچڻ لڳا ۽ ڀتين تي آگرين جا سرڙاٽ محسوس ٿيڻ لڳس. هن جي ڪنن ۾ اهڙو آواز ٻرڻ لڳو، جڻ ڪو شخص سينڊ هڻندي ڪا ڌن قائم ڪندو هجي. آواز جي ڪري ماٺ ۾ اڻ لکي چر پر پيدا ٿي. ڏکويل، سريلو ۽ مڌر آواز، اونداهيءَ ۾ ڀٽڪڻ لڳو، جڻڪ ڪنهن جي ڳولا پئي ڪيائين. هي آواز ويجهو ايندي ايندي، دريءَ وٽ پهچي، هڪدم گم ٿي ويو- جڻ ته ڀت جي ڪاٺين ۾ پيهي ويو هجي.

ڏيڍيءَ مان ٻيرن جو هلڪو آواز اچڻ لڳو. ماءُ ڇرڪ ڀري اٿي کڙي ٿي. هنجا ڀرون ڇڪجي آيا.

دروازو کليو، جنهن مان پهرين هڪڙي ڳچي ظاهر ٿي. آن

جي مٿي ۾ ڏگهن وارن سان وڪري ٽوپي پيل هئي. ان کان پوءِ دروازي مان هڪڙو ڏگهو جسم جهڪندي سامهون آيو، جنهن اچو ٿي، سڄو هٿ مٿي کڻي سلام ڪري، ٽڏو ساهه کڻي چيو، "آداب!"

ماڻ ڪجهه پڇي ڪين، پر نوڙي سلام ورائيائين.

"پاويل گهر آهي؟" ائين چئي، نئين آيل شخص اطمينان سان سمور جو جيڪٽ لاٿو، ۽ ٽنگ مٿي ڪري، ٽوپيءَ سان بوٽ تي لڳل برف چندي ڇڏي. هن پيو بوٽ به ائين صاف ڪري ورتو. پوءِ پنهنجي ٽوپيءَ کي ڪنڌائتو اڇلايندي، تکڙو ڪهري جي ٻيءَ ڪنڊ ۾ وڃي، ڪرسيءَ کي ڏسي وائسي چڪ اها خبر ٽي ورتائين، ته ڪرسي هن جو بار سهي سگهندي يا نه. مٿس ويهي رهيو، ۽ وات ٽي هٿ رکي آرس ڀڳائين. هن جو بدن ڊولائتو ۽ وار ننڍا ڪٽيل هئا، ڏاڙهي وڏيل هيس، البت مڇون هيٺ پٽي ليڪيس. هن پنهنجي وڏين پورين اپريل اکين سان ڪوٺيءَ جي وڏي ويڇار سان چڪاس ڪندي، ٽنگ ٽنگ تي چاڙهيندي، ڪرسيءَ ٽي جهولي وانگر پاڻ لوڏيندي چيو، "هيءَ جهوپڙي اوهان جي پنهنجي آهي يا مسواڙ تي ورتل اٿو؟"

"مسواڙ تي آهي" ماڻ، جا هنجي سامهون بيٺي هئي، تنهن جواب ڏنو.

"جاءِ ڪا اهڙي سٺي ڪانهي" هن رايو ظاهر ڪيو.

"پاشا اجهو ڪي اجهو آيو، توهان ڪجهه ترسو" ماڻ چيو.

"ها، ان لاءِ ته ترسيو ويٺو آهيان" قداور شخص جواب ڏنو.

هن جي آٽت ۽ اطمينان، صبر، نرم آواز ۽ سٺين سڌي چهري کي ڏسي ماڻ ۾ دل ٻڌي. هن جي اکين مان صاف دلي ۽ دوستي ٻڌي بکي، ۽ نگاهن جي اونهاڻ مان سرهاڻ جا شعلا ٻڌي ايريا. هن آيري، نوڙيل ۽ ڏگهين ٽنگن واري بدن ۾ هڪ قسم جي ڪشش ۽ قرب هو. هن جي قميص نيري ۽ پتلون ڪاري مگر ويڪري ۽ ڊري هئي، جنهنجا پائنچا بوٽ جي هيٺان اچي

گسي چڪا هئا. ماءُ هن کان پڇڻ ٿي گهريو، ته هو ڪير هو، ڪٿان آيو هو ۽ پٽس کي ڪيتري عرصي کان ڄاڻي سڃاڻي، ته ايتري ۾ هو پاڻ ئي نوڙيو ۽ ڳالهائڻ شروع ڪيائين.

”تنهنجي نراڙ تي اهڙي زور سان ڪنهن ڌڪ هنيو هو نانيڪا *؟“ هن پڇيو.

هن جي آواز ۾ همدردي هئي ۽ اکين مان مرڪ جهلڪا پئي ڏنا. ليڪن ماءُ کي انهيءَ سوال تان بڇان ويئي ۽ هن جي جذبات کي ڌڪ لڳو.

”ابا! تنهنجو انهيءَ سان ڪهڙو واسطو؟“ هن چپ ڀيڙي، رکو منهن ضرور ڪيو، پر نهايت سهڻي نسوني ۾ ورائيو.

هن ماءُ ڏانهن چڱيءَ طرح نوڙندي چيو، ”خفي نه ٿيءُ جيجي، مون رڳو انهيءَ ڪري پڇيو جو منهنجي ماٽيجي ماءُ کي به اهڙوئي زخم هو جهڙو تنهن جي پيشانيءَ تي آهي. هن کي سدس مڙس، جو موچڪو ڌنڌو ڪندو هو، تنهن پنهنجي ڪاٺ جي قالب سان ماريو هو. پاڻ کٽياڻي هئي ۽ هو موچي هو ٻٽي هڪٻئي کي هٿ چڙهي ويا هئا. اُها منهن جي ماءُ سدائين پڇتائيندي رهي، ڇاڪاڻ جو هو شرابي هو. اف! هو کيس ڏاڍو ماريندو هو. مون کي اهو ڏسي اهڙو ڊپ اچي ورائيندو هو، جو ٿڙڪڻي وٺي ويندي هيم.“

انهيءَ تي ماءُ لاجواب ٿي پيئي ۽ خيال ٿيس ته رکو منهن ڏيڻ ڪري متان پاوبل ڪاوڙجي نه پوي.

هوءَ ٿورو کلي، پر حجاب ڪندي چيائين: ”آءٌ اصل ۾ خفي ڪانه ٿي هيس، پر تو اوچتوئي اوچتو سوال پڇيو. خدا کيس جنت ۾ جاءِ ڏئي، مون کي به پنهنجي مڙس ئي ماريو هو. تون تاتا ي ¢ آهين ڇا؟

---

* يوڪرين ۾ ماءُ کي پيار مان نانيڪا (جيجي) چوندا آهن.

¢ پراڻا ڪپڙا خريد ڪندڙن کي عام طور تي ”تاتاري“ چيو ويندو هو.

هن پير چوريا ۽ اهڙيءَ طرح کليو، جو ڪن به ڦڙڪڻ لڳس. ٻر پوءِ گنڀير ٿي جواب ڏنائين، ”نه، هن وقت نه.“

ماءُ به هن جي چرچي کي سمجهي ويئي ۽ چيائين: ”تنهنجو ڳالهائڻ روسين جهڙو ته ڪونهي؟“

”منهنجو لهجو روسين کان به چڱو آهي. آءٌ خوخول * آهيان، ڪانيف شهر جو رهاڪو آهيان.“ مهمان به چرچو ڪندي چيو.

”هتي گهڻو وقت ٿيو اٿيئي؟“

”شهر ۾ آئي ته ورهه کن گذري ويو اٿم، البت ڪارخاني ۾ مهينو کن ٿيندم. هتي مون کي چڱا ساٿي ملي ويا آهن، تنهنجو پٽ ۽ ٻيا ڪي ماڻهو. انهيءَ ڪري خيال اٿم ته هاڻي شهر ۾ ئي رهبو.“ هن پنهنجيون مڇون وٽيندي چيو.

هن شخص پٽس کي چڱو چيو هو، تنهنڪري ماءُ هن جو ٿورو لاهڻ ٿي گهريو.

”چانهه جي پيالي ته ضرور پيئندين؟“ کانئس پڇيائين.

”رڳو آءٌ ڪونه پيئندس. ڀلي ته ٻيا به اڇن ته پوءِ سڀني جي گڏي خاطري ڪجانءِ،“ ڪلهن کي نالي ماتر لوڏيندي چيائين.

ٻين جو ٻڌي، ماءُ کي وري اچي، ڊپ ورايو ۽ سوچيائين، شل، ٻيا به هن جهڙائي هجن.

ايتري ۾ ڏيڍيءَ ۾ وري پيرن جا کڙڪا اچڻ لڳا. دروازو تيزيءَ سان کليو ۽ ماءُ وري اٿي بيهي رهي. هن جڏهين ڏٺو ته هڪڙي ڇوڪري، رڌڻي ۾ گهڙي ويئي ته اچرج ۾ پئجي ويئي. هن ڇوڪريءَ جو قد ننڍو هو ۽ منهن ڪڙمين جهڙو سادو، وار سونهري هئس، جي هڪڙيءَ چوٽيءَ ۾ قابو ٿيل هئا.

”دير ته ڪانه ٿي اٿم؟“ ڇوڪريءَ نرميءَ سان پڇيو.

”نه، دير ڪانه ٿي آهي. ٻنڌ آئي آهين؟“ ’خوخول‘ دروازي مان نهاريندي ٻڇا ڪئي.

---

* آڪٽوبر انقلاب کان اڳي، روسي يوڪرين جي رهاڪن کي چرچي ۾ ”خوخول“ چوندا هئا.

”نہ تہ ٻيو ڇا .... تون ٻاويل ميڪائلو وچ جي ماءُ آهين؟ منهنجو نالو نتاشا آهي....“

”تنهنجو پدري * نالو ڇا آهي؟“ ماءُ پڇا ڪئي.

”واسيليونا- ۽ تنهنجو نالو؟“

”پلاگيا نلوونا.“

”هاڻ اسين ٻئي هڪٻئي جون واقف ٿي ويونسين.“

”جيءُ!“ ماءُ ڇوڪريءَ ڏانهن نهاريندي ۽ مرڪندي چيو. هاڻي هن جي آواز ۾ هلڪي گونج هئي.

”سيءُ تہ ڪونہ ٿو ٿيئي؟“ ’خوخول‘ ڇوڪريءَ جي اوورڪوٽ لاهيندي چيو.

”حد کان ٻاهر! ٻنين ۾ ٻاهر تہ مصيبت جي هوا آهي.“ هن جو آواز اونهو، لطيف ۽ نرمل، وات ننڍڙو ۽ چپ ڀريل هئا. سڄو بدن صوف وانگر تازو، گول ۽ ڳردار هوس.

هوءَ پنهنجو ڪوٽ وغيره لاهڻ کان پوءِ، ننڍڙن هٿن سان، جي ٿڌ جي ڪري سڄي پيا هئا، پنهنجن گلن جهڙن ڳلن کي مهٽيندي، کڙيءَ سان فرش تي کڙ کڙ ڪندي، ٻيءَ ڪوٺيءَ ۾ هلي ويئي.

ماءُ دل ئي دل ۾ چيو تہ، هن ڇوڪريءَ هيڏيءَ برف ۾ رٻڙ جا جوتا نہ پاتا آهن!

”مار! آءٌ تہ ٿڌ ۾ ٿنڀجي پئي آهيان،“ ڇوڪريءَ ٿڙڪندي چيو.

اهو ڏسي ماءُ کي ڪهل پئجي ويئي ۽ چيائين: ”ڌيءَ! ڳڻتي نہ ڪر، اجهو ٿي سماوار کي ڪوسو ڪريان.“

هن کي ائين محسوس ٿيو تہ هوءَ ڄڻ ڪا ورهين کان ڇوڪريءَ جي واقف هئي ۽ ساڻس اهڙي تہ پيار، همدرديءَ پاٻوهہ سان پيش آئي، جڻڪ پيٽ ڄاتي هئس.

ڀر واريءَ ڪوٺيءَ ۾ هلندڙ گفتگو ٻڌي، هن جي چپن تي مرڪ نڇڻ لڳي.

* روسين جي نالي جا ٽي ڀاڱا ٿين ٿا- ذاتي- پدري ۽ خانداني.

”نخودڪا، ڇا پيو سوچين؟“ ڇوڪريءَ پڇيو.

”خاص ڳالهه تہ ڪانهي،“ ’خوخول‘ آهستي جواب ڏنو ”امڙ جون اکيون تہ ناهوڪيون آهن. آءٌ سوچيان پيو تہ منهنجي ماءُ جا نيڻ بہ اهڙائي هجن ها. آءٌ امان بابت اڪثر ويچاريندو آهيان، ۽ ائين پيو ڀائيندو آهيان تہ هوءَ جيئري آهي.“

”تو تہ چيو هو تہ هوءَ فوت ٿي ويئي،“ ڇوڪريءَ چيو

”منهنجي ماٽيجي ماءُ فوت ٿي چڪي آهي. آءٌ پنهنجي سڳيءَ ماءُ جي ڳالهه پيو ڪريان. هوءَ شايد هوٽان جي درن تي پني رهي هوندي ۽ وودڪا پيئي پيئندي هوندي، جڏهين بہ گهڻو پيئندي هوندي، تہ شايد پوليس وارا بہ کيس ٿڦڙ هڻي ڪڍندا هوندا.“

”ڇورڙو ڇنو آهي“ ماءُ ٿڌو ساه کڻي چيو.

ايتري ۾ نتاشا، وڏي تکي، نرم، پائيدار ۽ جوشيلي انداز ۾ ڪا ڳالهه ڪري ويئي. خوخول جو آواز وري گونجڻ لڳو: ”تون اڃا ٻار آهين. تو دنيا ڪانہ ڏٺي آهي. توکي دنيا جو تجربو گهٽ آهي! انسان کي جنم ڏيڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي، پر کيس شرافت ۽ فضيلت سيکارڻ ان کان بہ ڏکيو آهي.“

”هاءِ ويچارو!“ ماءُ پنهنجو پاڻ چيو ۽ دل گهريس تہ خوخول وٽ وڃي ان سان همدردي ڪري. پر ايتري ۾ دروازو کليو ۽ ڊانيلو نالي نام ڪٽئي چور جو پٽ نڪولائي وسوف شيڪوف اندر گهڙي آيو. هيءُ شخص سڄي ڳوٺ ۾ پنهنجي اڻ گهڙيائيءَ جي ڪري مشهور هو. سدائين رکي ۽ سڄيل منهن ۽ ڪڙي مزاج سان پيو گهاريندو هو. ڪنهن کي ڪين وڻندو هو ۽ سڀيئي پيا چيڙائيندا ۽ چرچا ڪندا هئس.

”نڪولائي! ڇا هي؟“ ماءُ ششدر ٿي پڇيو.

”پاويل آهي؟“ هن پنهنجي کهري ڊگهي منهن کي اگهندي، سلام دعا ڪرڻ ڌاران، ماءُ کان پڇيو.

”نہ....!“ ماءُ جواب ڏنو

هن نوڙي ڪوٺيءَ ۾ ڏٺو ۽ اندر وڃي چيائين: ”سلام اي ساٿيو.!“

هي به هنن سان .....!، ماءُ کي اها گالهه نه آئڙي. وري جڏهين ڏنائين تہ نتاشا سائس ملي ڏاڍي گد گد پيئي ٿئي، تہ ويتر عجب لڳس.

نکولائي جي پويان پيا پ چڙا نہ آيا، جن مان هڪڙي کي هوءَ سڃاڻندي هئي. هن جو مهانڊو سهڻو، متو ويڪرو ۽ وار گهنڊيدار هئا. هي کارخاني جي هڪڙي جهوني پورهيت سيزوف جو پائٽيو هو. کيس فيدور کري سڏيندا هئا. ٻيو شخص لچارو هو، هن جا وار سڌا هئا ۽ ڦٽي اکڙي ڏنل هيس، چڙ تہ وار متي سان لئيءَ سان چهٽايا ويا هجن. ماءُ هن کي کونہ سڃاتو، پر سندس دل دهلجي کانہ ويئي. ايتري ۾ پاويل پ چڙا پيا پ سائٽ کري اچي نڪتو. هنن نوجوان مزدورن کان ماءُ اڳيئي واقف هئي.

"تو سماوار بہ چاڙهي ڇڏيو آهي ڇا؟ ڏاڍو چگو، وڏي مهرباني!" پاويل جهيٽي ۽ نرم آواز ۾ چيو.

"پلا آءُ ٿورو ووڊڪا کڻي اچان؟" هن پڇيو.

ويچاريءَ کي اِن گالهه جو، جنهن جي بيان کرڻ لاءِ لفظ ئي نٿي ملیس، شکريو بجا آڻڻ ئي نٿي آيو.

"نہ، اسين شراب کونہ واپرايون،" پاويل ڏاڍي مٺي نموني ۾ مرکندي چيو.

هن سمجهيو تہ پٽس مٽس ٿوليو کندي، آنهيءَ سائين واري خطري کي وڌائي بيان کيو هو.

"ڇا، هنن ماڻهن کي قانون خطرناک تو چوي؟"ـ هن چين ۾ پڪندي چيو.

"ها، اهي ساگيا!" پاويل جواب ڏيئي، ٻيءَ ڪوڻيءَ ڏانهن هليو ويو.

"سچ پچ!" هن وراڻيو، ۽ وڏڙن وانگر ويچار ۾ پئجي سوچڻ لڳي، هي اڃا تائين بار آهي!

(٦)

پائي ٿهڪ لڳو ، تہ ماءُ سماوار کٽي ڪونيءَ ۾ آئي. مهمان ميز جي چوڌاري گول چڪر ناهيو ويٺا هئا. نتاشا ڪنڌ ۾ لالٽين جي هيٺان ڪتاب کوليو بيني هئي.

"هنن عام ماڻهن جي حياتي ايڏي ڪنور ۽ دکي چو آهي!" نتاشا چيو.

"هو پاڻ ايڏا ڪنور چو آهن ۽ پين کي چو ٿا ڏکوئين؟" خوخول وچ ۾ ڳالهايو.

"اها ڳالهہ سمجهڻ جي لاءِ ، هيءُ بہ ڏسڻ ضروري آهي ، تہ هنن پنهنجي زندگي شروع ڪيئن ڪئي؟ هائو نہ؟"

"منهنجا بچڑا چڱيءَ طرح ڏسو ، ۽ سمجهو ،" ماءُ چانهہ تيار ڪندي ، پڪندي چيو.

سيئي ماڻ ٿي ويا.

"اسان چا آهي؟" پاويل نراڙ ۾ گهنج وجهي پڇيو.

"چا آهي؟" هن ڪنڌ متي ڪنيو تہ سيئي ڏانهس نهاري رهيا هئا.

"اڙي- مون تہ پاڻهي پاڻ سان پئي ڳالهايو ،" هن گهبرائجي چپ ئي چپ ۾ چيو ، ۽ دل ۾ سوچيائين تہ "جيڪڏهين اوهان سچ پچ ڏسڻ گهرو ٿا تہ پوءِ ضرور ڏسو."

"چانهہ جي مهرباني نانيڪا!" خوخول وراڻيو.

"پهريائين چانهہ پي تہ وڃ ، پوءِ پيو گهڻ گهائج ،" هن چيو. پوءِ پٽ ڏانهن اهڙيءَ طرح نهاريائين ، جڻ ڪا غلط ڳالهہ ڪري وڌي هجيس. بچناءُ ڪندي ، چيائين ، "ابا ، آءٌ شابد اوهان جي ڪم ۾ رندڪ پيئي وجهان."

"گهر وارا مهمانن جي ڳالهين ۾ ڪا رندڪ وجهندا آهن

ڇا؟" نتاشا جواب ڏنو. "پر جهٽ ڪري مون کي چانهه ڏي، آءٌ ڏڪان پيئي، پير ته ٺري برف ٿي ويا اٿم!" هن جي لهجي ۾ ٻارن وانگر شڪايت جو عنصر وڌيڪ هو.

"اجهو، ڏيان ٿي،" ماءُ تڙ تڪڙ ۾ چيو.

نتاشا چانهه پيڻ کان پوءِ وارن کي پٺن پويان اڇل ڏيندي، پيلي جلد وارو تصويرن سان ڪتاب کڻي پڙهڻ شروع ڪيو. ماءُ چانهن به پئي ٺاهي ۽ ورهائي ته ڪتاب به پئي ٻڌو. ڳالهه ڏي ڪن به ٿي ڏنائين ته ٿانون ٿپن کي آهستي آهستي پئي کنيائين، ته جيئن کڙڪو نه ٿئي. نتاشا جو ڪڙڪيدار آواز سماوار جي سوُن سوُن ۾ ملي ويو ۽ ڪوٺيءَ ۾ انهن جهنگلي انسانن جون آکاڻيون ۽ ڳالهيون شروع ٿي ويون، جي ڪنهن وقت غارن ۽ چرن ۾ رهندا هئا ۽ پٿرن سان شڪار ڪندا هئا. هي آکاڻيون ته الف ليليٰ جي داستان وانگر ۽ ديون پرين جي قصن ڪهاڻين جهڙيون هيون- هوبهو انهن جهڙيون. هن جي اندر اڌمو کاڌو ته پٽ کان ڀڄي ته "ابا هنن ۾ ڪهڙي اهڙي ڳالهه آهي، جنهن تي بندش وجهڻ ضروري آهي؟" هوءَ پنهنجي ٻچڙي ڏي ڏسندي ڏسندي ڪڪ ٿي پيئي، ڪتاب به ڪونه پئي وڻيس، تنهنڪري ماٺ ميٺ ۾ ويهي مهمانن کي جاچڻ لڳي، اهڙيءَ ريت جو ڪنهن کي به اها ڳالهه محسوس نه ٿئي.

پاويل نتاشا جي پرسان ويٺو هو ۽ هيءُ ئي شخص هو، جو سڀني ۾ سهڻو هو. نتاشا ڪتاب تي نوڙيل هئي، تنهنڪري گهڙيءَ گهڙيءَ وار ٺاهڻا ٿي پيس، جي هر هر اچي منهن تي پئي اڳيان پيس. ڪنهن ڪنهن مهل هوءَ ڪتاب مان منهن ڪڍي، پيارا پيارا نوراني نيڻ کڻي، مٿو ڌوڻيندي، هلڪي آواز ۾ پنهنجي راءِ به ڏيندي ٿي رهي. خوخول ميز جي ٻئي پاسي ڏاڍيءَ بيپرواهيءَ سان ٽنگون ٽيڙي ويٺو هو. اکيون ڦرڙائيندي، پنهنجي نڪ جي هيٺيان، مڇن ڏانهن ڏسي، انهن کي وٽيندو پئي رهيو. وسوف شيڪوف ڪرسيءَ تي بيد وانگر سڌو ويٺو هو. سندس هٿ گوڏن

تي رکيل هئا، منهن تي ماتا جا داغ، ڀرون چٽ، سنهڙا سنهڙا چپ هئس- اهڙو موڳو ٿيو ويٺو هو، ڄڻ ته ساهه ئي ڪونه هوس، جذبوئي ڪونه هوس، پٿر جو پتلو هو، ٻيو ڪجهه به نه! هن جون ننڍڙيون اکيون پتل جي سماوار ۾ کتيون پيون هيون. هو پتل جي چلڪي ۾ اهڙيءَ طرح پنهنجو اولڙو ڏسي رهيو هو، ڄڻ ڪنهن آرسيءَ جي اڳيان پٿر جو پتلو هجي. فيدور ڪتاب ٻڌندي چپ پئي چوريا، شايد پاڻ به آکاڻي دهرائيندو ٿي ويو. هن جو سنگتي ماٺ ڪريو اٿيندي ٿي ٺونٺون گوڏن تي ۽ هٿ تي ڳل رکيو نوڙيو ويٺو هو، ۽ اهڙيءَ طرح پئي مرڪيو، ڄڻ ته ڪنهن وڏي اونهي ويچار ۾ ويٺو آهي. پاويل سان جيڪي ڇوڪرا گڏجي آيا هئا، تن مان هڪڙي جا وار ڳاڙسرا ۽ اکيون سائيرڙيون هيون. شايد انهن مان هڪڙو هي ويچارو ۽ بي آرام ٿي ڏٺو، پاسا پئي ورايائين، شايد ڪجهه چوڻ ٿي گهريائين. ٻيو ڇوڪرو جنهن جا وار سونهري ۽ ننڍڙا ڪتريل هئا، تنهن رکي رکي پنهنجي وارن تي هٿ پئي ڦيريو ۽ ڌرتيءَ تي اهڙيءَ ريت پئي ڏٺائين، جو پوريءَ طرح هن جو منهن به ڏسڻ ۾ ڪونه ٿي آيو.

ڪوٺڙيءَ ۾ آرام ڏيندڙ فضا ضرور پيدا ٿي پيئي هئي پر ڪجهه اوپري اوپري پئي لڳي نتاشا جي آواز جي پويان، ماءُ کي پنهنجي جوانيءَ واريون شور شار سان ڀريل سانجهيون پئي ڏسڻ ۾ آيون، يادگيريون تازيون پئي ٿيس- ڇوڪرن جي اٿوٽندڙ ٻولي، ردي چرچا گهپا، جن مان سدائين وودڪا جي ٻانس پيئي ايندي هئي.... هن کي جڏهين اچي ڳالهيون ياد پيون ته پنهنجو پاڻ تي رحم کائڻ لڳي، جيءُ جلي ويس ۽ هانءَ کاڄي ويس.

کيس سندس شاديءَ وارا ڏينهڙا دل تي تري آيا سندس شادي ڪيئن ٿي- ساڳئي نموني جي هڪڙيءَ دعوت تي ماڻهو اچي گڏ ٿيا هئا ۽ سندس مڙس هڪڙي اونداهيءَ ڏيڍيءَ ۾ ورائي، جهلي، ڀت ۾ هڻي پڄيو هوس:

”مون سان شادي ڪندينءَ؟“ هن رکي ۽ کهري نموني ۾ پڇيو هوس، کيس ڏاڍي تڪليف پهتي هئي ۽ هن جي دل ڦٽجي پيئي هئي، ليڪن هو ساڳئي ڏکوئيندڙ انداز ۾ سندس ڇاتي مهٽيندو، ۽ سندس منهن تي، پيٽ مان ڪوسي ڪوسي هوا ڪڍي، هڻندو رهيو. هوءَ پاڻ ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪندي، ڪجهه پاسيري ٿي مس هئي، ته هن رعبدار ڳري آواز ۾ چيو هوس، ”وڃين ڪيڏانهن ٿي؟ ٻڌين ٿي، مون کي جواب ڏيندي وڃ.“

هوءَ جواب وري ڪهڙو ڏئي ها، لڄ ۽ تڪليف جي ڪري هن کان ساهه ئي کنيو نٿي ٿيو. ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ ڏيڍيءَ جو دروازو کوليو، ۽ هن پنهنجون ٻانهون کڻي ڍريون ڪيون.

”آچر جي ڏينهن آءٌ حجامڻ کي موڪلپندس،“ هن چيو ۽ ٿيو به ائين.

”آءٌ اهو سمجهڻ گهران ٿو ته ماڻهن کي ڪهڙي نموني ۾ رهڻ گهرجي ۽ نه اِهو ته هو رهن ۽ هلن چلن ڪيئن ٿا،“ وسوف شيڪوف جو احتجاج ڪندڙ آواز آيو.

”بلڪل درست آهي،“ ڳاڙهن وارن واري اٿي بيهندي چيو.

”آءٌ تنهنجي رايي سان ٻدل ڪونه آهيان!.“ فيدور ڪڙڪو ڪري چيو.

انهي تي اچي بحث ڇڙيو. لفظ اُلا بڻجي اُڀرڻ لڳا. ماءُ کي پتوئي ڪونه ٿي پيو، ته هي ممڻ ڇاتي متو هو. سڀني جا منهن ٽامڻي هڻي ويا هئا. پر نه ڪنهن کي مٺيان لڳي ۽ نه وري هنن ڪنا لفظ ڪتب آندا، جيڪي هوءَ سدائين ٻدندي ٿي آئي.

شايد هنن کي ڇوڪريءَ جي اڳيان ڪنا لفظ ڪم آڻيندي لڄ ٿي اچي،“ هن فيصلو ڪري ورتو.

نتاشا جي منهن جو سانتيڪو نمونو ماءُ کي وئي ويو. هوءَ هر ڪنهن ماڻهوءَ ڏانهن ڳوڙهائيءَ سان ڏسي رهي هئي، اهڙيءَ طرح ڄڻڪ سندس اڳيان ڪي ٻار ويٺا هجن.

”اي ساٿي، گهڙي کن ترسو!“ هن ڪڙڪو ڪري چيو.

انهي تي سڀيئي ماٺ ۾ اچي ويا ۽ ڏانهس نهارڻ لڳا.

”اهي ماڻهو سورنهن آنا صحيح آهن، جيڪي چون ٿا، ته هنن کي هر ڪنهن شيءِ جي سڌ ۽ ڄاڻ هئڻ گهرجي. اسان کي پنهنجي ٻڌيءَ ۽ سمجهه کي عقل ۽ ڏاهپ جي سوجهري سان روشن ڪرڻ گهرجي، ۽ انهن کي سوجهرو ڏيکارڻ گهرجي، جن جي سمجهه تي لاعلميءَ جي اوندهه ڇانئجي چڪي آهي. اسان وٽ هر هڪ شيءِ جو سچو، صحيح ۽ ايمانداريءَ وارو جواب هئڻ گهرجي. اسان کي سڌ هئڻ گهرجي ته سچ ڇا آهي ۽ ڪوڙ ڇا آهي. اسان ۾ ڪوڙ ۽ ڪچ، صاف دليءَ ۽ سچ کي پروڙڻ جو مادو ۽ سگهه هئڻ گهرجي.“

خوخول هن جا لفظ ٻڌي، پيرويءَ ۾ ڪنڌ ڌوڻي رهيو هو. وسوف شيڪوف، ڳاڙهن وارن وارو ۽ هڪ پيو ڇوڪرو جو پاويل سان گڏجي آيو هو ۽ ڪارخاني ۾ ڪم ڪندو هو، پنهنجي ڌار ٻاري ٺاهيو ويٺا هئا ۽ ماءُ کي ڪنهن سبب جي ڪري ڪونه ٿي آئڙيا.

نتاشا پنهنجي ڳالهه پوري ڪئي ته پاويل اٿيو:

”اسان کي رڳو پيٽ ڀرڻ لاءِ مانيءَ ڳيو گهرجي ڇا؟ نه، ائين ڪونهي،“ هن ٽنهي ڄڻن ڏانهن نهاريندي سانت سان چيو ”جيڪي ماڻهو اسان جي پٺن تي سوار آهن ۽ اسان جون اکيون بند ڪري ڇڏيون اٿن، تن کي ٻڌائڻو آهي، ته اسين سڀڪجهه ڏسي رهيا آهيون. اسين نڪي ڇسا ۽ بيوقوف آهيون، نه وري نرا ڀور، جو اسان کي رڳو ڪتي پيٽ جي واسطي مانيءَ جو جو ڀور گهرجي ۽ پيو ڪي به ڪين. اسين اهڙي حياتي گهارڻ گهرون ٿا، جا انسانن جي لائق هجي ۽ هنن جي منهن تي پوي. اسان کي اهو ڪري ڏيکارڻ گهرجي، ته هنن اسانکي جنهن غلاميءَ جي حياتيءَ ۾ رکيو آهي، سا اسان کي ذهني طور نه رڳو سندن جهڙو، پر کانئن مٿيرو ۽ اڳيرو ٿيڻ کان ڪنهن به حالت ۾ روڪي نٿي سگهي.“

پاويل جي واتان هي لفظ ٻڌي ماءُ جي دل وڏي ۽ فخر سان پرجي ويئي. هن جو سمو خوشيءَ ۾ اپرڻ لڳو. سندس ڳالهائڻ جو ڍنگ ڪهڙو نه سهڻو ۽ تقرير ڪهڙي نه تاثير واري هئي!

خوخول چيو، "ڪيترائي ماڻهو آهن، جن کي ڪائڻ ۽ هنڌائڻ لاءِ گهٽوئي ٿو ملي. ۽ ايماندارن جي انگ وارن ماڻهن جي قلت ۽ ڪمي آهي. اسان کي هن غليظ زندگيءَ تي اهڙي ٻل جوڙڻي آهي، جنهن تان آڪري انساني برادريءَ جي سنگ ۾ پهچي سگهجي. اسان جو اهوئي فرض آهي، ساٿيو!"

انهيءَ تي وسوف شيڪوف ڪر ڪر ڪندي اعتراض اڀاريو، "جڏهين وڙهڻ جو وقت اچي ويو، تہ پوءِ هٿ تي هٿ رکي ويهڻ ۾ ڪهڙو فائدو؟"

هيءَ محفل اڌ رات کان پوءِ پوري ٿي. وسوف شيڪوف ۽ گاڙهن وارن وارو ڇوڪرو، پيئي اڳ ۾ نڪري ويا، جا ڳالهه ماءُ کي وري به ڪانه وڻي.

"آخر تڪڙ ڪهڙي لڳي هين، ڪهڙي پئي سڪين!" هنن جي مرڪلائڻ مهل سوچيائين.

"نخود ڪا، مون کي گهر ڇڏي ايندين؟" نتاشا پڇيو.

"ضرور!" خوخول جواب ڏنو.

"هڪڙيءَ موسم جي واسطي تنهنجا هي جوراب مناسب ڪونهن" ماءُ ان وقت نتاشا کي چيو، جڏهين هوءَ رڌڻي ۾ ڪوٽ وغيره پائي رهي هئي. "آءٌ توکي گرم جوراب آڻي ڏيان؟"

نتاشا ٿهڪ ڏيئي جواب ڏنو: "مهرباني، پلاگيا نلوونا! ليڪن گرم جوراب سين وانگر چين ٿا."

"تنهنجي لاءِ اهڙا جوراب ناهيندس جو پيرن ۾ ڪونہ چيندا،" ماءُ جواب ڏنو.

نتاشا اڌ ڪليل نيٽ ڪٽي ماءُ ڏي نهاريو، هن جي ڏيان ۽ غور سان نظرون ڪپائي ڏسڻ جي ڪري، ماءُ پريشان ۽ ڪڪي وکي ٿي ويئي.

”منهنجي چريائيءَ تي چڙجانءِ نہ، مون جيڪي چيو سو دل سان چيو،“ ماءُ نهايت نرميءَ ۽ آهستگيءَ سان چيو.

نتاشا بي اختيار ٿي ماءُ جي هٿ کي زور ڏيندي، ساڳيءَ طرح نرم لهجي ۾ آهستي سان چيو: ”تون ڪهڙي نہ چڱي آهين!“

”خدا حافظ، نانيڪا!“ خوخول، دروازي مان نوڙي نڪرندي، ماءُ جي اکين ۾ اکيون وجهندي، نتاشا جي پويان ويندي چيو.

ماءُ پنهنجي پٽڙي ڏانهن ڏٺو. هو دروازي ۾ بيهي، مرڪندو رهيو.

”مرڪين ڇو پيو؟“ ماءُ گهبرائجي پڇيو.

”خاص ڳالهہ تہ ڪانهي، ائين ئي دل خوش ٿي ويئي.“

”آءٌ ٻوڙهي ۽ ٿوريءَ سمجهہ واري سهي، پر چڱيءَ ڳالهہ کي تہ پروڙيو وٺان،“ هن ڪجهہ خفي ٿيندي چيو.

”اهو تہ پاڻ چڱو، پر ڪهڙو نہ چڱو ٿئي، جو هاڻ سمهي وڃي آرام ڪرين- دير ٿي ويئي آهي“ پاويل چيو.

”وڃان ٿي.“

هوءَ تڙ تڪڙ ۾ ميز تان ٿانو ٿپا کڻڻ لڳي- اڄ هوءَ ڏاڍي خوش هئي، اهڙي سرهي، جو خوشيءَ کان پگهر ۾ آلي ٿي ويئي هئي. هن کي اها خوشي هئي، تہ هرڪا ڳالهہ نهايت سهڻي سليقي ۽ خير خوبيءَ سان ختم ٿي.

ماءُ پنهنجو رايو ڏيندي چيو: ”پاشا، ڏاڍو چڱو ڪيئي. خوخول ڏاڍو چڱو آهي ۽ هوءَ ڇوڪري، ڪهڙي نہ ڦڙت چالاڪ ننڍڙي گڏي! هوءَ آهي ڪير؟“

”ماسترياڻي آهي،“ پاويل ڪوٺڙيءَ ۾ ٽلڪندي مختصر جواب ڏنو.

”غريب ٿي ڏٺي، ڪهڙا نہ معمولي ڪپڙا هئس. انهن ۾ ٺڌ لڳندي ويرم ئي ڪانہ لڳندي. هن جا مائٽ ڪٿي آهن؟“

”ماسڪو ۾،“ پاويل جواب ڏنو. ان بعد ماءُ جي آڏو اچي نهايت نرميءَ ۽ سنجيدگيءَ سان چيائين: ”هن جو پيءُ وڏو ماڻهو آهي، لوهہ جو واپار ڪري ٿو، ڪيتريون ئي پنهنجون

جايون اٿس. ليڪن پڻس هن کي ڌڪاري ٿو، ڇاڪاڻ جو هن پنهنجي حياتيءَ لاءِ هيءَ واٽ اختيار ڪئي هئي. هوءَ ناڙ ۽ نعمت، آرام ۽ آسائش ۾ پلجي وڏي ٿي ۽ جيڪي طلبيائين ٿي، سو ٿي مليس؛ پر هاڻي هن کي، رات وڳڙي ۾ پيرين پيادو چار پنج ميل ٻڌ ڪرڻو ٿو پوي."

هيءَ ڳالهه ٻڌي ماءُ ششدر ٿي، بت بڻجي، ڪرٺڙيءَ ۾ بيهي رهي. ڀرن کي گهنجائيندي پٽڙي ڏانهن نهاريائين، گهڙي کن رکي پڇيائين: "هن وقت شهر ڏي وئي آهي؟"

"ها ـــــ!"

"اڙي! بابا، ڊني به ڪانه!"

"واهه، هوءَ ٿي ڊڄي!" پاويل کلي ڏنو.

"پر ڇو؟ رات جو هتي سمهي نٿي سگهي ڇا، مون سان گد سمهي رهي ها."

ائين چڱو نه هو. ممڪن آهي ته کيس صبح جو ڪو ڏسي وٺي ۽ اسين اهو نٿا گهرون.

ماءُ ويچارن ۾ ٻڏي ويئي ۽ ماٺ ڪري دريءَ مان ٻاهر ڏسندي رهي.

"مون کي پتوئي ڪونه ٿو پوي، ته ان ۾ ڀوائتي ۽ خراب ڪهڙي ڳالهه آهي جو ان جي منع هجي! اوهين اهڙي ته ڪا ڳالهه ڪريوئي ڪونه ٿا. ڇا ٿو ڀانئين؟" ماءُ هي سڀڪجهه يڪساهيءَ چئي ويئي. اهوئي خيال کيس وري وري ستائي رهيو هو، جنهن جي پڪ ڪرڻ ٿي گهريائين.

هن پوري يقين ۽ پڪ سان ماءُ جي نيڻن سان نيڻ ملائيندي چيو: "اسين ڪوبه غلط ڪم ته ڪونه ٿا ڪريون، پر اهو ياد رک، ته هڪڙي ڏينهن اسين سڀيئي ساٿي سرڪار مائي باپ جا مهمان هونداسين."

ماءُ جا هٿ ڪنبڻ لڳا.

"خدا گهريو آهي ته توهين ڪنهن ته ڪنهن ريت بچي ويندا،" هن هيٺي آواز ۾ چيو.

پٽس وراڻيو: ”نہ، آءٌ توکي ڌوڪو ڏيڻ نٿو گهران. اسين بچي نٿا سگهون. جوڳي ڪيتريون بہ مرليون وڄائين، پر نانگن جي ٻرن ۾ هٿ وجهڻ وارا نيٺ بہ ڏنگجيو پون.“

اهن مشڪي ۽ کلي ڏنو.

”وڃ، وڃي سمهہ، هاڻ ٿڪجي پيئي آهين. خدا حافظ“

”سڀ هليا ويا. هاڻي هوءَ هڪڙي ڄڻي دريءَ وٽ اچي بيٺي، ۽ ٻاهر نهارڻ لڳي. فضا ۾ ٿڌ ۽ ڪڪرن جو مليل سمو هو. ننڍڙين ۽ ننڍاکرين جاين تان هوا برف جي پوڻين کي اڏائيندي پئي ويئي. ڀتين سان بہ ٿي وڃي لڳي ۽ خفي ٿي، موٽي ڌرتيءَ تي پکڙجندي ٿي ويئي. برف جي خشڪ ۽ ننڍڙن ڍيرن جي پٺ بہ ٿي ورتائين ۽ انهن کي ٽيڙيندي پکڙيندي هلي پئي ويئي.

”يسوع، اسان تي رحم ڪر!“ ماءُ جهيڻي ۽ جهڪي آواز ۾ چيو.

ماءُ جي ڇاتي ڏک ۾ ڀرجي ويئي ۽ هن جي نيڻن جي نيرن بيالن مان لڙڪ لارون ڪري وهڻ لڳا. هن کي ڊپ وٺي ويو تہ هاڻي ڇا ٿيندو! خوف ۽ خطرو هن جي جيءَ سان جاڙون ڪرڻ لڳو. هن جي دل جو ٻکيئڙو بيوس پتنگ وانگر ڦڙڪڻ ۽ ڦيريون پائڻ لڳو. هن جي اکين اڳيان هڪڙو اهڙو برف سان ڍڪيل ميدان گهمي ويو، جنهن ۾ تکي ۽ شوخ هوا ڪيهون ڪندي، مٿو ٽڪرائيندي پئي ڦري. ميدان ۾ ڪنهن ڇوڪريءَ جو نالي ماتر ڪارو پاڇولو ڀٽڪي رهيو هو ۽ هوا ان جي ٻيرن مان ڇوها ڪندي ڪپڙن کي اڏائيندي ۽ ڳلن تي برف جون پوڻيون اڇليندي، تکي تکي نڪري ٿي ويئي. هوءَ ڏاڍيءَ ڏکيائيءَ سان اڳتي وڌي رهي هئي. هيانءُ ڦاڙ غوغاءُ ۽ ٿڌ ويران وڌ هئي. هن جو بدن اهڙيءَ طرح اڳتي نوڙي چڪو هو، جڻ ڪو ننڍڙو ۽ نازڪ ٻوٽو، سرءَ جي تکيءَ ۽ شوخ هوا جي ڪري چٻو ٿي پيو هجي؛ سندس ساڄي پاسي کان جهنگ ڀت بڻيو بيٺو هو. هي جهنگ ڇن ۾ هو ۽ منجهس ٺوڙها سنهڙا وڻ ۽ ٻوٽا، پنهنجي لاچاريءَ تي سوسات ڀري رهيا هئا. سامهون، گهڻو پري، شهر جون بجليون پئي چمڪيون.

”يسوع! اسان کي ڇوٽڪارو ڏياريندڙ، رحم ڪر!“

ماءُ ڊپ ۾ ڪنبندي آهستي چيو.

(٧)

تسبيح جي دائن وانگر، هڪ هڪ ٽي، ڏينهن گذرڻ لڳا. هفتا ۽ مهينا بڌجي، وقت وڃڻ لڳو. هر هڪ چنچر جي ڏينهن پاويل جا دوست هن جي گهر اچي ڪٺا ٿي ٿيا. هر هڪ مجلس ۾ سنجيدگيءَ سان مسئلن تي سوچي، ماڻهو، انهيءَ ڊاڪٽ تي ڊاکو ڊاکو ڪري، چڙهندا ويا، آن آخري ڊاکي ڏانهن، جنهن آخري ڊاکي تي پهچڻ، مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ هنن جي نظر ۾ ضروري هو.

پراڻن سان گڏ نوان دوست گڏبا ويا. قافلو وڌندو ۽ ويجهندو ويو. ولاسوف گهر جي نديڙي ڪوٺڙي ماڻهن سان ڀريي ٽي ويئي. نتاشا ٽڪجي ٽڪجي ٽڏ ۾ ٽڙڪندي ايندي رهي، ڪيس چپن تي شڪايت ڪانه هئي، بلڪ هن جي منهن تان سرهاڻ ۽ خوشيءَ جا جذبا ظاهر ٿي ٿيا. پاويل جي ماءُ هن جي لاءِ جورابن جي جوڙي آڻي ورتي ۽ هن جي نديڙن پيرن ۾ پائي گد گد ٽيڻ لڳي، جڏ تہ محنت ساب پيئي هيس. پهريائين تہ نتاشا کلي ڏنو، پر پوءِ سانت ۾ اچي، سنجيده ٿي ويئي.

هن بنهه ڏورانهن ماڻهن ڏانهن اشارو ڪندي آهستي چيو: "منهنجي به هڪڙي وڏي پيٽ هئي. هوءَ به ڏاڍي مهربان ۽ نرم دل هئي. پلاگيا امڙ، کيڙي نہ عجيب گالهہ آهي، جو ويچارا پورهيت پورهيو به ڏاڍو ڪن، ٽڪجيو شل ٿيو پون، ڪٽن حياتي گهاردن، تنهن هوندي به هنن وڏن ماڻهن جي مقابلي ۾ وڏيڪ پيارا ۽ محبت پريا ٿين ٿا.

پلاگيا چيو: "تون به ٺاهوڪي آهين. پنهنجي ماءُ ٻيءُ، گهر ٻار، سيني ڪان جدا." هن ٽڏو شوڪارو پريو ۽ پنهنجا ويچار ظاهر ڪرڻ لاءِ لفظن نہ ملڻ سبب مات ٿي ويئي. پر نتاشا جي

منهن ڏانهن نهاري، هڪڙو ڀيرو وري به ڪنهن اڻ لکي احساس جي ڪري، هن جي دل ۾ شڪراني جو جذبو پيدا ٿيو. هوءَ سندس سامهون ٿي، پٽ تي ويٺي رهي، ڇوڪري ڪنڌ کي اڳيرو نوڙائي، ڪجهه ويچاري، مرڪندي رهي.

”ماءُ پيءُ کان جدا؟“ هن دهرايو ”اِها ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي. منهنجو پيءُ ڏاڍو کهرو ۽ ڪڙڪ ماڻهو آهي. ادو به جهڙس ئي آهي، سندس ئي جتيءَ ۾ پير پاتو آٿس. شراب پڻ پيئندو آهي. منهنجي وڏي ڀيڻ ڏاڍي دکي آهي.... هن جي شادي هڪڙي اهڙي ماڻهو سان ڪئي ويئي آهي، جو کانئس عمر ۾ گهڻو وڏو آهي. اُٺ جي ڳچيءَ ۾ کڻي گهنڊڻي ٻڌي اٿن.... پر آهي پئسي وارو، ڪميڻو ۽ ڪنجوس. پنهنجي امڙ جي يادگيري مڙيئي ستائيندي اٿم. هوءَ هڪڙي وسوڙل ۽ سنئين سڌي زال آهي، ساڳي اوهان وانگر. هڪڙي ننڍڙي نوريئڙي وانگر، ڦڙتيءَ ۽ تڙ تڪڙ ۾ ڪم کي اُڪلائي وٺندي آهي، پر ڊڄندي به سڀڪنهن کان آهي. ڪڏهين ڪڏهين ماءُ سان ملڻ جي اهڙي اهڙي اڪير ٿيندي اٿم، جو سک ڦٽي پوندو اٿم ۽ ننڊ حرام ٿي پوندي اٿم!“

”ويچاري نياڻي!“ ماءُ افسوس مان مٿو ڌوڻيندي چيو. ڇوڪريءَ يڪدم ڪنڌ مٿي کڻي، هٿ ائين اڳتي وڌايو، جڻ ته ڪنهن شيءِ کي اڳ کان هٽائيندي هجي.

”اڙي نه! ڪڏهين ڪڏهين ته آءٌ اهڙي خوش هوندي آهيان، جو حد کان ٻاهر! ڏاڍي خوش!“

هن جي شڪل ٽڙي پئي. هن جا نيرا نيڻ چمڪڻ لڳا. هن پنهنجا هٿ ماءُ جي ڪلهن تي کڻي رکيا.

”ڪاش توکي سڌ هجي ها.... ڪاش تون سمجهي سگهين ها، ته اسين ڪيڏو نه وڏو ڪم ڪري رهيا آهيون!“ هن نرميءَ ۽ ڀروسي جوڳي انداز ۾ چيو.

يلاگيا جي دل ۾ اهڙو اچرج جهڙو جذبو جاڳيو، جنهن ۾ ڪجهه رشڪ جي ملاوٽ به ٿي ڏٺي.

هن پٽ تان اٿندي ڏک ڀرئي لهجي ۾ چيو: ”آءٌ تہ هاڻي پوڙهي ٿي ويئي آهيان، ڪٿي اهي ڳالهيون سمجهي سگهان. پيريءَ جوانيءَ سان گڏ سان گڏ مت بہ کسي ورتي اٿم.“

هاڻي پاويل گهڻو ڪري بحثن ۾ حصو وٺندو هو ۽ اڳي کان اڳرو ڏسبو هو. سندس گفتگو ۾ نهايت اونهائي هوندي هئي. هو ڏٻرو ٿيندو ويو. ماڻس کي ائين پيو لڳندو هو تہ جڏهين هو نتاشا سان ڳالهائيندو هو ۽ ڏانهس نهاريندو هو، تہ هن جي نظرن واري سختي نرم ٿي پوندي هئي، آواز ۾ وڌيڪ حسن ۽ شگفتگي پيدا ٿي ويندي هئي ۽ اندازئي نرالو ٿي وٺندو هوس.

”ڌڻي ڪري تہ ائين ئي ٿئي،“ ماءُ ويچاريو ۽ مرڪي ڏنو.

هنن جي مجلس ۾ جڏهين بہ بحث تيز، گهرو ۽ شديد ٿي ٿي ويو، تہ خوخول اٿي ٿي بيٺو ۽ جهومندي، اڳتي پوئي نوڙندي ۽ جهڪندي، نهايت نرم لفظن ۽ سادن سودن جملن ۾ اهڙيون ڳالهيون ٿي ڪيائين، جو سڀڪو ٿڌو ٿي ٿي ويو. ڇڙو وسوف شيڪوف سدائين ٻين کي ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪرڻ لاءِ پيو اڀاريندو هو. پاڻ ۽ ڳاڙهن وارن واري سندس يار، جنهن کي هي سڀئي سموئلوف چوندا هئا، سدائين بحث چوريندا هئا. سندن پٺيرائي گول مٿي واري ايوان يوڪن ٿي ڪئي. هي شخص ائين پيو ڏسبو هو. ڄڻ تہ وهنجڻ جي جاءِ مان وهنجاري ڪڍيو اٿئس. ياڪوف سوموف هميشہ صاف ۽ اوجل رهندو هو. هي شخص ٿورو، مگر سهڻو ۽ سٺو ڳالهائيندو هو، ۽ هر وقت پاويل ۽ خوخول جو پاسو وٺندو هو. ويڪريءَ پيشانيءَ وارو فيدور بہ ساڻن سر ملائيندو هو.

ڪڏهين ڪڏهين نتاشا جي بدران هڪڙو ڄڻو پيو ٿي آيو، جنهن جو نالو نڪولائي ايوانووچ ورتو ٿي وڃو هو عينڪ پائيندو هو، سندس ڏاڙهي ڇڊي ۽ ڀوري رنگ جي هئي. هو ڪنهن ڏورانهين پرڳڻي ۾ پيدا ٿيو هو، تنهن ڪري ”و“ کي عجيب انداز ۾ ڇڪي اچاريندو هو ۽ ٻين کان ڪجهہ الڳ پئي لڳو. هن روز مره جي ڳالهين سان خاص دلچسپي هوندي هئي. گهرو

گالهيون ، ٻارن ٻابت ، واپار ، پوليس، مانيءَ ، گوشت ٻابت۔ مطلب ته هو انهن مسئلن تي گالهائيندو هو ، جن جو انسان جي روزاني حياتيءَ سان واسطو رهي ٿو. هو اهڙيءَ ريت گالهائيندو هو ، جو انهن سيني کوڙين جٽپائيءَ وارين ، واهيات ۽ کل جهڙين گالهين ۽ شين جا ٿوپا ايڏي پوندا هٽا ، جيڪي عام ماڻهن لاءِ نقصانڪار هوندڙيون هيون. ماءُ ائين پائيندي هئي ته هو کنهن ڏورانهين ديس کان آيو هو ، اهڙي ديس کان ، جنهن ۾ هر کنهن شخص سک ، آرام ۽ ايمانداريءَ سان حياتي گذاري ٿي هٿي جي هر هڪ شيءِ هن جي لاءِ نرالي ۽ عجيب هئي. هو اهڙيءَ حياتي گهارڻ ٿي هڙي مري نه سگهيو هو. ان کي اٽيٻي حقيقت سمجهي قبول ڪري نه سگهيو هو. کيس هيءَ حياتي کاڻ ٿي وڻي ۽ انهيءَ ڪري هو پڪو پهه پڇائي چڪو هو ته انهيءَ کي بدلائي ، نئين رنگ ۽ ڍنگ ۾ سهڻي ۽ سليقيدار بنائيندو. هن جو جذبو ڀرپور ، اونهو مانيٽو هو. هن جو منهن هيڊاڻ ڏي مائل ۽ اکين جي پاسن کان سر ۽ گهنج پٽجي چڪا هئس. هن جو آواز نرم ۽ هٿ هميشه گرم ٿي رهيا. هن جڏهين به پلاگيا کي ڪيڪاريو ٿي ته هن جو سڄو هٿ پنهنجن آڱرين ۾ ٿي ورتائين ، ماءُ کي انهيءَ مان آرام ۽ آٿت ٿي ملیو.

هنن محفلن ۾ شهر جا ٻيا ماڻهو به شامل ٿيڻ لڳا. گهٽو ڪري هڪڙي قداور سنهڙي چوڪري ٿي آئي ، جنهن جو منهن ويڪرو ۽ پيلو ، اکيون وڏيون ۽ نالو "ساشا" هو. هن جي هلت چلت ۽ ات ويهه ۾ مڙساڻا پار هئا. هن جلدئي پنهنجا گهاٽا ڪارا پرون ميڙي ٿي ورتا ۽ گالهائڻ مهل سندس ڏکهي نڪ جون سنهڙيون تاکيون ڦڙڪڻ ٿي لڳيون.

پهرين پهرين هن تکي ۽ وڏي آواز ۾ اعلان ڪيو هو:

"اسين ــ سوشلسٽ آهيون...."

ماءُ هي ٻڌي مات ٿي ويئي ، خوف اچي ورايس. اچرج ۾ پٽجي ، ڏسندي رهي. هوءَ ٻڌي چڪي هئي ته سوشلسٽن زار کي قتل ڪيو هو. هيءَ سندس جوانيءَ واري دؤر جي گالهه هئي.

ان وقت هي قصو مشهور هو ته نوابن ۽ زميندارن زار کان بدلي وٺڻ جو پڪو پهه پچايو آهي، ڇاڪاڻ جو هن سندن زرعي غلام ۽ ڪڙمي، آزاد ڪري ڇڏيا هئا. قسم هنن کنيو آهي ته هو ايستائين وار ڪونه ڪترائيندا، جيستائين زار کي قتل نه ڪرائيندا. انهيءَ ڪري هنن کي سوشلسٽ چيو ٿي ويو. پلاگيا کي اها ڳالهه سمجهه ۾ ڪانه ٿي آئي پٽس ۽ ان جا دوست پاڻ کي سوشلسٽ ڇو ٿا چون.

سيني ماڻهن جي وڃڻ کان پوءِ هوءَ پاويل وٽ ويئي ۽ کانئس پڇيائين: ”پاشا، تون سوشلسٽ آهن ڇا؟“

”ها! تون ڇو ٿي پڇين؟“ هو ائين چئي هميشه وانگر ماءُ سامهون سڌو سنئون ۽ کڙو ٽڙو بيٺو رهيو. هن جي ماءُ ٿڌو شوڪارو ڀريو ۽ اکيون کڻي هيٺ ڪيون.

”پاويل! سچ ٿو چئين....؟ پر هو ماڻهو ته .... زار جي خلاف آهن .... هنن هڪڙي زار کي ماري به ڇڏيو هو.“

پاويل ڪوٺڙيءَ ۾ ٽهلڻ لڳو. هن پنهنجا هٿ ڳلن تي گهمائيندي ٿورڙو کلي جواب ڏنو: ”اسان کي اهڙي قسم جي حرڪت ڪرڻ جي ڪابه گهرج ڪانهي.“

ان کان پوءِ هو دير تائين ماڻس کي سمجهائيندو رهيو، ڏاڍيءَ نرميءَ سان، گنڀيرتائيءَ سان ماءُ هن جي منهن ڏانهن ڏٺو ته خيال آيس: ”هي ڪو به جڏو ڪم ڪونه ڪندو! ڪڏهين به ڪونه ڪندو!“

ان کان پوءِ آهو ڀوائتو هن جي لفظ اڳيان وري وري ورجايو ويو، تان جو ان جي تکي ڌار به مڏي ٿي ويئي. هاڻي ماءُ جي لاءِ به هي لفظ نئون نه رهيو، پراڻو ٿي ويو. ٻين لفظن وانگر، جيڪي ورهين کان سندس زبان تي هئا ۽ پيئي ورجائيندي ۽ وٺندي هئي. ليڪن هن کي ساشا ڪين وڻي ۽ ان جي حاضر هوندي هوءَ ڪجهه بي آرام رهندي هئي ۽ گهبرائجي ويندي هئي.

هڪڙي ڏينهن هن، ان ڇوڪريءَ بابت خوخول سان ڳالهه

ڪئي. چپ اهڙا ڪٿي ڀڪوڙيائين، جڻ ته هوءَ ڪيس بنهه ڪانه ٿي وڻي.

”اوفوه، ڪهڙي نه ڪڙڪ ڇوڪري آهي! سڀني تي حڪم ٿي هلائي، هي ڪريو، هو ڪريو!“

خوخول ٽهڪ ڏيئي کليو.

”ڪهڙي نه ٺيڪ ڳالهه ڪئي اٿيئي؟ بلڪل درست نانيڪا! پاويل تنهنجو ڪهڙو خيال آهي؟“ ماءُ کي اک سان اشارو ڪندي چيائين: ”هي شريف طبقو آهي.“

”هوءَ نهايت نيڪ ۽ چڱي ڇوڪري آهي،“ پاويل خشڪ انداز ۾ چيو.

”ٺيڪ آهي،“ خوخول جواب ڏنو، ”ليڪن هڪڙيءَ ڳالهه کي سمجهي ڪانه سگهي آهي. هوءَ چوي ٿي ته ڪرڻ گهرجي، اسين چئون ٿا ته ڪري سگهون ٿا ۽ ڪرڻ گهرون ٿا.“ ۽ هو ڪنهن اهڙيءَ چيز تي بحث ڪرڻ لڳا جا ماءُ جي سمجهه ۾ نه آئي.

ماءُ اهو به محسوس ڪيو ته ساشا پاويل سان سڀني کان وڌيڪ سختي ٿي ڪري ۽ ڪڏهين ڪڏهين هن تي خفا به ٿيو پوي. اهڙي وقت تي پاويل ڪجهه به ڪونه ٿو ڪڇي، رڳو کليو ڏئي ۽ نرم مگر پيار ڀرئي انداز سان ان جي منهن ڏانهن ائين ٿو نهاري جيئن ڪنهن وقت نتاشا ڏانهن نهاريندو هو. ماءُ کي هيءَ ڳالهه به ڪين آئڙندي هئي.

پلاگيا هي ڏسي اچرج ۾ پئجي ويندي هئي، ته هي شخص جڏهين ڌارين ملڪن جي مزدور تحريڪ جون خبرون اخبارن مان پڙهندا هئا ته مٿن حد کان ٻاهر خوشيءَ ۽ سرهاڻ جو ڇانولو پئجي ويندو هو. ان وقت سڀني جي نيڻن ۾ خوشيءَ جو نور ٻهڪڻ لڳندو هو. هو ننڍڙن ٻارن وانگر خوش ٿي ٽڙيا ٿي، هنن جي کل ۽ خوشيءَ جو نظارو صاف، شفاف ۽ معصوم ٿي ڀاسيو، ۽ هو هڪٻئي جي پٺي ڏاڍي پيار مان ٺپريندا هئا.

”اسان جا جرمن ساٿي زنده باد!“ ڪنهن رڙ ٿي ڪئي، جڻڪ خوشيءَ جي نشي اچي ورايو هوس.

"الليءَ جا پورهيت زنـده باد!" هنن نعرو تي هيو.

جڏهين هي پنهنجن ڏورانهن همراهن بابت، جن کي نـه پاڻ ڄاڻندا ۽ نـه سڃاڻندا هٿا ۽ نڪي آنهن جي ٻولي ۽ ڳالهه ٻولهه سمجهي سگهندا هٿا، نعرا هٺندا هئا تہ ائين سمجهندا هئا تـه هنن نا معلوم يارن پري رهندي بـه سندن آواز ٻـڌي ۽ خوشيءَ کي سمجهي ورتو هو.

"گهڙو نہ چگو ٿئي، جو اسين هنن کي خط لکي سگهون،" خوخول چيو. هن جي اکين ۾ اپار محبت جي چمڪ هئي. "تہ جيئن هنن کي سڌ پوي تہ هتي روس ۾ به سندن اهڙا دوست رهن ٿا، جي پڙ ساڳئي رستي جا پاڌيڙا آهن ۽ ان جوئي ڦهلاءُ ڪندا رهن ٿا. هنن جي جيئري رهڻ جو مقصد به ساڳيوئي آهي. سندن سوين ۽ ڪاميابيون، خوشين ۽ خوشحالين جو راز به ساڳيو آهي!"

جڏهين هو فرينچن، انگريزن ۽ ڊچن جـو ذڪر ڪن ٿا تـه سندن چپن تي اهڙيئي مشڪ، چمڪ ۽ چهراڻ هوندي آهي، جڏڪ هو پنهنجي هم قوم، ۽ هموطن دوستن جي ڳالهه ٻولهه ڪري رهيا آهن، اهڙن دوستن جي، جيڪي ڪين پيارا لڳن ٿا، جن جي هو عزت ڪن ٿا ۽ جن جي خوشيءَ ۽ ڏک ۾ هو شريڪ ۽ ياڳي پائي ٿين ٿا.

هڪڙيءَ نندڙي ڪوٺڙيءَ ۾، جنهن ۾ ساه ڀئي منجهيو، ۽ گهٽ ٿي رهي هئي، تنهن ۾ سڄيءَ دنيا جي پورهيتن سان هڪڙي روحاني ناتي جنم ورتو هو. انهيءَ احساس ماءُ کي به متاثر ڪيو ۽ سيني کـي هڪڙي عظيم ناتي جي تـار ۾ پوئـي ڇڏيو. ماءُ جيتوڻيڪ انهيءَ احساس جي پوري پوري معنيٰ سمجهڻ کان قاصر هئي، تنهن هوندي بـه اها انهيءَ احساس جي طاقت هئي، جنهن ايڏي منهنجن خوشي، سرهاڻ، اميد ۽ مخموري پيدا ڪئي هئي.

"ڪهڙي نـه اچرج جي ڳالهه آهـي!" ماءُ هڪڙي ڏينهن خوخول کي چيو، "سيئي ماڻهو اوهان جا ساٿي آهن- يهودي،

آرمينيائي ۽ آسٽريليا وارا. توهين سڀني جي لاءِ خوش ٿا ٿيو ۽ سڀني جي لاءِ ڏک ٿو ٿئيو!"

خوخول چيو: "سڀني جي لاءِ جيجل، سڀني جي لاءِ. اسان کي ڪوبہ ڪڙم ڪونہ گهرجي، ڪابہ قوم ڪانہ گهرجي. ماڻهو يا تہ اسان جا سڄڻ آهن يا ڏڄڻ، گهڻگهرايا منگهرا. سڀئي پورهيت اسان جا سڄڻ آهن، سڀئي پئسي ۽ وڏن پيٽن وارا ۽ سڀئي حڪومتون اسان جون جاني دشمن. تون روءِ زمين ڏي نهار ۽ ڏس تہ اسين ڪيترا اڻ ڳڻيا ۽ ڪيتريءَ طاقت وارا آهيون، تہ پوءِ تنهنجي دل جي درياءَ ۾ خوشيءَ جون لهرن پٺيان لهرون اٿنديون! فرينچ ۽ جرمن بہ جڏهين زندگيءَ کي انهيءَ خيال سان ڏسن ٿا، تہ انهن کي بہ اهوئي ٿو لڳي، اٿليءَ وارا اهوئي سمجهن ٿا، نانيڪا! اسين سڀئي هڪڙيءَ ماءُ جو اولاد آهيون. سموري دنيا جي پورهيت برادريءَ جو نہ ٽٽڻ جهڙو عقيدو، اسان جي حياتيءَ کي سوز ۽ ساز بخشي ٿو. اهوئي عقيدو اسان جي دلين کي گرمائي ٿو. اسان جي دل وري انصاف ۽ عدل جو آهو اڀ آهي، جنهن ۾ اهو عقيدو سج وانگر چمڪندو، چلڪندو رهي ٿو، سڀ کي هڪجهڙو سوجهرو ڏئي ٿو، اسان مان ڪنهن کي ڪنهن جي ذات پات، نام ۽ گام سان ڪو واسطو نہ آهي؛ اُن مان اسان کي نڪو اچي لاءُ نڪو ساءُ. هڪڙو سوشلسٽ سموريءَ عمر جي لاءِ اسان جو روحاني ڀاءُ ٿي رهندو ماضي تہ گذري ويو، پر حال ۽ آئندي جي واسطي، تہ اسان جا ڳانڍاپا ۽ لاڳاپا ريشم جي ڳنڍين وانگر سدا مضبوط رهندا.

هي ٻاراڻو معصوم پر مضبوط ۽ پڪو عقيدو، هنن جي مجلسن ۾ وري وري ورجائڻ ۾ ٿي آيو ۽ ڀيري ڀيري سان وڌيڪ اوچي مٿاڇري تي اڀري اچڻ ۽ ڦري گهري هڪڙي وڏي طاقت بڻجڻ ٿي لڳو. جڏهين ماءُ اها ڳالهہ سمجهڻ لڳي، تہ هن کي پاڻ مرادو سمجهہ ۾ اچڻ لڳو تہ دنيا بيشڪ هڪ اهڙيءَ شيءِ کي جنم ڏنو آهي، جيڪا سج وانگر ظاهر، کليل، عظيم، سچي ۽ چڱي آهي، جنهن کي هوءَ پنهنجن اکين سان ڏسي سگهي آهي.

ڪڏهين ڪڏهين هنن يارن، وڏي آواز ۾، خوش ٿي، عام رواجي گيت ٿي ڳايا، جن مان هرهڪ چڻو ڀليءَ ڀت واقف هو. ڪڏهين وري نئين قسم جا، گنڀير، سريلا ۽ سهڻيءَ ڌن وارا راڳ ٿي ڳايائون. هي راڳ هيٺانهن سرن ۾ آلا پيا ٿي ويا. انهن گيتن ۽ راڳن جي اهڙي عزت ٿي ڪئي ويئي، جهڙي ديولن جي دعائن جي. ڳائيندڙن جا منهن ڳاڙها ٿي، پگهر سان ڀرجي ٿي ويا. ٻرندڙ لفظن ڀرپور قوت جو مظاهرو ٿي ڪيو.

ماءُ تي خاص ڪري هڪڙي نئين گيت جو وڏو اثر پيو. هن گيت ۾ انهيءَ زخمي روح، جيڪو شڪ ۽ هانءَ هورائيءَ جي منجهيل سنجهيل پيچرن ۾ اڪيلي سر، ڀٽڪي رهيو هجي، تنهن جي ستائيندڙ ۽ ڏکوئيندڙ پچارن جي پچار ڪيل ڪانه هئي، بلڪ هن ۾ انهن ماڻهن جو ماتم ۽ روڄ راڙو هو، جن کي گهرجن چچري، اڌ چريو ڪري ڇڏيو هجي، ۽ جن کان اُنهن رنگ، روپ ۽ لڇڻ کسي ورتا ويا هجن. اُن ۾ اکيون پوري، هيڏيءَ ساريءَ فضا ۾ پريشان ٿيندڙ ۽ ڀٽڪندڙ طاقت جا ماتمي ٿڌا شوڪارا به ڪونه هئا. اُن ۾ ته پريشان ۽ ڳڻڳون، ڪندڙ انڌي جوش جي ڇيڙ ڇاڙ ۽ دانهن ڪوڪ به ڪانه هئي. هن گيت ۾ ڏک ۽ بدلي کي نه سڃاڻي سگهڻ وارو احساس، جنهن ۾ تعميري صلاحيت هئڻ جي بدران مرڳو ڀڃ ڊاهه ۽ تباهيءَ جي پچار هجي، سو به ڪونه هو. مطلب ته انهيءَ گيت ۾ پراڻيءَ غلاميءَ ۽ محتاجيءَ واري دنيا جي ڪنهن چيز جي لغار به ڪانه هئي.

ماءُ کي ان گيت جا سخت لفظ ۽ کهري ڌن ڪانه وڻي، ير لفظن ۽ ڌن جي ٻويان ڪا ٻي شاندار ۽ شانائتي چيز هئي، جنهن لفظن ۽ ڌن کي پري هٽائي ٿي ڇڏيو ۽ دل ۾ ڪنهن اهڙي شيءِ جو احساس اڀاريو ٿي جا عظيم ۽ اٿاهه هئڻ جي ڪري ويچار جي احاطي ۾ اچي ڪانه ٿي سگهي هن اُها ساڳيءَ شي نوجوانن جي نرمل نيڻن ۽ مٺڙي منهن ۾ ڏني ۽ سمجهائين ته ان سان سڀيئي معصوم ۽ همدرد دلڀون ڀريون پيون هيون اهڙي قوت جي اڳيان

ڪنڌ جهڪايو، جيڪا نڪي لفظن سان بيان ٿي سگهي ٿي ۽ نه وري ڏن سان ڏي اپري ٿي سگهي، هن انهيءَ گيت کي ٻين راڳن ڪان وڌيڪ جذبي ۽ اتساه ٿي ٻڌو.

هنن سپني جڏن هن گيت کي ٻين راڳن ڪان وڌيڪ نرمل ۽ سريلي سنگيت سان ٿي گهايو ۽ ان جو اثر وڌيڪ پرپور ٿي ٿيو، جنهن سپني کي مارچ جي مهينڙ ۽ ايندڙ بهار جي ٻهرين ڏينهن جي هير وانگر لپيٽي ٿي ورتو.

"هاڻي اهو وقت اچي ويو آهي، جڏهين اسين هن گيت کي رسٽن تي گهايون!" وسوف شيڪوف چيو.

وسوف شيڪوف جو پيءُ جڏهين ٻيو ٻيرو، چوريءَ جي ڏوهه ۾، جيل اماڙيو ويو، تہ هن پنهنجن همراهن کي چيو: "هاڻي توهان سپيڻي منهنجي گهر ۾ ڪنا ٿي سگهو ٿا."

هاڻي اهو حال هو، جو روزاڻو شام جو ڪوٺ ڪو شخص پاويل سان گڏجي، هن جي گهر ٿي آيو. هو گڏجي پڙهڻ ٿي وٺا ۽ نوٽ ٿي ورتائون. هو ڪم ۾ اهڙا رنيي ٿي ويا ۽ اهڙي تڪڙ هين، جو ڪين هٿ منهن ڌوئڻ ۽ وسري ٿي ويو. هو مانيءَ يا چانهه ٿي ويهندا هئا، تہ اتي بہ ڪتاب هٿن ۾ هئن ۽ بحث مباحثو ٻيا ڪندا هئا. هنن جي گفتگو ڏينهون ڏينهن ويڻي وڌيڪ پيچيدي ٿيندي. هاڻي ماءُ سمجهي سگهي نٿي، تہ هو چا ٻڌا چون ۽ چا بابت ٻيا گهالهائين.

پاويل گهڻو ڪري چوندو هو: "اسان کي ڪا اخبار ڪيڏ گهرجي."

زندگيءَ جي رفتار تڪي ۽ سر گرم ٿيندي ويئي. سپيئي ساڻي هڪٻئي پويان ڪتابن متان ڪتاب اهڙيءَ ريت پڙهڻ لڳا، جهڙيءَ طرح ماکيءَ جي مک هڪڙي گل مان رس چوسي وري وڃي ٻئي کي لڳي.

هڪڙي ڏينهن وسوف شيڪوف چيو: "اسان جي باري ۾ گالهيون بولهيون شروع ٿي ويون آهن. جلدئي پڪڙ پڇاڙ ۽ اسان جون گرفتاريون شروع ٿيڻ واريون آهن."

خوخول جواب ڏنو: ”مڇي ته پيدائي رڇ جي واسطي ٿي آهي.“

ماءُ هن جي جيئن پوءِ تيئن قريب ايندي ويئي، هن جڏهين کيس نانيڪا ڪري ٿي پڪاريو، ته ائين ٿي پانيائين، ته ڄڻ ڪو ننڍڙو نينگر هن جي ڳلن تي تڏڙا ٻيو ڪڍي. پاويل آچر جي ڏينهن ڪم مان واندو نه هوندو هو، ته خوخول هن لاءِ ڪاٺيون ٿي ڦوڙيون. هڪڙي ڀيري هو تختو ڪلهي تي رکي کڻي آيو ۽ ڪهاڙي کڻي جهٽ پٽ ڏيڍيءَ جي واسطي در جوڙي اڳيون ڳريل دروازو ڪڍي، نئون دروازو جڙي ورتائين. ٻئي ڀيري هن ڀت کي لنبي ڇنڀي ورتو. هو ڪم ڪرڻ وقت هميشه سينڊ هڻندو هو، ۽ ان ۾ ڪانه ڪا دل ڀڄائيندڙ ۽ اداسائي پيدا ڪندڙ ڌن سمائي ڇڏيندو هو.

هڪڙي ڏينهن ماءُ پٽ کي صلاح ڏيندي چيو: ”ڇو نه، خوخول کي مسواڙي ڪري گهر ۾ رهائجي. توهان ٻنهي جو ڀلو ٿي پوندو ۽ هڪٻئي جي گهرن ڏانهن ڊوڙڻو ڪونه پوندو.“

پاويل ڪلهي کي جهٽڪو ڏيندي چيو: ”پنهنجي لاءِ ملهه ڏيئي مصيبت ڇو ٿي ڳنهين؟“

هن چيو: ”اجائي ڳالهه نه ڪر، منهنجي سڄي حياتي سورن ۾ گذري ويئي آهي، سور به بيان ڪنهن سبب جي. هن شخص جي ڪري جيڪڏهين ڏکن ۾ کڻي ٿورڙو واڌارو ٿيو، ته ڇا ٿي پوندو. اڳي ڪهڙو سک ڏٺو اٿئون، جو هينئر ڏکن جا ڏجها سهي ڪونه سگهنداسين.“

انهيءَ تي پاويل چيو: ”تنهنجي مرضي. هو جيڪڏهن هتي آيو، ته آءٌ خوش ٿيندس.“

ائين پوءِ خوخول به هن گهر ۾ رهڻ لڳو.

(٨)

بستيءَ جي هن ننڍڙيءَ ڪوٺڙيءَ ۾ ماڻهن جون اکيون کپي ويون. سڀڪو ان ڏانهن نهارڻ ۽ ڌيان ڏيڻ لڳو. ڪيترين ئي شڪي جاسوسي اکين، اک ڇنڀ ۾ ان ڪوٺڙيءَ جي ڀتين، ڇتين ۽ درين ۽ دروازن ۾، نظرن جي تيرن سان، ڇيد ٿي ڪري وڌا. افواهن جون داغدار کنڀڙاٽيون جاءِ جي مٿان ڦڙڪڻ ۽ ڦٽڪڻ لڳيون. ماڻهو سمجهڻ لڳا، ته نالي جي ڪناري تي، هن گهر ۾ ڪا مڙيوئي ڳجهي ڳالهه ۽ اسرار ڀري شيءِ آهي. هو انهيءَ چيز کي ڊيڄاري، گهر کان ٻاهر ڪڍڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. هو وات پٽي درين مان جهاتيون پائڻ ۽ شيشن تي هٿ هڻي کڙڪو ڪرڻ لڳا. ائين ڪري، پوءِ ڊپ کان وٺي ٿي ڀڳا، ڄڻ ڪي شرارتي ۽ ڊڄڻا ٻار هجن.

هڪڙي ڀيري پلاگيا کي، شرابخاني جي مالڪ بيگنتسوف رستي تي روڪيو. هي پوڙهو شڪل صورت جو سهڻو، مهانڊي جو ملوڪ هو. سدائين ڪرمزي رنگ واري مخمل جي صدري پائيندو هو ۽ پنهنجي ٿوٿريل ڳاڙهيءَ ڳچيءَ ۾، ريشمي ڪارو رومال پيو هوندو هوس. هن جي سنهڙي ۽ ڊگهي نڪ تي ڪميءَ جي هڏي مان جڙيل عينڪ چڙهي پيئي هوندي هئي. ان ڪري ماڻهن مٿس نالوئي رکيو هو: ”هڏي جون اکيون.“

هن جواب ملڻ جي اوسيڙي ڪڍڻ کان اڳ ۾ ئي ماءُ کان، سوالن پٺيان سوال پڇڻ شروع ڪيا:

”طبيعت ڪيئن آهي پلاگيا؟ پٽهين ڪيئن آهي؟ شادي ڪرڻ

تي مرضي ته ڪانه اٿس؟ عمر ۽ کهي ته مناسب اٿس. پٽڙن جي شادي ڪري مائٽن کي جلدي بار لاهڻ گهرجي. سڀڪو انسان ڪٽنب ۾ رهي، جسماني ۽ روحاني ٻنهي حالتن ۾ سکي ٿي سگهي ٿو. آءٌ تنهنجيءَ جاءِ تي هجان، ته گهڻو اڳي هن جي شادي ڪري ڇڏيان ها. وقت ڏاڍو ڏکيو ٿي پيو آهي. هن وقت سڀڪنهن کي ڌيان سان ڏسڻ گهرجي، ته اڄڪلهه اڳلو ڇا پيو ڪري. ماڻهن جا لڇڻ ۽ ويچار ٻيئي ضرورت کان وڌيڪ بي لغام ٿي ويا آهن. نوجوانن ۾ اڄڪلهه عبادت جو انگ ئي ڪونهي. عبادت کان ائين ٿا ڇرڪن، جيئن ڪانءُ ڀڄي ڪمان کان. عام جاين تي به ڪونه ٿا ڏسجن. ڪوٺين جي ڪنڊن ۾ لڪيو لڪيو ٿا ڳالهيون ڪن. آءٌ اهو ڄاڻڻ گهران ٿو ته آخر هي شخص سس پس، سس پس ڇو ٿا ڪن ۽ ٻين کان پري ڇو ٿا رهن؟ اها ڪهڙي ڳالهه آهي، جا ڪو شخص ٻين جي اڳيان، کليو کلايو چوڻ کان هٻڪي ۽ ڊڄي ٿو؟ راز! راز جي ته هڪڙي ئي جڳهه آهي، ديول، اسانجي ديول، ان کان سواءِ ٻئي ڪنهن به هنڌ ڳجهي ڳالهه ڪانه ٿي ڪئي وڃي! ٻيون مڙيئي ڳالهيون، جيڪي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڪيون وڃن ٿيون، سي پريشان ذهن جون پيدا ڪيل ٿين ٿيون. خدا ڪري تنهنجي تندرستي چڱي رهي. پلاگيا!"

پوءِ عزت وچان پنهنجي ٽوپي لاهي، ان کي لوڏي، وڏي واڪي سلام ڪري، ماءُ کي حيران پريشان ۽ ششدر ڪري ڇڏي هليو ويو.

ٻئي ڀيري ولاسوف جي پاڙيسرياڻي ماريا ماءُ کي بازار ۾ هلندي ملي. هيءَ مائي هڪڙي لوهار جي زال هئي ۽ ڪارخاني جي وڏي دروازي تي ڇاپڙي کڻي ٽول وڪڻي گذر ڪندي هئي. هن ماءُ کي ڪلهي تي هٿ رکي چيو: "پٽهين جو خيال ڪر، پلاگيا!"

"تنهنجو ڪهڙو مطلب آهي." ماءُ پڇيس.

ماريا هيڏانهن هوڏانهن نهاري نهايت راز واري لهجي ۾ چيو: "افواه اٿي رهيا آهن. وڏا وڏا افواه مائي ٻڌجي پيو هو هڪڙي

"لکل انجمن" ناهي پيو- خلستين * وانگر، ۽ ان وانگرئي ٻنهين جي مرضي به ڪنهن جي مرمت ڪرڻ جي آهي."

"ماريا، اها گڏهپائي آهي. مائهو جڪ ٿا مارين!"

"دونهون يا اتي ٿيندو آهي، جتي ڪجهه دکندو آهي،" چاڙيءَ واريءَ چيو.

ماءُ هي سيئي ڳالهيون پنهنجي پٽڙي سان ڪيون. مگر پاويل انهن کي خيال ۾ نه ڪونه آندو. خوخول به ڪلي ڏنو ۽ بس. ڇڻ ته ڪا ڳالهه ئي ڪانه هئي.

ماءُ چيو: "نينگريون به هڙئي ناراض آهن. تون ڪهڙو نه ڇگو نينگر آهين! ڪنهن ته نينگريءَ لاءِ ستو جوڙ ٿي سگهين ٿو. محنتي آهين، شراب به ڪونه ٿو پين. پر ڪهڙو نه ڪنور آهين، جو انهن ڏانهن اک ڪٿي نه ڪونه ٿو نهارين. هن جو چوڻ آهي ته رولاڪ چوڪريون شهر مان تو وٽ اچن ٿيون."

"هائو، پوءِ پلا!" پاويل نراڙ تي گهنج وجهي، خفي ٿيندي چيو.

خوخول ٿڏو شوڪارو پري چيو: "ڪچري جي هر هڪ شيءِ مان ڏپ ايندي آهي ۽ ان کان بچان. ويندي آهي. ڪهڙو نه ڇگو ٿئي، امڙ! جو انهن چرين کي رکو ايترو سمجهائي سگهين، ته شادي ڪرڻ جو مطلب ڇا آهي؟ هن حياتيءَ ۾ انهيءَ مان ڇا ٿو سري! شايد هو اٽڪاڻائيءَ جي ڪري، ابهرائيءَ سان، پنهنجي پويان پاڻ اچي پيون آهن. قسمت ڦٽي اٿن."

ماءُ چيو: "برابر! سيئي ڇگيءَ طرح ڇاڻن ٿيون. ۽ سمجهن به ٿيون، پر هنن جي ڀاڪ ۾ لکيو به ڇاهي؟"

پاويل چيو: "جيڪڏهين هو سمجهي وڃن ته جيڪر سچي ۽ صحيح وات هٿ اچي وڃين. هنن جي لاءِ ڪيترون ئي واهون آهن."

---

* "خلست" معني "ڇهڪ" ۽ روس ۾ هي نالو هڪڙيءَ مذهبي جماعت کي ڏنو ويو هو، جنهن جا ميمبر قطار ناهي نڪرندا هئا ۽ رستن تي هر پٽيون پنهنجي اڳئين کي ڇهڪ هٽندو ۽ صبر شڪر ۽ قناعت جا مذهبي ڪلما پڙهندو ويندو هو.

ماءُ هن جي سخت چهري ڏانهن ڏسندي چيو: ”توهين انهن کي پڙهايو ڇو نٿا؟ ذهين ڇوڪرين کي هتي سڏي سگهو ٿا.“

پاويل خشڪ لهجي ۾ جواب ڏنو: ”انهيءَ سان ڪجهه به ڪونه ورندو.“

خوخول وچ ۾ پوندي چيو: ”نيٺ به ڪوشش ڪري ته ڏسجي، هڙ ته ڪانه ٿي گسي.“

پاويل ماٺ ٿي ويو، گهڙي کن رکي ڪڇيو: ”سڀئي يار جوڙو جوڙو ٿي ورهائجي ويندا، ڪن جي شادي ٿي ويندي، ڪي حسرت جون تريون مهٽيندا رهجي ويندا، ۽ معاملو ختم ٿي ويندو.“

ماءُ ويچار ۾ پئجي ويئي. هوءَ پاويل جي هن ملن واريءَ مت کي ڏسي، منجهي پيئي. هن ڏٺو پئي، سڀيئي شخص، ويندي خوخول جهڙي ڪڙڪ ۽ پختي ماڻهوءَ سوڌا، پٽس سان صلاح مشورو ڪندا هئا، پر ساڳئي وقت هن کان ڪن هڻندا ۽ ڪؤ به کائيندا هئا. پٽس ڏاڍو سخت ماڻهو هو، تنهنڪري سڀڪو هرو ڀرو پيار به ڪونه ڪندو هوس.

هڪڙيءَ رات، ماءُ هنڌ تي ليٽي مس هئي، خوخول ۽ پاويل ڪتاب پئي پڙهيو، وچ ۾ پڙدو ٽنگيو پيو هو. ڇوڪرن سمجهيو ته ماءُ سمهي رهي آهي. ائين ڪندي، ماءُ جي ڪنن تي هنن جي گفتگوءَ جو پڙلاءُ پئي پيو:

”مون کي نتاشا پسند آهي،“ خوخول چئي ڏنو.

”مون کي خبر آهي....“ پاويل ڪجهه دير ترسي جواب ڏنو.

خوخول اٿيو ۽ آهستي سان پيرين اگهاڙي ڌرتيءَ تي ٽهلڻ لڳو. هيٺئين آواز ۾ اٻاڻڪي انداز ۾ سيٽي وڄائڻ لڳو. هن وري به ورجايو: ”خبر ناهي، ته هن اِها ڳالهه محسوس ڪئي آهي يا نه؟“

پاويل ڪڇيوئي ڪين.

”تنهنجو خيال ڇا ٿو چئي؟“ خوخول وري پڇيو.

”هن کي، اِنجي سڌ پئجي چڪي آهي. اِنهيءَ ڪري، ته اچڻ ڇڏي ڏنو اٿس.“ پاويل جواب ڏنو.

خوخول زور سان ڏرتيءَ تي پير رگڑيو. وري سندس سينڊ جو جھڪو آواز ڪوڙيءَ ۾ پرڻ لڳو.

"جيڪڏھين آءٌ ڪيس چوان، تہ چا ٿيندو؟" ھن پڇيو.

"چا چوندين؟"

"چوندس تہ آءٌ ...." خوخول فرمائيءَ سان چوڻ شروع ڪيو.

"ضرورت ڪھڙي آھي؟" پاويل ڳالھہ اڌ ۾ ڪپي وڌي.

ماءُ محسوس ڪيو تہ خوخول ٿھلندي ٿھلندي بيھي رھيو آھي ۽ چپن ۾ پيو مشڪي.

"منھنجو خيال آھي تہ جڏھين بہ ڪنھن نينگريءَ سان نينھن لڳي وڃي، تہ ان کي ڇڏجي، نہ تہ ڪوبہ نتيجو ڪونہ نڪرندو ۽ انسان اجايو پيو اندر ئي اندر ۾ ڳرندو ۽ نجھرندو."

پاويل زور سان ڪتاب ڪٽي بند ڪيو.

"تون پائڻين ٿو، آن سان ڪھڙو نتيجو نڪرندو؟" ھن پڇا ڪئي.

بيٽي ڪجھہ وقت لاءِ مات ٿي ويا.

"پوءِ پلا؟" خوخول صلاح پڇي.

"آندري، توکي پھريائين پاڻ ڪان پڇڻ گھرجي، تہ آخر توکي ڪپي ڇا؟ ڪٽي سمجھہ تہ ھوءَ توکي پائڻي ٿي..... مون کي انھيءَ ۾ شڪ آھي، پر ڪٽي ائين سمجھہ .... ۽ توھان بنھي جي شادي ٿي وڃي ٿي، تہ پوءِ اوھان جي جوڙي ڪھڙي! ھوءَ آھي پڙھيل ڪڙھيل ماسٽرياڻي ۽ ٽون بار ڊوئيندڙ پورھيت. اولاد ٿيندو ۽ انھن جي پيٽ پرڻ لاءِ توکي رات ڏينھن ھڪ ڪرڻو پوندو، رت وٽو ڏيئي پت وٽو حاصل ڪرڻو پوندو ۽ تنھنجي حياتي مانيءَ، بارن ۽ مسواڙ جي لاءِ جند جي مٽائين پڙ وانگر، پيئي ڦرندي. ڇڇ وانگر پيو آن چٽيندين، پر خالي جو خالي ھوندين. ساڳئي وقت اسان جي عظيم ۽ شاندار مقصد لاءِ تون بيڪار ٿي پوندين. نہ رڳو تون، پر ھوءَ بہ- توھان بيٽي."

ھو وري بہ مات ٿي ويا، پاويل کان ڪٽي ٿي رھيو ٿيو،

هن ڪڇيو، پر اڳي کان ڪجهه نرم ٿي: "آندري، اهڙو خيال دل مان ڪيئن ئي بهتر ٿيندو. هن ويچاريءَ کي به ڇو ٿو ڏڇهي ۽ وجهين."

اهڙي ته سانت ٿي ويئي، جو پٽ تي ٽنگيل گهڙيال جي ٽڪ ٽڪ به صاف پئي ٻڌي.

خوخول چيو: "منهنجي هڪڙي دل محبت ڪري ٿي ۽ ٻي دل نفرت. انهيءَ کي ئي چئبو آهي چريائپ ۽ سودا."

پنن جي اٽلائڻ جو آواز پئي آيو. پاويل وري ڪتاب پڙهڻ ۾ لڳي ويو هو. ماءُ اکيون پوري ليٽي پيئي، هوءَ ساه ڪٽندي به پئي ڏني. ڪيس خوخول تي قياس پئي آيو، پر پٽس تي انهيءَ کان به وڌيڪ.

"ويچارو غريب،" هن سوچيو.

اوچتوئي اوچتو خوخول چوڻ لڳو: "تنهنجو خيال آهي، ته آءٌ ڪجهه به نه چوان؟"

"ايمانداري ته اِهوئي ٿي گهري،" پاويل آهستي سان چيو.

خوخول نا اميد ۽ اداس ٿي چيو: "چڱو پاويل! ائين ئي ڪندس. پر سوچ ته سهي، توتي جي اهڙي گهڙي آئي، ته ڪهڙو نه پريشان ٿيندين!"

"مون لاءِ به آها ڏکي گهڙي اچي ويئي آهي." پاويل جي انهي گنتي سيني کي حيران ڪري ڇڏيو، جو ته انهيءَ مان صاف ظاهر ٿيو، ته خود پاويل به نتاشا سان بيحد محبت ٿو ڪري.

هوا سوٽ ڪري اچي پٽ سان لڳي. گهڙيال پنهنجي رفتار سان گهڙين جي گذرڻ جو اعلان ڪندو رهيو.

"چرچا ته نه ڪر!" خوخول جهيڻي آواز ۾ چيو.

ماءُ ڪٽي ويهاڻي ۾ منهن هنيو. هن سڏڪا پئي پريا.

صبح جو هن ائين پئي پانيو ته آندري نندڙو ٽي ويو آهي ۽ هنجي شخصيت اڳي کان به وڌيڪ وٽندڙ ٽي پيئي آهي. پٽس ته اڳي وانگر سنهڙو ۽ مانيٽو هو. اڄا تائين هوءَ خوخول کي آندري

ڪري ڪوٺيندي هئي، پر اڄ واٽ مان نڪري ويس، ”اندر يوشا پنهنجي جتي ٺهرائي وٺ، نه ته ٿڌ ۾ ٺٺيجي ۽ وٺجي پوندين.“

”پگهار تي نئون جوڙو وٺندس،“ هن کلندي جواب ڏنو ۽ پنهنجون ڊگهيون ٻانهون ماءُ جي ڳچيءَ ۾ وجهي چيائين، ”ڪنهن کي ڪهڙي خبر، شايد تون ئي منهنجي ماءُ آهين! تون رڳو انهيءَ لاءِ اها ڳالهه نٿي مڃين، جو آءُ بد صورت آهيان. ائين آهي نه؟“

ماءُ ڪڇي ڪانه، پر هٿ تي کڻي هٿ رکيائينس. ايڏو ته قرب ڪرڻ لڳيس، جو اکر به ڪين آڪليس. ڏاڍو قياس ٿيس. ڀانيائين، ته ڪجهه چوان پر.....

(٩)

بستيءَ ۾ ماڻهو انهن اشتراڪين جو ذڪر ڇيڙڻ لڳا، جيڪي گاڙهيءَ سس سان لڪيل پـرچا ورهائي رهيا هئا. انهن پرچـن ۾ ڪارخاني جي جوڙجڪ ۽ بندوبست تي ڪڙي تنقيد ڪيل هئي، پيٽرز برگ ۽ ڏکن روس جي هڙتالن جو احوال هو ۽ پورهيتن کي استدعا ڪئي ٿي ويئي، تـ هو پنهنجي فائدي جي لاءِ متحد ٿي وڃن ۽ ايڪو قائم ڪن.

اڏوت عمر جا جهونا، جيڪي ڪارخانن مان ڪافي ڪمائيندا هئا، سي چڙي پيا ۽ اچي مڇريا. ڇپائون تہ "هي ڦڏئي آهن، هنن جو تہ هٽي متوئي ڦاڙي وجهڻ گهرجي." ائين چئي: هـي شخص، اهي پرچا ڪٽي سڏو پنهنجي مالڪن وٽ وڃي نڪتا.

پر نوجوان پرچن کي ڏاڍي ڌاپوهه ۽ چاهه مان پڙهڻ لڳا.

"بلڪل ٺيڪ آهي،" هنن چيو.

پورهيت، جيڪي سڄي ڏينهن جي پورهئي ڪان پوءِ ٽڪجي تڪجي ٿي پيا، سي گهٽي قدر لاپرواهه ۽ ارڏا ٿي پيا.

انهيءَ مان ڇا ٿيندو! اهڙين شين مان بہ ڪو ڪم نڪتو آهي!"

ليڪن پرچن مان شور پيدا ٿي ٻيو، جيڪڏهن ڪنهن آڇر جي ڏينهن ڪو پرچو ڪونہ ٿي نڪتو، تہ پورهيت هڪٻئي کي چوڻ ٿي لڳا: "هنن يارن اخبار ڪيڏ بند ڪري ڇڏي ڇا!"

پر ٻئي ڏينهن ٿي اخبار ميدان ۾ اچي ٿي ويئي، ۽ پورهيتن ۾ چوپول شروع ٿي ٿي ويو.

ڪارخاني ۽ شراب خاني ۾ اهـڙا ماڻهو اچڻ لڳا، جن ڪي ڪنهن بـ ڪونہ ٿي ڄاتو سڃاتو. هي ماڻهو هر هنڌ ٽـي پهتا. طرحين طرحين ڇا سوال ٿي پڇيائون ۽ ٻين جي ڪـن ڪارهن ۾ ٽپي ٿي پيا. ماڻهو هنن شخصن کان ڇرڪڻ لڳا، ۽ هنن جي دلين

۾ ويچار آيا ۽ ويا ٿي، ڇو جو نون ماڻهن پراڻن تي ڇانئجي وڃڻ جي هر طرح ڪوشش پئي ڪئي.

ماءُ ڏٺو ته هن ساري هلچل ۽ شور شار جو سبب سندس پٽ هو، جنهن ڪري ماڻهو ائين وڌندا ٿي آيا، جيئن مٺاڻ تي ماڪوڙيون. ماءُ دل ئي دل ۾ پٽ کي پڏائڻ لڳي، پر ساڳئي وقت ٻچڙي جي سلامتيءَ جي اوني ۽ ڳڻتيءَ به ورائي ورتس.

هڪڙي ڏينهن سانجهيءَ ٽاڻي ماريا هن جي دريءَ وٽ اچي کڙ کڙ ڪئي. هن دري کولي، ته ماريا گوشائتي ٿي، کليءَ طرح کيس چيو: "پلاگيا، هوشيار ٿجانءِ! هي هٿ وٺي اچي مصيبت ۾ پيا آهن. اڄ رات تنهنجي، مازن جي ۽ وسوف شيڪوف جي گهرن جا جهاڙو ورتا ويندا."

اِن چوڻ کان پوءِ ماريا جا ٿلها چپ هڪدم ڀيڙجي ويا. هن نڪ مان سون سون ڪندي، اکيون ڇپيندي، هيڏانهن هوڏانهن نهاريو. هوءَ شايد رستي تي ڪنهن کي تاڙي رهي هئي.

"۽ ياد رکجانءِ، پر ائين سمجهه ۽ نڪي آءٌ ڪجهه ڄاڻان ٿي ۽ نڪي مون توکي ڪجهه ٻڌايو، نه اڄ آءٌ هتي توسان ملي آهيان!" ائين چئي، هوءَ هلي ويئي.

در بند ڪري، ماءُ وڃي ڪرسيءَ ۾ ڪري، پر وري خيال ٿيس، ته ٻچڙي کي ڪو خارو آهي، سو اٿي کڙي ٿي. ڪپڙا بدلائي، مٿي تي شال رکي، سڌو فيدور مازن جي گهر وڃي نڪتي. هو ويچارو بيمار پيو هو، تنهنڪري ڪم تي ڪونه ويو هو. ماءُ گهر ۾ گهڙي، ته مازن دريءَ جي ڀرسان ويهي ڪتاب پڙهي رهيو هو ۽ ساڄيءَ ٻانهن کي ٿورو ٿورو پئي لوڏيائين، سندس آڱوٺو غير فطري طور تي وڌيل هو. هيءَ خبر ٻڌندي ئي هو پريشان ٿي ويو. جا رنگ بدلجڻ لڳس. هو يڪدم اڀو ٿي ويو.

"چڱيءَ گهاڻيءَ ۾ آياسين!" هن ڪرڪندي چيو.

"ڇا ڪرڻ گهرجي؟" پلاگيا ڏڪندڙ هٿ سان نراڙ تان پگهر اگهندي پڇيو.

"ترس- دل نہ هار!" فيدور گهنديدار وار پيشانيءَ تان هٿائيندي چيو.

"تون ته پاڻ ئي گهبرائجي ويو آهين،" ماءُ چيو.

"آءٌ؟" هن ڦڪائيءَ کان کٽي ڪنڌ هيٺ ڪيو ۽ ڏاڍو ڪٽ ٿيو- ايتري ۾ ڪاڪي چيائين: "هون .... انهيءَ ڳالهه کي اڃا ڇڏي، پاويل کي سڌ ڏيڻ گهرجي. ۽ موڪليان ڪنهن کي. ۽ تون ته گهر هل- آءٌ پاڻيهي ٿو بندوبست ڪريان. هي ڪو اسان کي ماري ڪونہ وجهندا!"

ماءُ گهر ته پهتي ۽ سڪ ڪونہ آيس. ڪتاب کٽي گڏ ڪيائين ۽ انهن کي چانيءَ سان لائي زمين تي هيڏانهن هوڏانهن هلڻ لڳي. چلهه ڪان ٿي مٿن تائين ٿي آئي؛ پاڻ تي باهه ۽ پاڻيءَ جي وچ ۾ ٻيهر ڏنائين. خيال هوس ته پاويل اجهو ٿو ڪارخاني مان ڀڪندو اچي پر هو نہ آيو- نيٺ هوءَ هلي هلي ٽڪجي پيئي. ڪتاب ميڙي سبڙي رڌڻي ۾ رکي انهن تي چڙهي ويهي رهي ۽ اتان اٿندي پئي ڏني، ڏن جو پاويل ۽ خوخول ٻ اچي نڪتا.

"توهان کي پٽو پڪجي ويو؟" ماءُ هنن کي ڏسي رڙ ڪئي.

پاويل مرڪيو ۽ چيائين، "ها، پٽو پڪجي ويو. تون ڊڄين ٻيئي ڇا؟"

"ڏاڍي ...."

خوخول چيو، "ڊڄجي ڇو، انهيءَ مان ڪهڙو فائدو!"

پاويل چيو، "اڃا سماوار ۾ باهه ڪانہ ٻاري اٿيئي؟"

ماءُ ڪتابن ڏانهن اشارو ڪري، دل جي ڏاڍائيءَ سان چيو، "هنن ڪتابن جي ڪري."

پٽس ۽ خوخول ۾ ٿهڪڙو پڪجي ويو، جنهنڪري ماءُ جي پيٽ ۾ ساه پيو. پاويل کي ڪتاب ڪنبا ۽ اڳڻ ۾ وڃي انهن کي ٽڪائڻ لڳو.

خوخول سماوار جي هيٺان باهه ٻارينديي چيو، "نانيڪا، انهيءَ ته ڪا ڳالهه ٿي ڪانهي. ها، ڊڄڻ خود آهي جيڪي

ائين اشرافن ۽ پورهين کي اجايو تنگ ڪندا ٿا وتن. چا ٿيندو؟ ٻه چار پوڙها، چيلهه سان تلوارون ٻڌي، بوٽن جا سڳا سيٽي، اچي هر ڪنهن شيءِ کي اٽلائيندا پٽلائيندا. هنڌ جي هيڻان ۽ رڌڻي ۾ جهاتيون پائيندا. جڏهين ڪجهه ٻه هٿ نه ايندن ته ناسون ڦوندجي ۽ منو ڦوڪجي ويندن، ڏاڍا ڪٽ ۽ لڇي ٿيندا، ۽ شرم کي پرچائڻ لاءِ اهو ڊيڪارڻ جي ڪوشش ڪندا ته هو ڏاڍا ڪڙڪ ۽ ڪاوڙ جا تکا آهن. هنن کي خبر آهي ته سندن ڪم ڪهڙو نه نفرت جوگو آهي. هڪڙي پيري هو منهنجو سامان اٽلائيندي پٽلائيندي اهڙا اچي ڪڪ ٽڙيا، جو اڌ ۾ چڏي ڇڏ پائي آٽي پڳا. ٻئي پيري مون کي وڻي وڃي جيل ۾ هنيائون. چار مهينا آٽي هوس. جيل ۾ هٿ تي هٿ رکي ويهڻ ۽ انتظار ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪم ڪونه ٿئي. ان بعد ڪورٽ ۾ سڏايو وڃي ٿو. سپاهي سڙڪ تي پهرو ڏيندا وڻي هلن ٿا. آٽي کو وڏو عملدار پڇا ڳاڇا ڪري ٿو. آهي اهڙا کي هوشيار نه هوندا آهن. اجايون سجايون آڏيون ابتيون ڳالهيون پڇندا آهن ۽ پڇاڙيءَ جو حڪم ڏيندا آهن ته قيديءَ کي وري جيل وڻي وڃو. اهڙي طرح هنکي، هيڏانهن هوڏانهن گهليو گيندڙيو وڃي ٿو. نيٺ ٻه هنن کي پنهنجي پگهارن کي سجائي ڪرڻ لاءِ ڪجهه ته ڪرڻ گهرجي. ۽ پوءِ قيديءَ کي چڏي ڏنو وڃي ٿو، ۽ بس."

ماڻ چيو، "تون ته، اندريوشا، عجيب غريب ڳالهيون ٻيو ڪريں!"

سماوار جي باه کي ڦوڪون ڏيئي ڏيئي، منهن ڳاڙهو ڪرڻ کان پوءِ، هن ڪنڌ ڪٽي، مڃن ٿي هٿ ڦيري چيو، "عجيب غريب وري ڪهڙيون آهن!"

"چڙ ته اڄ تائين توکي ڪنهن ڏکويو ۽ نه هجي!"

"دنيا ۾ ڪو اهڙو ساهوارو ٻه آهي جنهن کي ڪنهن ڏکويو نه هجي؟ مون کي اهڙا اهڙا ڏک ڏنا ويا آهن. جو هاڻي جهڙا تهڙا ته منهنجي ليکي ۾ ئي ڪونهن. جڏهين دنيا وارا آهن ئي اهڙا

تہ پوءِ اڳلو ڪري بہ ڇا ٿو سگهي؟ جيڪڏهين اهڙين ڳالهين جو خيال ٿو ويهي ڪجي، تہ ڪم ۾ رخنو ٿو پوي. تڪليف رسي ۽ ان تي زالن وانگر پار ڪڍي وپهي روئجي تہ ان مان ورندو بہ ڇا؟ رڳو وقت ويندو علاج تہ ڪونہ ٿيندو. حياتي آهي سا ڪهڙي بہ روپ ۾ گذري ٿي ويئي. ڪو وقت هو، جو ماڻهن جون حالتون ۽ حرڪتون ڏسي، سهي ڪو نہ سگهندو هوس. نيٺ سمجهيم تہ اهو ٺيڪ ڪونهي. ماڻهوءَ کي پاڙيوارن تي بہ ڀروسو نہ رهيو آهي، ان ڪري هو اڳلي کان اڳيئي هن جي ڳچيءَ ۾ هٿ وجهڻ لاءِ تيار ويٺو آهي. اهڙيءَ طرح حياتيءَ جا ڏينهن گذرندا رهن ٿا نانيڪا!" هو مرڪندي مرڪندي هيءَ سموري ڳالهہ ڪري ويو.

خوخول جي تقرير ماءُ جي دل مان گهرجي تلاشيءَ جو جوف ڏاڍي سهڻي طريقي سان ختم ڪري ڇڏيو. هن جون وڏيون خوشيءَ ڀريون اکيون ڏسي، ماءُ محسوس ڪيو تہ هو ڪهڙو نہ ڦڙت ۽ سمجهدار شخص آهي!

ماءُ ٿڌو شوڪارو ڀريو.

هن ڏاڍي خلوص سان چيو، "خدا شال توکي سدائين خوشيءَ جي هندورن لوڏي!"

خوخول سماوار وٽ وڃي، ان جي سامهون پٽ تي ويهي رهيو. هن ڏاڍيءَ ڪڙائيءَ سان چيو، "جيڪڏهن مون کي ٿوري بہ خوشي ملندي، تہ وٺڻ کان انڪاري ڪونہ ٿيندس. پر اُنهيءَ جي واسطي ڪٿي پن ڪونہ ڪندس."

ڀاويل اڳڻ مان واپس وريو.

"هنن کي هاڻي ڪجهہ بہ ڪو نہ لڀندو،" هن وڏي يقين ۽ پڪ سان چيو ۽ هٿ ڌوئڻ لڳو ۽ ائين ڪندي ماءُ ڏي مهڙ ڪري چيائين:

"جيڪڏهن هنن کي شڪ پيو تہ اوهان ڊڄو پيا تہ هو ضرور سوچيندا تہ هن گهر ۾ ڪانہ ڪا اهڙي شيءِ ضرور آهي، جو هنن کي ڏڪڻي وٺي ويئي آهي. توکي خبر آهي تہ

اسان کوبہ غلط کم کونہ ٿا کريون. انصاف اسان جي پاسي آهي ۽ اسين پنهنجون حياتيون ان جي واسطي قربان ۽ پلهار ڪري ڇڏيندا سون. جيڪڏهن اسان جو ڏوهہ بہ رڳو اهو آهي، جو انصاف لاءِ پاڻ ٿا پتوڙيون تہ پوءِ بچڻ جو کهڙو ضرور؟"

"پاشا! آءُ ٽيڪ ٿي ويندس،" هن وعدو ڪيو، پر اڃا گهڙي کانہ گذري تہ هن نهايت ڏکويل انداز ۾ چيو، "ڪاش، هو جلدي اچي، سيکجهہ ڏسي وائسي هليا وڃن، تہ اسان جو آڏکو بہ لهي ويو."

رات گذري ويئي، پر هو نہ آيا. ماءُ پانيو تہ چوڪرا مون کي ضرور چيڙيندا ۽ چيڙائيندا، سو انهن کان اڳ ئي پنهنجو پاڻ چرچا ڪرڻ لڳي، ۽ چيائين تہ "مان تہ اجائي پئي ڊنيس!"

(۱۰)

انهيءَ پريشان ڪندڙ سانجهيءَ ڪان مهينو ڪن ٻوءِ نيٽ پوليس اچي نڪتي. نڪولائي وسوف شيڪوف پاويل ۽ آندريءَ سان گڏجڻ آيو هو. ٿيئي ڇڻا اخبار بابت گالهيون ڪري رهيا هئا. ڪافي دير ٿي چڪي هئي، آڏي رات اچي ٿي هئي، شايد ڪڙڻ دس ٻ پئي ڏڻا. ماءُ وڃي هنڌ تي ليٽي هئي ۽ گهيرت پئي آيس. ائين سندس ڪنن ۾ هلڪا هلڪا ڳٽتيءَ ڪاڏا آواز پرڻ لڳا. ان ڪان پوءِ آندري پڻ تي هلي وڃي، رڌڻي جو دروازو بند ڪيو. ٻاهران گهوڙي جي هڻڪار جو آواز آيو. دروازو کليو ۽ خوخول رڌڻي ۾ گهڙيو.

"گهوڙن جا آواز پيا اچن." هن ٽڙ تڙ ۾ چيو.

ماءُ هنڌ تان ٽپ ڏيئي اٿي بيهي رهي ۽ ڏڪندڙ هٿن سان ڪپڙا پائڻ لڳي. ٿ ايتري ۾ پاويل در مان ظاهر ٿيو ۽ آهستي چيائين، "وڃ وڃي سمهي ره. تنهنجي طبيعت ٺيڪ نه آهي."

ڏيڏيءَ ۾ سر سر ٿي. پاويل در ڏانهن وڌيو ۽ در کولينديءَ چيائين، "ڪير آهي؟"

ائين ڪندي هڪ پورو لباس پهريل، قداور شخص ظاهر ٿيو. هن جي پويان هڪڙو ٻيو شخص بـ هو. ٻ سي- آء- ڊي جي پوليس وارا، پاويل کي هٽائي، هن جي بٿهي پاسن ڪان ٿي ٻيٺا.

"ڳٽتي نه ڪر، اسين آهيـ ڪوڻ آهيون، جن جو اوسيڙو پئي ڪيوءِ." هڪڙو ڳرو آواز آيـو، جنهن ۾ چرچي جو جزو وڌيڪ هو.

جنهن شخص هـيءَ گالهه ڪئي، سو هڪڙو سنهڙو ۽ ڏهرو عملدار هو. هن جون مڇون چڊيون ۽ ڪاريون هيون. فيديائڪن نالي هڪڙو مڪامي سپاهي ماءُ جي بستري وٽ وڃي ڇهتو.

"سائين، هـيءَ هن جي ماءُ آهي،" هن هڪڙي هٿ سان

عملدار کي سلام ڪيو ۽ ٻئي هٿ سان پلاگيا ڏانهن اشارو ڪيو. ۽ هي خود پاڻ آهي،" هن پاويل ڏانهن اشارو ڪندي چيو.

"پاويل ولاسوف؟" عملدار اکين ۾ شور وجهي پڇا ڪئي.

پاويل هاڪار ڪندي، ڪنڌ ڌوڻيو.

"مون کي تنهنجي جاءِ جي تلاشي وٺڻي آهي،" عملدار مڇن کي وٽيندي، ڳالهه ڪندو ويو. "مائي، آٿ، ۽ هو ڪير آهي؟" دروازي ۾ جهاتي پائڻ کان پوءِ هو ٻيءَ ڪوٺڙيءَ ۾ هليو ويو.

"توهان جا نالا؟" هن جو آواز آيو.

ڏيڍيءَ واري درواري ۾ ٻه مشير ڏسڻ ۾ آيا. هڪڙو بٺيءَ ۾ ڪم ڪندڙ پراڻو مزور تور ياڪوف ۽ ٻيو بٺيءَ ۾ ڪاٺيون جهوڪيندڙ ريبن هو. هو هڪڙو ٿلهو متارو ۽ ڪارو انسان هو ۽ تور ياڪوف جي جاءِ ۾ هڪڙي ڪوٺي مسواڙ تي ڪري رهندو هو.

"نلوونا، خوش آهين؟" هن ماءُ کي نهايت رکي ۽ ڳري آواز ۾ چيو.

ماءُ ڪپڙا پائيندي، پنهنجو ڊيڄڙو دور ڪرڻ لاءِ چپن ۾ ڀڻ ڀڻ ڪرڻ لڳي.

"اڄ تائين نه ائين سٺوسين ۽ نه ڏٺوسين: پرائي گهر ۾ اڌ رات جو ماڻهو ڀڳا اچن. ماڻهن کي سمهڻ جي ۽ هنن کي پراين گهرن ۾ گهڙن جي. پنهنجو ته خيال ئي ڪونه ٿو پوين!"

ڪوٺڙي ماڻهن سان ڀرجي ويئي اصل تازو پالش ٿيل جوٽن جي هٻڪار پئي آئي. ٻن سي- آءِ- ڊي جي سپاهين ۽ مڪاني پوليس جي عملدار ڪٻٽ مان ڪتاب ڪڍي کڻي ميز تي ڍير ڪيا. ٻين ٻن ڄڻن ڀت تي زور سان مڪون هنيون، ڪرسين جي هيٺان ڏٺو. هنن مان هڪڙو ڄڻو ٽرڙي ماڻهوءَ وانگر چلهه جي مٿان چڙهي ويو. خوخول ۽ نڪولائي وسوف شيڪوف هڪڙي ڪنڊ وٺي، هڪٻئي جي ڀرسان بيٺا هئا. نڪولائيءَ جو ماتا چگهيل منهن ٽامڻي هڻي ويو ۽ هو پنهنجن ننڍڙين ڀورين اکين سان وڏي آفيسر ڏانهن ڏسندو رهيو. خوخول بيٺي مڇن تي هٿ ڦيريو.

جڏهين ماءُ ڪوٺڙيءَ ۾ گهڙي، ته هو ٿورو مرڪيو ۽ کيس اشارو ڪيائين.

هن کي ڊپ اچي ورايو، پر انهيءَ ڊپ کي لڪائڻ لاءِ، هوءَ اڳي وانگر جهڪي ڪانه ٿي هلي، بلڪ سرو قد ٿي، پنڊ ڀهڻ وانگر هلندي رهي. ائين ڪرڻ ڪري منجهس خود پسنديءَ وارو انداز پيدا ٿي پيو. هوءَ پنهنجا پير تڪڙا تڪڙا کڻي همٿ جو اعلان ڪري رهي هئي، پر سندس ڀرون گهنججي رهيا هئا.

عملدار پنهنجي سنهڙين ۽ سفيد آڱرين سان ڪتاب ٿي کنيا، پنا ٿي اٿلايا ۽ ڦڙتائيءَ سان هڪڙي پاسي کڻي ٿي ڦٽا ڪيائين. اهڙيءَ ريت ڪجهه ڪتاب ڪريا ۽ ڪجهه ميز تي پيا رهيا. ڪنهن ٻڙڪ به ڪانه ڪڍي. سي- آءِ- ڊي وارا سپاهي جهاڙو وٺندي، پاڻ پتوڙيندي، سهڪي اڌ مئا ٿي پيا هئا ۽ خارن مان هڪ ٻئي کان ٿي پڇيائون:

”هتي به ڏسي ورتوَ؟“

ماءُ پاويل جي ڀرسان ڀت سان لڳي بيٺي هئي- پٽ وانگر ٻانهون ٻڌيون، عملدار کي پئي جاچيائين. هن محسوس ڪيو ته سندس گوڏا جواب ڏيئي چڪا آهن. خشڪ ڳوڙهن سندس اکين تي پردو وجهي ڇڏيو هو.

”ڪتاب پٽ تي ڇو پيا اڇلايو؟“ نڪولائيءَ جو گهرو آواز، خاموشيءَ کي چيريندي، ٻڌڻ ۾ آيو.

ماءُ ڇرڪ ڀريو. توريا ڪوف پنهنجو مٿو ائين ڌوڻيوَ، جڻ ڪنهن ڌڪو ڏنو هوس. ريبن ناراضگي ظاهر ڪندي ڳالهايو ۽ نڪولائيءَ جي منهن ۾ اکيون کڻي کپايون.

عملدار اکين ۾ شور وجهي، ڪاوڙجي، نڪولائيءَ جي ڄميل ۽ ماتا جي داغن سان چچريل منهن ڏانهن نهاريو. هن ڪتاب جا پنا، اڳي کان به وڌيڪ تکا تکا اٿلائيندي، ائين کڻي تي اکيون ڦوٽاريون جڻ ته ڪو سور هوس ۽ اجهو ڪي اجهو دردلي دانهن ٿي نڪريس.

وسوف شيڪوف وري چيو، او سپاهي، ڪتاب متي ڪڍي رک."

آنهيءَ تي سي- آءِ- ڊي جا سپيئي پوليس وارا ڏانهس ڏسي وري پنهنجي عملدار ڏانهن نهارڻ لڳا. عملدار منهن متي ڪري نڪولائيءَ جي ويڪري ۽ جاڻيل جسم ڏانهن نفرت سان نهاريو.

هو نڪ مان گهٽو ٽي، ڇوڙ لڳو، "هون. ڪتاب ڪڍي رکو." هڪڙي سپاهيءَ نوڙي ڪتاب ميڙڻ شروع ڪيا.

ماءُ پاويل کي ڪن ۾ چيو، "نڪولائيءَ کي زبان بند رکڻ گهرجي."

هن پنهنجو ڪلهو لوڏيو. خوخول ڪنڌ ڪڍي هيٺ ڪيو.

"هي بائيبل ڪير پڙهندو آهي؟"

"آءٌ پڙهندو آهيان." پاويل جواب ڏنو.

"هي مڙيئي ڪتاب ڪنهن جا آهن؟"

"منهنجا"، پاويل چيو.

"چڱو،" عملدار ڪرسيءَ تي اهلندي چيو. هن پنهنجي نازڪ آڱرين سان چپڻيون وڃايون، ميز جي هيٺان پيرن تي ڪڙڪون ۽ مڇن تي هٿ ڦيرايندي، نڪولائيءَ کي چيو، "آندري نخودڪا تون آهين؟"

"ها"، نڪولائيءَ اڳتي وڌندي چيو. خوخول هنکي ڪلهي کان ونڊي ڪڍي پوئتي ڇڪيو.

"هي ڪوڙ ٽو ڳالهائي، آندري آءٌ آهيان....."

عملدار پنهنجو هٿ متي ڪڍي آڱر سان وسوف شيڪوف ڏانهن اشارو ڪندي چيو، "حد کان اڳتي نه وڌ!" ائين چئي هو پنهنجا ڪاغذ ڦولهڻ لڳو.

چاندوڪيءَ جي ڪرڻن ۾ وهنجندڙ رات، سهائيءَ ۽ سوجهري واري، ٿڏي ۽ ٻي نياز، درڀيءَ مان اندر پئي نهاريو. ڪو شخص آهستي آهستي ٽي، گهر جي پرسان اچي لانگهائو ٿيو، ۽ برف ان جي پيرن هيٺان چيپائجي ۽ چرچر ڪرڻ لڳي.

"نخودکا، هون! تون ئي آهين نہ، جنهن سياسي ڏوهن ۾ قيد ڪائيو آهي؟" عملدار چيو.

"هائو، پهربون پيرو روستوف ۾ ۽ پيو پيرو ساراتوف ۾. صرف هڪڙو فرق آهي تہ آتي جا سي- آء- ڊي سپاهي وڌيڪ ۽ چالاڪ هئا."

عملدار پنهنجي ساڃي اک بند ڪري، انَ ڪي مٿيو ۽ پنهنجا ننڍڙا ننڍڙا ڏند ڏيکاريندي چيائين، "تون انهن نالائقن کي سڃاڻين، جيڪي ڪارخاني ۾ خطرناڪ ۽ ڏوهہ جهڙا اشتهار ورهائين ٿا؟"

خوخول کي ڏاڍي بچان مٿي. هن نفرت وچان ڪلي ڏنو ۽ پير جي پين تي اٿي بيٺو. ڪجهہ چوڻ ٿي گهريائين تہ ايتري ۾ نڪولائيءَ جو آواز وري فضا ۾ ٻرڙ لڳو:

"نالائقن کي اسين پهربون پيرو ڏسي رهيا آهيون."

بنهہ ماٺ ٿي ويئي- گهڙيءَ ڪن جي لاءِ ڪوبہ ڪونہ ڪچلو.

ماءُ جي نراڙ وارو ڦٽ اچاڻ ڏي مائل ٿي چڪو هو. هن جو ساڃو پرون مٿيرو چڙهي ويون. ريبن جي ڪاري ڏاڙهي عجيب نموني ۾ ڦڙ ڦڙ ڪرڻ لڳي. هو ڏاڙهيءَ ۾ آڱرين سان ڦٽي ڏيڻ لڳو ۽ نظرون ڏرتيءَ تي ڪيي ويس.

"هن ڪتي کي هتان وٺي وڃو،" عملدار رڙ ڪري چيو.

سي- آء- ڊي جي ٻن پوليس وارن نڪولائيءَ کي بانهن کان جهليو ۽ انکي ڏکيندا رڌڻي تائين وٺي ويا جتي هن پنهنجا پير ڏرتيءَ تي رکي، هنن بنهي سپاهين کي ترسڻ تي مجبور ڪيو.

"ترسو، مون کي ڪوٺ پائڻو آهي،" هن رڙ ڪئي. عملدار حاطي مان اندر گهڙيو.

"هتي ڪجهہ بہ ڪونهي. اسان سيڪجهہ ڏسي ورتو ۽ ڦولهيو آهي."

عملدار طنز ڪندي چيو، "آپ اڪيئين پيو ڏسجي. اسان جو واسطو هڪڙي تجربيڪار ماڻهوءَ سان پيو آهي. جهڙي تهڙي پتوڙءَ سان پلئہ ڪونہ پيو اٽئون."

ماءُ هن جو هلڪو ۽ هوڏي آواز ٻڌو ۽ ڊپ ويڑهي ويس. اُنهيءَ حالت ۾ هن جي هيڊي منهن ڏانهن نهاريائين، ۽ محسوس ٿيس تہ هو وڏو بيرحم ۽ ڪٹو ردل دشمن آهي. هن جي دل ۾ عام ماڻهن جي لاءِ فقط رئيساڻيءَ وڏائيءَ واريءَ بچان ۽ نفرت کان سواءِ ڪجهہ بہ نہ آهي. ماءُ کي اهڙن ماڻهن سان گهٽ واسطو پيو هو، بلڪ هن اهڙن ماڻهن کي ڪڏهن خيال ۾ ئي نہ آندو هو.

"شايد هي اُهي ماڻهو آهن، جن جون، اشتهار ڏسڻ کان پوءِ متيون ئي منجهيو پون!" ماءُ سوچيو.

"آندري انيسيموف، فسادين جو ڇڪ، جيڪو نخودڪا جي نالي سان مشهور آهي، تنهن کي گرفتار ڪجي ٿو!"

"چو؟" خوخول سانتيڪي نموني ۾ پڇيو.

"لنهيءَ جي سڌ پوءِ پونديئي،" عملدار نهايت ديد پائيءَ سان جواب ڏنو. "تون پڙهيل آهين. لکي پڙهي ڄاڻين ٿي؟" هن پلاگيا ڏانهن منهن ڪري پڇا ڪئي.

"نہ، هوءَ اڻ پڙهيل آهي،" پاويل وراڻيو.

عملدار ڪڙو منهن ڪري تکو ٿي چيو، "توکان ڪونہ ٿو پڇان. هوءَ پاڻ جواب ڇو نٿي ڏئي؟"

ماءُ جي دل ۾ هن شخص جي لاءِ نفرت ۽ بچان اٿلون ڪائڻ لڳي. اوچتوئي اوچتو هن کي اچي ڏڪڻيءَ ورتو، جڏ تہ ٽڏي پاڻيءَ ۾ ٽپي پيئي هئي. هوءَ وري ڪڙي تڙي ٿي بيهي رهي. هن جي نراڙ وارو وڏ ڦري آودو ٿي ويو ۽ ڳرون اکين ٿي اچي پيس.

هن پنهنجو هٿ اڳتي وڌائيندي چيو، "رڙين جي ضرورت ڪانهي. تون اڃا ننڍيو آهين، ۽ توکي ڪهڙي خبر تہ ڏک ڇا کي چئبو آهي؟"

"امان، ڪاوڙ نہ ڪر. وقت وقت جي ڳالهہ آهي،" پاويل هن کي روڪڻ جي ڪوشش ڪندي چيو.

"پاويل، ترس!" هن سنهي رڙ ڪئي ۽ ميز ڏانهن وڏي ويئي. "توهين هن کي ڇوٽا ونئي وڃو؟"

عملدار اٿي بيٺو. هن رڙ ڪري چيو، "انهيءَ ۾ تنهنجو ڇا وڃي! ماڻ ڪر!- وسوف شيڪوف کي اندر وڃي اڇو. اهو بـ قيد آهي."

هاڻي هو اهي ڪاغذ پڙهڻ لڳو، جيڪي هٿ ۾ جهليو بيٺو هو.

نڪولائيءَ کي اندر آندو ويو. عملدار پڙهندي پڙهندي، بيهي رهيو. رڙ ڪري چيائين، "ٽوپي لاهِ!"

ريبن پلاگيا وٽ آيو ۽ هن کي ٺونڪ هڻي چيائين، "امڙ، پريشان نہ ٿيءُ."

"آءٌ، ٽوپي ب ڪيئن لاهيان، هي تہ هٿ ب ڪونہ ٿا ڇڏين"، نڪولائيءَ کارروائيءَ جي ڪاغذن پڙهڻ جي آواز جي وچان اوچي آواز ۾ چيو.

"عملدار پـوءِ ڪاغـذ ميز تـي اڇلينديِ چيو، "هـنن تي صحيح ڪريو."

ماءُ جڏهين ڏٺو تہ هـو ڪاغذ صحيح ڪري رهيا آهن، تہ سندس ڪاوڙ ڊري ٿي ويئي. بي انصافيءَ، مجبوريءَ ۽ لاچاريءَ کي ڏسي، هن جو هيانءُ ڪاچي ويو ۽ اکين ۾ ڳوڙها پرجي آيس. هن پنهنجي پرٽيل زندگيءَ جا سڄا سارا ويهہ ورهيہ، اهڙائي ڳوڙها ڳاڙيا هئا، پر هوءَ گذريل چند ورهين کان آن ڳوڙهـن پريل ۽ ڏکن واريءَ حياتيءَ کي وساري چڪي هئي.

عملدار هن ڏانهن نهاريـو ۽ هرو ڀرو ڪل منهن تي آڻيندي چيائين، "مائي، تون هاڻي ايترا ڪچ نہ ڳاڙ، کي لڙڪ آئيندي لاءِ بچائي رک."

هن جي دل ۾ ڪاوڙ ۽ ڪروڌ جي بي لهر اپرڻ لڳي.

"ماءُ وٽ هر ڪنهن ڳالهہ جي لاءِ ڪافي لڙڪ ٿين ٿا. ڪا ڪوٽ ڪانہ ٿئي. جيڪڏهن تنهنجي ڪا ماءُ آهي تہ هوءَ اها ڳالهہ ضرور ڄاڻندي هوندي."

عملدار جلدي ڪري پنهنجا ڪاغذ نئين ٿيلهي ۾ کڻي رکيا جنهن جو تالو چمڪي رهيو هو.

”هلو!“ هن حڪم ڏنو.

”خدا حافظ آندري، خدا حافظ نڪولائي!“ پاويل هٿ ڏيندي، نرم ۽ بي آواز گرمجوشيءَ سان چيو.

تون شايد ترت ئي هنن سان اچي گڏبين، عملدار کلي ڪري چيو.

وسوف شيڪوف اونهو ساه کنيو. رت اچي ڳچيءَ تي مڙيس ۽ اکين مان ٽانڊا وسڻ لڳس. خوخول وڄ وانگر منهن تي مرڪ آڻي پنهنجو مٿو ڌوڻيو ۽ ماءُ کي آڻي پنهنجو مٿو ڌوڻيو ۽ ماءُ کي آهستي سان ڪجهه چيو. انهيءَ تي ماءُ صليب جو نشانو ٺاهيو ۽ چيو، ”خدا ڄاڻي ٿو، ته حق تي ڪير آهي.“

نيٺ سڀيئي خاڪي ورديءَ وارا وڃي ڏيڍيءَ ۾ گڏ ٿيا ۽ شور ڪندا، دڙها هڻندا، غائب ٿي ويا. سڀني کان پڇاڙيءَ جو ريبن ويو ۽ پاويل ڏانهن ڏاڍيءَ حسرت مان ڏسندو ويو.

”چڱ .... گو .... خدا حافظ!“ هن فڪرمند لهجي ۾ چيو ۽ کنگهندي، دروازي کان ٻاهر هليو ويو.

پاويل پانهون ڀويان ڪري، هٿ ٻڌي، زمين تي هلڻ شروع ڪيو. هن زمين تي ٽڙيل پکڙيل ڪتابن ۽ ڪپڙن کي پئي اورانگهيو.

”ڏٺئي؟ هي ماڻهو ائين ڪندا آهن!“ هن دلگير ٿي چيو.

هن جي ماءُ انهيءَ سڄي گوڙ کي ائين پئي ڏٺو، جڻ ته يقين ئي ڪونه ٿي آيس. هن ارمان کائيندي چيو، ”نڪولائيءَ کي ايتري تکي ٿيڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟“

پاويل وراڻيو، ”ڀانيان ٿو ته هو شايد ڊڄي ويو هو“

هن هٿ مليندي، ڪاوڙجندي، چيو، ”اندر گهڙي آيا، ماڻهن کي جهليائون، ۽ هليا ويا.... گهڙي کن ۾ سڀڪجهه ٿي ويو!“

هن جو پٽ سو ڪين جهليو ويو هو، تنهنڪري ڪجهه آٿت

هوس پر هي جيڪي گالهيون ڏنيون هئائين ۽ جن کي سمجهي نٿي سگهي، تن هٿي منجهائي وڏو هوس.

"هن هيڊي منهن واري اسان ڏانهن نفرت ۽ حقارت سان ڏسي، اسان کي ڊيڄارڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي."

پاويل پختي ارادي سان چيو. "چگو جيجي، اڄ ته هن کي ناهي ونڻون."

هن کيس "جيجي" ڪري سڏيو، ۽ سندس لهجي ۾ اهو انداز هو، جيڪو ان وقت پيدا ٿيندو هو، جڏهن هو ماءُ سان بلڪل ويجهڑائي محسوس ڪندو هو. هوءَ پاويل جي پرسان وڃي بيٺي ۽ هن جي منهن ۾ نهاريائين، ۽ آهستي سان چوڻ لڳي، "توکي هنن ڏکويو آهي؟"

هن جواب ۾ چيو، "ها ..... بيحد ڏکويو آهي. وڌيڪ چگو ته ٿئي ها، جو مونکي به هنن سان گڏ وڃي وڃن ها."

ماءُ کي ائين سمجهه ۾ آيو ته چڪ سندس اکين ۾ لڙڪ پرجي آيا هئا ۽ آن تکليف جي گهٽائڻ جي خيال کان هن ٿڏو شوڪارو پريندي چيو، "گهٽو وقت ڪونہ گذرندو ته هي ڏائڻ توکي به وٺي ويندا."

هن جواب ۾ چيو، ائين ته ضرور ٿيندو."

هوءَ گهڙيءَ کن لاءِ ماڻ ۾ اچي ويئي. ڪائنس رهيو نہ ٿيو، چپ چوريندي چيائين، "پاويل، تون ڪهڙو نہ سخت ماڻهو آهين. اهي ڏاڏيون ۽ اڙپنگايون چڏي، ڪنهن وقت ته ماءُ جي جڏي جيءَ کي آڻت ڏينڊو ڪر! منهنجي ڏک ۾ ڪهڙي ڪسر رهي آهي، جو تون ويتر منهن جو هانءُ نپوڙين ٿو؟"

پاويل منهن متي ڪري، ماءُ جي ويجهو اچي آهستيءَ سان چيو، "امان، آءُ چا ڪريان، مون کي آڻت ڏيڻ ته اچي ٿي کو نہ ٿو. توکي هنن گالهين جو عادي ٿيڻو پوندو."

هن ٿڏو ساه کنيو ۽ پنهنجي ساه پرجڻ کي روکڻ جي

ڪوشش ڪندي ڪن پل ڪان پوءِ چيائين ، "تنهنجو ڪهڙو خيال آهي، امي هي ماڻهو نيئي سيج تي ويهارين ٿا! چوڙي لاهيو ٿا ڇڏين ، هڏا پڇيو وڃن ، جڏهن بہ آءٌ انهيءَ باري ۾ سوچيندو آهيان تہ ....." آف ، منهنجا سڪيلڏا! هيءَ ڪهڙي هيبتناڪ چيز آهي!"

"هي ماڻهو روح ڪي بہ گهٽين ٿا ۽ ان لاءِ هو جڏهن ماڻهوءَ جي روح کي پنهنجا گندي ءَ گدليءَ مٽ ۾ جهلين ٿا، تہ ويتر گهٽو سور ٿئي ٿو."

(١١)

ٻئي ڏينهن سڌ پيئي ته بوڪن، سموئلوف، سوموف ۽ ٻيا پنج ڄڻا به گرفتار ڪيا ويا آهن. سانجهيءَ ٽائيءَ فيدور مازن آيو. هن جي گهر جو جهاڙو ورتو ويو هو ۽ هن کي ان ڳالهه جي ڏاڍي خوشي هئي، ڇاڪاڻ جو ائين ٿيڻ ڪري هو پاڻ کي جوڌو سمجهي رهيو هو.

”فيدور تون ڊڄي ويو هئين ڇا؟“ ماءُ پڇيو.

هو ٻيلو پئجي ويو. هنجي منهن جا گهنج نمايان ٿي پيا ۽ نڪ جون ناسون ڦڙڪڻ لڳس.

”مون کي ڊپ هو ته متان اهي سوئر مون کي مار نه ڏين. هڪڙو ٿلهو متارو ۽ دنئير لڳو پيو هو، ڪاري ڏاڙهي ۽ آگرين تي وارئي وار هئس. نڪ تي ڪاري عينڪ چاڙهي هئائين ڄڻڪ انڌو هو. ايڏيون ٿي دانهون ڪيائين ۽ پير پٽ تي ٿي هنيائين، جو حد کان ٻاهر! آءٌ توکي جيل ۾ وجهندس! رڙ ڪري چيائين. مون کي ته اڄ تائين ڌارين ته ٺهيو پر اپي امان به ڪونه ماريو هو. آءٌ سندن اڪيلو سڪيلڌو پٽ هوس، تنهنڪري هو مون کي گهڻو گهرندا هئا.“

ٿوري دير هن اکيون پوري، چپ ڀيڙي، ٻنهي هٿن سان پنهنجن ڪارن وارن کي ڀيشانيءَ تان هٽائي ٻري ڪيو. هن جلدئي ڳاڙهين اکين سان پاويل ڏانهن نهاريندي چيو، ”جي ڪنهن به منهنجو نالو ورتو ته پوءِ آءٌ تلوار وانگر وڃي مٿس ڪڙڪندس. چڪين ماس ڪپيندو سانس! ڇا ڪندا؟ مون کي ماري ڇڏيندا نه! پاڻ چڱو، ليکوئي چڪتو ٿي ويندو!“

ماءُ وچ ۾ ڳالهائيندي چيو، ”ايڏو ڪو ڏاڍو مڙس آهين. لڀيئي ست به ڪونه، رڳي سيٽ گهڻي. وڙهي به سگهندين؟“

فيدور ڄاڙين کي ڪرٽيندي چيو، ”وڙهندس ته ضرور.“

فيدور جي وڃڻ کان پوءِ ماءُ پاويل کي چيو، ”سڀني کان پهرين هيءُ هار کائيندو.“ پاويل ماٺ ۾ هو.

گهڙي کن ڪانه گذري ته ايتري ۾ رڌڻي جو دروازو کليو ۽ ريبن اندر لنگهي آيو. هن مرڪندي ۽ مشڪندي چيو، ”اجهو آءٌ وري اچي ويس. رات هو مون کي وٺي آيا هئا ۽ هاڻي آءٌ پائيهي آيو آهيان.“ ائين چئي هن ڏاڍيءَ سڪ ۽ پاٻوهه سان پاويل سان هٿ ملايو ۽ پلاگيا کي ڪلهن کان جهليو.

”ڪوپ کن چانهه ملي وڃي ته ڏاڍو چڱو،“ هن چيو.

پاويل هن جي ويڪري ۽ ڀريل منهن ۾ غور سان ڏٺو، هن جي ڏاڙهي ڪاري ۽ گهاٽي ۽ اکيون ڪاريون هيون. ائين پئي لڳو ته هو ڪا اهم ڳالهه ڪرڻ آيو آهي.

ماءُ رڌڻي ۾ سماوار کي ڪوسو ڪرڻ لاءِ هلي ويئي ريبن ميز تي ٺونٺيون رکي ويهي پاويل ڏانهن نهارڻ لڳو، ڄڻ ته ڪا ڳالهه ڪرڻي هيس.

”پوءِ ڀلا..... مون کي توسان صاف صاف ڳالهيون ڪرڻيون آهن. ڪجهه ڏينهن کان تنهنجي چر پر کي ڏسي رهيو آهيان. تنهنجي پاڙي ۾ ئي رهندو آهيان. آءٌ ڏسان ٿو ته تنهنجي گهر ۾ گهڻائي ماڻهو اچن ٿا، پر هو نڪي شراب پين ٿا ۽ نڪي ڪو هل هنگامو ڪن ٿا. پهريائين ته اهائي ڳالهه ڌيان ڇڪائڻ جوڳي آهي. جيڪي ماڻهو شرافت سان گذارين ۽ ماٺ ميٺ ۾ ڪم ڪندا رهن ٿا، تن تي نظر رکڻي پوي ٿي. خيال ٿو ٿئي ته نيٺ ڪهڙي ڳالهه آهي. آءٌ پاڻ ماڻهن جي اکين ۾ ٿي پيو آهيان، ڇو جو آءٌ خود ڪجهه گوشائتو گذاريان ٿو.“

هو پنهنجي ڪاري ڏاڙهيءَ تي هٿ ڦيريندو، پاويل جي منهن ۾ تڪيندو رهيو.

هن جي ڳالهين ۾ تک ۽ رواني اڳي جهڙي ئي هئي.

”ماڻهو تنهنجي باري ۾ ڳالهيون ٻولهيون پيا ڪن. منهنجي جاءِ جو مالڪ توکي ملحد ٿو چوي، ڇاڪاڻ جو تون ديول ۾

ڪونہ ويندو آهين. ديول ۾ تہ آءٌ بہ ڪو نہ ويندو آهيان. تنهن کان سواءِ هنن اشتهارن جي ڳالهہ آهي. اهي بہ تنهنجا ڪم آهن نہ؟"

"هائو!" پاويل وراڻيو.

ماءُ رڌڻي مان ڪنڌ ڪڍي، ڀوائتي ٿي، ڊڄندي ڊڄندي چيو، "ڇا پيو چوين! تون ئي هڪڙو ڄڻو آهين ڇا؟"

پاويل ۽ ريبن کلڻ لڳا.

"چڱو چڱو، ٺيڪ آهي،" ريبن چيو.

ماءُ نڪ گهنجايو ۽ هلي ويئي. هنن يارن جي هڻڙيءَ هلت ڪري ماءُ کي صدمو پهتو.

"پرچن جو چڱو اثر پيدا ٿيو آهي، ماڻهن کي جوش ٿو اچي. ڪين نہ؟"

"هائو!" پاويل جواب ڏنو.

"منهنجو مطلب آهي تہ مون سڀيئي پڙهي ورتا آهن. ڪي ڳالهيون انهن ۾ صاف ڪونہ هيون ۽ ڪي وري غير ضروري ۽ بيڪار هيون. پر جڏهن ڪو ماڻهو گهڻيون ڳالهيون [illegible] گهرندو آهي، تہ ضرورت کان بہ ٽي لفظ وڌيڪ بہ چئي ويندو آهي."

ريبن مرڪيو ۽ هن جا صاف چلڪندڙ ۽ مضبوط ڏ[illegible] پئي آيا.

"ان کان پوءِ جهاڙو ورتو ويو انهيءَ ڳالهہ تہ منهنجو [illegible] ڌيان توهان ڏانهن ڇڪائي ڇڏيو. تو، خوخول ۽ نڪولائي، سڀني اول ئي پڌرو ڪري ڇڏيو هو، پنهن جي روش مان، تہ ...."

مناسب لفظن جي ڳولا ۾، هو ماٺ ۾ اچي ويو. هو دريءَ مان ٻاهر ڏسندي، آڱرين سان ميز تي کڙ کڙ ڪري رهيو هو.

"..... پڌرو ڪري ڇڏيو هو تہ توهان جو مقصد آخر آهي ڪهڙو .... يعني ڪہ سائين منهنجا! اوهين پنهنجو ڪم ڪندا وڃو، ۽ آءٌ پنهنجو ڪم ڪندو وڃان. خوخول ڏاڍو سٺو ماڻهو آهي. ڪڏهن ڪڏهن جڏهن آءٌ هن کي ڪارخاني ۾ ڳالهيون ڪندي ٻڌندو آهيان، تہ ائين پيو ڀائيندو آهيان، تہ هن کي موت کان

سواءِ پيو ڪوبہ شڪست ڏيئي نٿو سگهي. ماڻهو تہ ڪونهي پٿر آهي پٿر. پاويل، توکي مون تي ڀروسو آهي؟"

پاويل ڪنڌ ڌوڻيندي وراڻيو، "هائو، مون کي توتي ڀروسو آهي."

"چڱو. هاڻي هيڏانهن نهار - چاليهن ورهين جي عمر جو، توکان ڪافي قداور ۽ همٿ ڀريو آهيان. توکان ويهوڻي دنيا ڏٺي اٿم. در در جو پاڻي پيتو اٿم. ڪنڊ ڪڙڇ ڀڻڪيو آهيان. ٽن سالن کان وڌيڪ عرصو فوج ۾ نوڪري ڪئي اٿم. ٻہ شاديون ڪيم. پهرين زال مري ويئي ۽ ٻيءَ کي ڪڍي ڇڏيم. ڪاڪيشيا بہ ويس، ۽ دخوبورٽسي * راهبن کي بہ ڏٺم. اهي ماڻهو زندگيءَ سان وک وک ۾ کڻي هلي نٿا ڄاڻن، بلڪل نٿا ڄاڻن. جهڙا ڄڻ، ڍڄڻا، ڪوري ...."

ماءُ هن جو. اڻوئندڙ آواز ٻڌندي رهي. هن کي ڏاڍي خوشي ٿي، جو اڌڙوٽ عمر جو شخص سندس پٽ جي اڳيان دل کولي، سڀڪجهہ بيان ڪري رهيو هو. پر کيس ائين پئي لڳو، تہ پٽس هن سان نهايت رکي نموني ۾ پيش پئي آيو. هن اها گهٽتائي پوري ڪرڻ خاطر مهمان نوازي شروع ڪري ڏني.

"ميخائيل، ڪجهہ کائي ٻي وٺو، ڳالهيون ٻولهيون پوءِ بہ پيون ٿينديون." هن چيو.

"امان مهرباني، مون کاڌو کاڌو آهي. تہ پوءِ پاويل تنهنجو خيال آهي تہ حياتي جهڙي هئڻ گهرجي تهڙي ڪانهي!"

پاويل اٿي کڙو ٿيو. ٻانهون پويان ڪري، هٿ ٻڌي، زمين تي ٽهلڻ لڳو.

"حياتي سئون رخ وٺي رهي آهي،" هن وراڻيو.

"توکي بہ تہ مون وٽ پاڻيهي وٺي آئي نہ؟ هوءَ آهستي آهستي اسان پورهيتن ۾ ايڪو پيدا پيئي ڪري. هڪڙو اهو وقت بہ ايندو، جو اسين سڀ هڪ ٿي ويندا سون. حياتي اسان جي لاءِ

* راهبن جو هڪڙو فرقو. (مترجم)

سخت ۽ ڪٺور آهي، وٽس انصاف بہ ڪونهي. انهيءَ هوندي بہ هوءَ پنهنجي ڪڙيءَ حقيقت کي اسان جي اڳيان کولي رکندي پيئي وڃي ۽ اهو ٻڌائيندي ۽ سيکاريندي وڃي تہ سندس مسئلن کي ڪيئن جهٽ پٽ ۾ حل ڪري وٺجي!"

ريبن، پاويل جي ويچارن جي پٺڀرائي ڪندي، چيو، "سورهن آنا صحيح آهي." ماڻهن ۾ مڪمل تبديلي آڻڻ جي ضرورت آهي. جيڪڏهين ڪنهن ماڻهوءَ جي مٿي، ڪپڙن ۽ سڄي بدن جي وار وار ۾ جون ۽ ليکون پئجي ويون هجن، تہ حمام ۾ وٺي وڃوس، خوب وهنجاريوس ٻيا صاف ۽ اوجل ڪپڙا ڍڪايوس، پوءِ ڏسو تہ ڪهڙو نہ سهڻو ٿي ٿو نڪري. ائين آهي يا نہ؟ پر ڪنهن جي اندر کي ڪيئن ٿو اوجل ڪري سگهجي؟ اصل ۾ ڳالهہ آهيئي اها!"

پاويل وڏي جوش سان ڪارخاني ۾، مالڪن وٽ ۽ ٻين ملڪن ۾، پنهنجن حقن حاصل ڪرڻ لاءِ مزورن جي جدوجهد ۽ ڪوشش بابت تقرير ڪندو پئي ويو. ڪنهن ڪنهن مهل ريبن ميز تي ائين ٿي مڪ هئي، ڄڻ تہ پاويل سندس دل وٽان ٿي ڳالهہ ڪئي ۽ اهڙيءَ ريت هن تقرير جي اهميت ٿي واضح ڪئي. هن گهڙيءَ گهڙيءَ ٿي چيو:

"اصل ۾ ڳالهہ آهي ئي اها!"

وچ ۾ هڪڙي هنڌ هن کلي چيو، "تون اڃا ٻار آهين. ماڻهو ڏاڍا ڏنگا آهن. ماڻهوءَ جي اندر جي ۽ ڪاٺ جي پور جي خبر خاوند کي. تون اڃا ماڻهن کي ٻرکڻ سکيوئي ڪين آهين."

پاويل ريبن جي پرسان اچي ٻيٺو ۽ سنجيدگيءَ سان چيائين، "ٻار ۽ وڏي جي ڳالهہ نہ ڪر ڏسڻو هي آهي تہ ڪنهن جا خيال صحيح آهن."

"تنهنجو مطلب آهي تہ خدا بابت بہ اسان کي بيوقوف بڻايو ويو آهي؟ منهنجي بہ دل ٿي چوي تہ مذهب ڪنهن بہ ڪم جو ڪونهي."

ماءُ کان رهيو نہ ٿيو. هوءَ بہ وچ ۾ ٽپي پيئي. جڏهن پٽس

خدا بابت يا ٻيءَ ڪنهن اهڙيءَ چيز بابت ڳالهه ٿي ڪئي، جنهن جو لاڳاپو هن جي مقدس ۽ پياري ايمان ۽ عقيدي سان هوندو هو، ته هوءَ گهور ڪري پٽ جي نيڻن ۾ نهاريندي هئي ۽ التجا ڪندي هيس ته هو پنهنجي لامذهبيت جي تيز ۽ تکن لفظن سان ماءُ جي دل کي نه ڏکوئي. پر انهيءَ لادينيءَ جي پويان به ماءُ کي پٽ جي دلي اعتقاد جي هڪڙي جهلڪ ٿي نظر آئي، جنهنڪري ويچاري هيانؤ تي ٻٿر رکي کڻي ماٺ ڪندي هئي.

”آءٌ هن جي ويچارن کي ڪيئن ٿي سمجهي سگهان؟“ هوءَ دل ئي دل ۾ سوچيندي هئي.

هن ڀانيو ٿي ته هن اڌڙوٽ عمر واري شخص کي به پٽس جي لفظن مان ساڳئي قسم جي تڪليف رسي هوندي. پر جڏهن زيبن اطمينان سان پاويل کان اهو سوال پڇيو ته ماءُ کان رهيو نه ٿيو:

”جڏهن خدا جي ڳالهه ڪريو ته چوڻ کان اڳ ۾ ڪجهه سوچيو ۽ پوءِ ڳالهايو.“ هن اونهو ساه کڻي وڌيڪ جوش سان چوڻ شروع ڪيو، ”اوهان جيڪي کپيو سو ويچاريو ۽ چئو، پر جڏهن توهان هڪڙو ڀيرو خدا کي وچ مان هٽائي ڇڏيندا، ته پوءِ مون جهڙي ٻوڙهي، دک درد ۾ ڪنهن جو آسرو ڳولهيندي؟“

ائين چوڻ کان پوءِ هن جي اکين ۾ لڙڪ تري آيا ۽ ٿانون ماڃيندي سندس هٿ ٻئي ڏکيا ۽ آگريون پئي ٿڙيون.

پاويل ڪجهه نرمي اختيار ڪندي چيو، ”تو اسان کي سمجهيوئي ڪينهي!“

”امان، ڪاوڙ نه ڪر! خفي نه ٿيءُ،“ زيبن پنهنجي ڳري ۽ جهيڻي آواز ۾ چيو. پوءِ هو کليو ۽ پاويل ڏانهن ڏٺائين.

”آءٌ اها ڳالهه ڀلجي ويس ته تون ايتري ٻوڙهي ٿي چڪي آهين، جو تو ۾ ذرو به ڦيرو اچڻ ڏکيو آهي!“

پاويل ڳالهه کي جاري رکندي چيو، ”آءٌ انهيءَ پالئهار ۽ بخشڻهار ڌڻي سڳوري جي ڳالهه ڪونه ٿو ڪريان، جنهن تي توکي ڀروسو آهي؛ بلڪ انهيءَ خدا، انهيءَ خدا جو ذڪر ٿو ڪريان،

جنهن جي نالي کان پادري اسان کي ائين ٿا ڊيڄارين ڄڻ آهو هڪڙو ڏنڊو آهي، ۽ آهوئي نالو آهي، جنهن جي آڌار تي، سڀني ماڻهن کي ڪن اندر جي کاڌلن جي سياهه خواهشن جي اڳيان سجدو ڪرايو وڃي ٿو، يا ائين کڻي چئجي ته چند زهريلن نانکن جي اڳيان، نماڻن ۽ آبوجهن کي جهڪايو ۽ نوڙايو ٿو وڃي. نانگ ڏنگيندا رهن ٿا ۽ نالو خدا جو ورتو پيو وڃي."

ريبن ميز تي مڪ هڻي، پاويل جي خيالن جي زوردار پٺڀرائي ڪندي چيو، "ٺيڪ آهي! هنن اسان کي هڪڙي خدا جو نالو ڏيئي ڇڏيو آهي ۽ هنن کي جيڪو به وسيلو ٿو ملي، سو ڪتب آڻي اسان سان ارڏايون ڪندا رهن ٿا. امان، ڪجهه ته سوچ! خدا انسان کي پاڻ جهڙو پيدا ڪيو آهي. انهيءَ جو مطلب ٿيو ته جيڪڏهن انسان سندس جهڙو آهي ته هو انسان سان مشابهت رکندو هوندو، پر اسين ته ديون کان وڌيڪ چيريندڙ ۽ ڦاڙيندڙ جانورن جهڙا پيا لڳون. ديول ۽ ديول وارا اسان وٽ هڪڙو بائو کڻي ٿا اچن. امڙ! اسان کي پنهنجو خدا بدلڻوئي پوندو ۽ ان کي ٿانون وانگر مانجي اوجل ڪري چلڪائڻو ئي پوندو. هنن ماڻهن کيس ڪوڙ ۽ بهتان ۾ ويڙهي سيڙهي ۽ ڍڪي ڇڏيو آهي ۽ اسان جي روحن کي ڪچلڻ لاءِ خدا جو منهن ئي ڦيرائي ڇڏيو اٿن، تاڪ اسين اصل خدا کي سڃاڻي نه سگهون!"

هو نرميءَ سان ڳالهائي رهيو هو، تنهن هوندي به هن جو هر هڪ لفظ ماءُ جي مٿي ۾ نٿي ويٺو ۽ هوءَ هن جي چاپئين ڪاريءَ ڏاڙهيءَ جي حلقي ۾ ويڪري ماتمي مهانڊي کي ڏسي ڊڄي ويئي ۽ هن جي ڪارين اکين جي انهيءَ چمڪاٽ کي سهي ڪا نه سگهي، جنهن سندس دل ۾ هڪڙي درديلي ڊپ کي سجاڳ ڪري وڌو هو.

هن ڪنڌ ڌوڻي چيو، "آءٌ هلي ويندس. مون کان اهڙيون ڳالهيون سٺيون نٿيون ٿين." هوءَ ائين چئي، رڌڻي ڏانهن هلي ويئي.

ريبن پاويل کي چيو، "ڏٺئي؟ دماغ ڪونهي جيڪو سوچي،

بلڪ دل آهي، اها دل جيڪا محسوس ڪري ٿي ۽ سڀني شين جو مرڪز ٿئي ٿي. انساني جسم ۾ دل جي هڪڙي مکيه جاءِ آهي ۽ دل جي جڳهه ٻي ڪابه شي ڀري نه سگهندي."

انهيءَ تي پاويل مضبوط ارادي سان فيصلو ڏيندي چيو، "انسان کي فقط عقل ئي آزاد ڪري سگهي ٿو."

ريبن پنهنجيءَ ڳالهه تي زور ڏيندي، وڏي واڪي چيو، "عقل طاقت پيدا نٿو ڪري! طاقت دل پيدا ڪري ٿي، دماغ اهڙي قوت ڪونه ٿو بخشي!

ماءُ لٺا مٿائي، دعا گهرڻ کان سواءِ هنڌ تي ليٽي پيئي. هڪڙو تڌو ۽ اڻوٽندڙ احساس، کيس وڪوڙي ويو هو. هن کي پهريائين ريبن ڏاڍو هوشيار ماڻهو ٿي لڳو پر جلدي هاڻي هن ڏانهن سندس خصومت جو جذبو اٿي رهيو هو.

"بدعتي! ملحد، باغي! ..... هي هتي آيوئي ڇو آهي!" هن جو آواز ٻڌندي ماءُ چيو.

هو پنهنجي ساڳئي ڀروسي سان ڳالهائيندو ويو.

"پاڪ جاءِ کي خالي نٿو ڪري سگهجي. انسان جي دل ۾ ڌڻيءَ سڳوري لاءِ جيڪا جڳهه آهي، سا هڪڙو نازڪ مقام آهي. جيڪڏهن خدا جي خيال کي دل مان ڪپي کڻي ڦٽو ڪبو ته هڪڙو وڏو ڦٽ ٿي پوندو. ڪنهن نئين عقيدي جي ضرورت آهي، پاويل! ضرورت انهيءَ ڳالهه جي آهي ته هڪڙو اهڙو خدا پيدا ڪيو وڃي جيڪو انسان جو دوست هجي!"

"حضرت عيسيٰ مسيح ئي اهڙي هستي هو،" پاويل وراڻيو.

"يسوع مسيح ۾ روحاني جرائت ته گهڻي هئي. پر پاڻ سيزر کي به مڃيو هئائين. خدا پنهنجن ٻانهن تي، ڪنهن به انساني اقتدار کي ڪيئن ٿو ڄمائي سگهي. هو پاڻ ئي قادر مطلق آهي! هو پنهنجي وجود جو ائين ته ورهاڱو ڪونه ڪندو ته هيءُ منهنجو ڀاڱو منهنجو وجود آهي ۽ هي منهن جو ڀاڱو انسان جو. حضرت عيسيٰ ته واپار کي به مڃيو آهي. هن انجير جي

وڻ کي پاراتو ڏيئي بہ چوڪ ڪئي - ڦل جهلڻ جي جوابداري انجير جي وڻ تي هئي ڇا؟ بلڪل اهڙي طرح، جهڙيءَ طرح جيڪڏهن انساني روح نيڪيءَ کي وجود ۾ نہ آڻي سگهي، تہ هو ڏوهاري ڪونهي. ڇا اها برائي مون پنهنجي روح ۾ پاڻ پوکي آهي؟"

ڪوٺڙيءَ ۾ پيئي آواز هڪٻئي ۾ گڏيا ۽ جوشيلي انداز ۾ هڪٻئي سان ٽڪرائيندا رهيا. پاويل جي ٿهاڻ ڪري پٽ لڏي رهيو هو. پاويل جي ڳالهائڻ ڪري ٻيو آواز چڱيءَ طرح ٻڌڻ ۾ نٿي آيو، پر جڏهين ريبن ٿي ڳالهايو تہ هن جي سنجيدي ۽ اونهي آواز سان گڏ گهڙيال جي لڏڪڻي جو آواز بہ ڪنن تائين پئي پهتو.

"آءٌ اهو پنهنجن لفظن ۾ چوان ٿو، يعني ٻني ۾ ڪاٺين جهوڪڻ وارن جي ٻوليءَ ۾: خدا هڪڙي چڻنگ آهي. هو دل ۾ رهي ٿو. انجيل ۾ آيل آهي تہ شروعات ۾ ڪلام هو ۽ ڪلام خدا هو. تہ پوءِ ڪلام روح آهي." "ڪلام عقل آهي." پاويل پنهنجي ڳالهہ تي زور ڏنو.

"ائين بہ ٺهيو. تہ پوءِ خدا دل ۾ آهي ۽ عقل ۾ آهي، پر ديول ۾ ڪونهي. ديول خدا جو مقبرو ٿي سگهي ٿي."

ماءُ وڃي ستي. کيس پتوئي ڪونہ پيو تہ ريبن ڪيڏيءَ مهل اٿي هليو ويو.

پر انهيءَ واقعي کان پوءِ هو گهڻو ڪري ايندو رهيو. سندس اچڻ وقت پاويل جو ڪو دوست اچي نڪرندو يا اڳيئي ويٺو هوندو هو تہ ريبن ڪنڊائتو ٿي ويهي رهندو هو ۽ اکر بہ ڪين اڪلندو هوس، البت ڪنهن ڪنهن مهل ائين چئي ڏيندو هو، "ٺيڪ آهي."

هڪڙي ڏينهن هن سموري محفل کي پنهنجن ڪارين اکين سان گهوري ڏسندي، ڪڪ ٿي چيو، تہ "آنهن شين بابت ڳالهہ ٻولهہ ڪرڻ گهرجي، جيڪي آهن، نہ ڪہ جهڙيون ٿينديون.

آئندي جي ڪهڙي ڪل؟ هڪڙو ڀيرو انسان آزاد ٿيو، ته پاڻيهي فيصلو ڪري وٺندو ته سندس لاءِ سڀني کان بهتر ڇا آهي؟ ماڻهن جي دماغ ۾ سندن چوڻ کان سواءِ اڳيئي گهڻو ڪجهه ڀريو ويو آهي. هاڻي اهو وقت اچي ويو آهي، جو کين پاڻ سوچڻ، سمجهڻ ۽ پرجهڻ کپي. ٿي سگهي ٿو ته هو هرڪا ڳالهه ريٽي ڇڏين. سموري حياتي ۽ سموري تعليم. ائين به ٿي سگهي ٿو ته هو ديول جي خدا وانگر، هنن سڀني شين کي به پنهنجو ويري سمجهن. هنن جي هٿن ۾ ڪتاب ڏيئي ڇڏيو ته پاڻيهي جواب ڳولين. اصل ۾ انهيءَ جي گهرج آهي!"

جڏهن هو ٻه ٽي ڄڻا هوندا هئا، ته ڊگها ڊگها بحث ڇيڙي ڇڏيندا هئا، پر ايڏن ڊگهن بحثن تي مٺيان ڪنهن کي به ڪين لڳندي هئي. ماءُ هنن جا بحث ڪن ڏيئي ٻڌندي، لفظ لفظ تي ڌيان ڏيندي، ويچار ڪندي ۽ اها ڳالهه سمجهڻ جي ڪوشش ڪندي هئي، ته آخر هنن جي هيڏن سارن بحثن ڪرڻ ۽ هيتري ساري وقت وڃائڻ جو ڪهڙو مطلب آهي! ائين ڪندي، هن کي ڪڏهن ڪڏهن ائين به محسوس ٿيندو هو ته ويڪرن ڪلهن ۽ ڪاريءَ ڏاڙهيءَ وارو شخص ۽ سندس قداور پٽ، ٻيئي نيڻن جو نور وڃائي ويٺا آهن. واٽ ڳولڻ لاءِ هو پهريائين هڪڙي پاسي ۽ پوءِ ٻئي پاسي ٿي ويا، هر ڪنهن شيءِ کي نور کان محروم مگر مضبوط آڱرين سان ٿي جهليائون، لوڏيائون، هڪڙيءَ جڳهه کان ٻيءَ جاءِ تائين ٿي ويا؛ شين کي پٽ تي ٿي ڦٽو ڪيائون ۽ پيرن ۾ پيڙي ٿي ڇڏيائون. هو شين سان ٽڪرائيندا، انهن تان ٿڙندا ٿاٻڙندا ۽ محسوس ڪندا رهيا ۽ پنهنجي عقيدي ۽ اميد جي پلاند کي ڇڏڻ کانسواءِ انهن سڀني شين کي پنهنجي رسني کان هٽائي ٿي ڇڏيائون.

هنن ماءُ ۾ اهڙن لفظن، جيڪي صاف گوئيءَ ۽ جرائت جي ڪري پهريائين کيس ڊيڄاري ڇڏيندا هئا، تن کي ٻڌڻ جي صلاحيت پيدا ڪري ڇڏي هئي. هاڻي اهي ساڳيا لفظ اڳي جيترو ڪونه جنهنجهوڙيندا ۽ ولوڙيندا هئس. هوءَ انهن جو مقابلو ڪرڻ

سکي ويئي هئي. ڪڏهن ڪڏهن تہ هن کي خدا جي هستيءَ کان انڪار ڪرڻ وارن هنن جي لفظن ۾ ڏٺيءَ سگوري جي وجود جي پکي ويساه جو جذبو محسوس ٿيندو هو، ان وقت هوءَ اهڙيءَ طرح مرڪندي هئي، جڏ تہ سيني کي معاف ڪري ڇڏيندي هجي. جينوڻيڪ هن کي رين ڪونہ ٿي وڻيو، تڏهن بہ هن جي خلاف خصومت ۽ دشمنيءَ وارو جذبو ڪونہ ٿي ايريس.

هوءَ هفتي هفتي خوخول جي لاءِ اڇا ڪپڙا ۽ ڪتاب جيل ڏي ڪٽي ويندي هئي. هڪڙي ڀيري ڪيس ملاقات ڪرڻ جي موڪل بہ ڏني ويئي.

جيل تان موٽڻ کان پوءِ هن مهربانيءَ واري لهجي ۾ چيو، "منهنجو ڪونہ بدليو آهي. سيڪنهن سان سهڻي نموني ۾ پيش اچي تہ ۽ هرڪو سائس پوڳ چرچو ڪري ٿو. هو ڏاڍيءَ تڪليف ۾ هجي تہ بہ ظاهر نٿو ڪري، جڏ تہ ڏک ئي ڪونهيس."

رين پنهنجو رايو ڏيندي چيو، "سورهن آنا صحيح آهي. ڏک هڪڙ پردو آهي، جنهن ۾ اسين ويڙهيل رهون ٿا. اسين ماڻهو اهڙيءَ پوشاڪ پائڻ تي هري مري ويا آهيون. انهيءَ تي پوءِ ڪهڙي وڏائي ڪبي. ماڻهن جي اکين تي پٽيون تہ پڌل ڪونهن. سيڪجهہ ڏسن وائسن پيا. پاڻيهي ڪٽي پنهنجون اکيون پورينديا، تہ کين ڪير چوندو. پلا جي اسين ڪٽي بيوقوف ٿي آهيون، تہ پوءِ اسانجي ڳالهين کي ڏسي، ٽارٽ ڪانسواءِ بي وات بہ ڪهڙي اٿن!"

(١٢)

ولاسوف گهراڻي جي ننڍڙي ڪچي گهر، بستيءَ جي ماڻهن جو وڌيڪ ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪايو. انهيءَ ڌيان ۾ شڪ گاڏڙ اڻڄاڻائيءَ وارو دوريءَ ۾ بيگانگيءَ جو جذبو به شامل هو، پر ساڳئي وقت ان ۾ پنهنجائپ ۽ ڀروسي جي ڳولا جو جذبو پڻ اڀري رهيو هو. جيڪڏهن پاويل وٽ اُنهن مان ڪو شخص اچي ٿي نڪتو ته چئن ئي پاسن ڏي ڏنگين نظرن سان ڏسڻ کان پوءِ ٿي چيائين، ”يار ڳالهه ٻڌ، تون ڪتاب پڙهين ٿو، تون قانون کان واقف آهين. تون مون کي سمجهائي نٿو سگهين ته .....“

ائين چئي، پوءِ اُن شخص ڪارخاني جي انتظام هلائيندڙن يا پوليس جي ڪنهن نا انصافيءَ جو قصو شروع ٿي ڪيو. منجهيل ڪنهن معاملي ۾ پاويل شهر جي ڪنهن ملاقاتي وڪيل ڏانهن چٺي لکي ڏيندو هو ۽ ٿي سگهندو هوس ته مسئلو پاڻ سمجهائڻ ۽ سلجهائڻ جي ڪوشش ڪندو هو.

وقت گذرندو ويو ۽ ماڻهن کي به مت ايندي ويئي، ۽ هو هن سنجيده، ڳنڀير ۽ سلڇڻي نوجوان جي عزت ڪرڻ لڳا، جنهن هيڏيءَ سادگيءَ سان ڳالهيون ٿي ڪيون، همٿ کان ڪم ٿي ورتو، اکيون ڪم آڻي هر ڪنهن شيءِ ڏي ڌيان ٿي ڏنو، مستقل مزاجيءَ سان هر ڪنهن ڦڏي جي تهه تائين پهچي ٿي ويو، ۽ هر وقت ۽ هر حالت ۾ اُنهيءَ گڏيل ناتي کي ڳولي ٿي ورتو؛ جنهن ۾ سڀيئي ماڻهو ڳنڍيل هئا.

پر ”پوسل جي ڪوپڪ“ * واري واقعي کان پوءِ پاويل جي عزت ڏاڍي وڌي ويئي.

---

* روس جو سڪو. هڪ روبل ۾ هڪ سؤ ڪوپڪ ٿين ٿا (مترجم)

ڪارخاني جي چوڌاري پوسل هئي، جنهن ۾ سرنهن ۽ برج جا وڻ آپري آيا هئا. هيءَ ڪارخاني کي اهڙو ويڙهي ويئي، جڏ ڪنهن چٽيءَ اچي ورايو هجيس. آرهڙ جي موسم ۾ هن پوسل مان بخار اٽندا، ۽ ٿولين جون ٿوليون مڇر پيدا ٿي، اڏامي وڃي بستيءَ وارن کي بخار ۽ تپ ۾ مبتلا ڪندا هئا. پوسل وارو ٽکر ڪارخاني جي قبضي ۾ هو. نئين ڊائريڪٽر جو خيال هو، ته انهيءَ پوسل کي سڪائي ڇڏجي، آها زمين ڪتب آڻجي ۽ ان ۾ جيڪي وڻ اپريا آيا آهن، تن مان اگر حاصل ڪجن. هن انهيءَ ارادي کي ته دل ۾ رکيو، ۽ ظاهر هي ڪيو ته هرهڪ مزور جي پگهار مان هڪڙو ڪوپڪ ڪاٽي ونجي ته جيئن انهيءَ پئسي مان پوسل کي سڪائي مزورن کي مڇرن مان پيدا ٿيندڙ بيماريءَ ۽ نقصان کان بچائي سگهجي ۽ سندن حياتيءَ کي بهتر بڻائي سگهجي.

مزور اچي ڪاوڙيا، چيي منشين مڙن ۽ آفيسرن جي پگهار مان ته ڪوڏي به ڪاڻ ٿي ڪاٽجي، باقي ڏوهه ڪيو اسان غريبن، جن جي پانديءَ پوري ڪاڻ ٿي ٿئي.

چنچر جي ڏينهن ڊائريڪٽر ڪوپڪ ڪاٽڻ جو نوٽيس هٽارايو. انهيءَ ڏينهن پاويل ناچاق هو، تنهنڪري نڪي ڪارخاني ۾ آيو ۽ نڪي ڪنهن ڳالهه جو پتو پيس. پئي ڏينهن بڌيءَ ۾ ڪم ڪندڙ جهونو مزور سيزوف، جو هڪ ڏاهو ماڻهو هو، ۽ قداور مستري مخوتين هن کي گڏجڻ آيا ۽ اچي ڪيس ڊائريڪٽر وارو فيصلو به ٻڌايائون.

سيزوف زورائتي نموني ۾ چوڻ لڳو، "اسان مان جهونا جوکي گڏ ٿيا ۽ ان باري ۾ گالهه ٻولهه ڪيائون. يارن فيصلو ڪري اسان کي توهان ڏانهن انهيءَ ڪري موڪليو آهي ته شايد توهان کي ڪجهه معلوم هجي ته اهڙو ڪو قانون آهي جا، جنهن موجب ڊائريڪٽر اسان کان ڪوپڪ اڳاڙي مڇرن جو مقابلو ڪري سگهي ٿو ..... !"

مخوتين جون ننڍڙيون اکيون ڪئي وانگر پئي چمڪيون. هن شخص بہ ڪجھ چوڻ ٿي گھريو، سو سيزوف جي ڳالھ پوري ڪرڻ بعد چيائين، ”ڏسو تہ سهي، چار سال کن ٿيندا تہ هنن مکي چوسن اسان کان حمام ٺهرائڻ لاءِ پئسا اڳاڙيا، ڪل ٽي هزار اٺ سؤ روبل ٿيا، سي ڪيڏانهن ويا؟ ڪنهن جي پيٽ ۾ گپي پيا! اسان تہ اڃا حمام جي شڪل بہ ڪانہ ڏٺي آهي!“

پاويل هنن کي سمجهايو، تہ اها ڪاٽ بي انصافي آهي ۽ پوسل کي سڪائڻ جي ڪري مزورن کان وڌيڪ وري بہ ڪارخاني کي فائدو رسندو. ٻيئي يار نرڙ گهنجائي اٿي کڙا ٿيا، ماءُ هنن کي دروازي تائين ڇڏي آئي، ۽ کلندي چيائين، ”پوڙها بہ توکان ٿا عقل وٺڻ اچن!“

هن انهيءَ جو جواب تہ ڪونہ ڏنو ۽ ڪجھ لکڻ ويهي رهيو. ٿوريءَ دير کان پوءِ چيائين، ”امڙ، منهنجو هڪڙو عرض آهي. هيءَ چٺي کڻ، شهر وڃ، ۽ پهچائي اچ.“

”خطرناڪ آهي ڇا؟“ هن پڇيو.

”هائو. آءٌ توکي اهڙي هنڌ ٿو موڪليان، جتي اسان جا اشتهار ۽ اخبار ڇاپبي آهي. ضروري آهي تہ ايندڙ اشاعت ۾ پوسل جي ڪوپڪ جي آکاڻي ڪنهن نہ ڪنهن نموني ڇاپجي وڃي.“

”پوءِ تہ ٺيڪ آهي،“ هن وراڻيو.

هي ٻهريون ئي ڀيرو هو، جو پٽس کيس ڪو ڪم سونپيو هو. هوءَ خوش هئي، جو کيس سڄي ڳالھ بنانا ڪنهن رک رکاءُ ۾ هٻڪ جي سمجهائي ويئي هئي.

هن ڪپڙا پائيندي چيو، ”پاشا، آءٌ سمجهان ٿي! هي ماڻهو سچ پچ اسان کي لٽي ۽ ڦري رهيا آهن! انهيءَ ماڻهوءَ جو نالو ڇا آهي- يگور ايوانووچ؟“

هوءَ گهر ۾ رات جو اوير آئي، پر خوش هئي ۽ سرهي ٿي پٽ کي اچي ٻڌايائين، ”آءٌ ساشا سان ملي هيس. هنن توکي سلام ڏنا آهن. يگور ايوانووچ تہ ڏاڍو سادو ۽ کلمک انسان ٿي

ڏنو. اهڙيءَ طرح بئي ڳالهايائين، جهڙو گهر جو پاتي."

پاويل نرميءَ سان چيو، "چگو ٿيو، جو اهي ماڻهو توکي وٽيا."

ماءُ وراڻيو پاشا، هو ته سنوان سڏا ماڻهو آهن. منجهن ڏنگ ته ڏسجيئي کونہ ٿو. جڏهن ماڻهو بهاوت کي چڏي ٿا ڏين ته کهڙا نہ سهڻا ٿا لڳن. هو سڀ توکي چگو ڪري ٿا ليکين."

پاويل سومر جي ڏينهن ۾ ڪارخاني ۾ ڪونہ ويو، جو طبيعت اڃا چاق ڪانہ هيس. مانيءَ مهل فيدور وٽس خوشيءَ ۾ جوش ۾ ڊوڙندو ۾ سهڪندو اچي پهتو.

هن پريان ئي رڙ ڪري چيو، "اٺ ته هلون، سڄو ڪارخانو ڪاوڙجي ويو آهي. مزورن مون کي موڪليو آهي، ته توکي وٺي اچان. سيزوف ۾ مخوتين جو چوڻ آهي، ته تون هڪا ڳالهہ ٻين کان سهڻي نموني ۾ سمجهائي سگهندين. ڏس ته هلي ته چا ٿي رهيو آهي!"

پاويل اڪر ۾ ڪونہ ڳالهايو ۾ اٽي ڪپڙا پائڻ لڳو. "زالون ۾ اڃي نڪتيون آهن. هنن ۾ چرچر شروع ڪري ڏني آهي."

ماءُ امالڪ چيو، "آءٌ ۾ ٿي هلان. ڏسان ته سهي هي ماڻهو چا ڪري رهيا آهن؟ آءٌ ۾ ٿي هلان!"

پاويل وراڻيو، "چگو هل."

هي ٽيئي جڻا مات مات ۾ تکا تکا رستي تي هلندا رهيا. ماءُ جوش جي ڪري ساهہ ۾ ڏکيو ٿي ڪنيو. هن پانيو ٿي ته ڪا وڏي ڳالهہ ٿيڻ واري آهي. ڪارخاني جي دروازي تي زالن جو انبوهہ لڳو ٻيو هو، ۾ ٻهہ ۾ ڪيڪون ۾ دانهون ڪري رهيون. جڏهن هي سپيئي جڻا حاطي ۾ اندر پهتا، ته ماڻهن جو هجوم جيڪو، ڪاوڙ ۾ غصي ۾ ڦوڪبو نٿي سمايو، سو ويڙهي وين. ماءُ ڏنو ته سيڪنهن بئيءَ جي پٺ ڏانهن پئي نهاريو، جتي سيزوف، مخوتين، ويالوف ۾ پنج ڇهہ ٻيا جهونا جوگي ۾ اثر رسوخ وارا مزور، پراڻي لوهہ جي ڊير تي بيٺا هئا. هنن جي پٺن ڪان سرن جي پٺ هئي.

اينري ۾ ڪنهن رڙ ڪري چيو، "اڙي ولاسوف اچي ويو!"

”ولاسوف؟ هيڏانهن اچڻ ڏيوس!“

”ماٺ ڪريو!“ ڪيترائي آواز آيا. ريبن بہ ڪو ويجهو بيٺو هو، تنهن ڳنڀير آواز ۾ چيو، ”اسان کي ڪوپڪ لاءِ وڙهڻو ناهي، بلڪ انصاف وٺڻو آهي. اصل ڳالهہ تہ اها آهي. اسان کي ڪوپڪ پيارا ڪونهن ۽ اسين اهڙن ڪوپڪن کي ڪمايون ٿا. اهي اسان جي هٿ جي مير آهن. اهي ڪوپڪ پين کان ڳرا ضرور آهن، جيتوڻيڪ اوترائي گول آهن. انهن جي انهيءَ ڳراڻ ۾ ڊائريڪٽر جي روبل کان وڌيڪ انسان جو رت شامل آهي! ڪوپڪ ڇا لهن! ملهہ انسان جي رت جو آهي، انصاف جو آهي. اها آهي اصل ڳالهہ!“

هن جا لفظ انبوهہ ۾ گونجي، داد حاصل ڪري رهيا هئا.

”ريبن، بلڪل ٺيڪ ٿو چئين!“

”اسٽوڪر، * ڪهڙي نہ سهڻي ڳالهہ ڪئي اٿيئي!“

”اجهو ولاسوف اچي ويو!“ ماڻهن جا آواز، طوفان جي شور ۾ بدلجي ويا ۽ مشينن جي گڙ گڙ، ٻاڦ جا سوسات ۽ بجليءَ جي تارن جا زوزات، سڀئي انهيءَ شور ۽ غوغاءَ ۾ گم ٿي ويا. ماڻهن جو هي حال هو، جو هيڏانهن ڊوڙي هوڏانهن پئي ڊوڙيا، هٿن جا اشارا پئي ڪيائون ۽ تکن ۽ شوخ لفظن سان هڪٻئي کي پئي آڀاريائون. ٿڪل ۽ ٿٽل سينن ۾ لڪي لڪي وڃي سمهندڙ بي اطميناني سجاڳ ٿي پيئي هئي ۽ ٻاهر نڪرڻ جي واٽ ڳولي رهي هئي. آن فاتحاڻي انداز ۾ فضا جي اونچاين تي لامارا پئي ڏنا ۽ موج ۽ مستيءَ ۾ پئي ڦيرا پاتا انهيءَ عالم ۾ هوءَ پنهنجا ڪارا پرڙا ۽ پکڙا پکيڙي ماڻهن تي گهڻي کان گهڻو اثر وجهي، کين پاڻ ڏانهن ڇڪيندي ۽ ناڻيندي رهي. هوءَ پنهنجو روپ بدلائي باهہ جو شعلو بڻجي، ماڻهن کي مٿي اڀرڻ ۽ اڳتي وڌڻ لاءِ ڀڙڪائي رهي هئي. ڌوڙ ۽ ڌڙ جا ڪڪر ڪارونڀار ڪري انبوهہ جي مٿان ڇانئجي ويا، پکهر جي بوندن سان ڀريل چهرن

* پٺيءَ ۾ ڪاٺيون! ڪوئلا وجهڻ وارو، آگمئن.

تي جوش جا آثار نمايان ٿيندا پئي ويا. انهن جي ڳلن ۾ کڏون، اکين ۾ ڏرا ۽ ڏندن تي ڪٽ چڙهيل هئي پر جوش ۽ جذبي جي ڪري منهنجن رت ٿي اٿلون کاڌيون ۽ اهي سڄي جا سڄا گلاب جي گلن وانگر ٽڙي رهيا هئا ۽ جهومي رهيا هئا.

پاويل لوهه جي انهيءَ ڍير تي چڙهي اچي بيٺو، جنهن تي سيزوف ۽ مخوتين اڳيئي بيٺا هئا.

"ڀائرو!" هن ڏاڍيان چيو.

ماءُ ڏٺو ته هن جو چهرو ڪهڙو نه پيلو هو ۽ چپ ڪيئن نه پئي ڏڪيس! هوءَ بنا ارادي جي، انبوهه کي چيريندي اڳتي نڪري وئي.

"هي ڪير پيو ڌڪا ڏئي؟" ماڻهن چڙي ۽ خفي ٿي ڪر ڪر ڪئي.

هن کي به ڌڪا ۽ ٿيلها ڏنا ويا، پر هن جي خواهش هئي ته وڃي پٽ سان گڏ بيهان، سو ٺونٺيون ۽ گهتون هڻندي، رستو ڪندي وڃي پٽ وٽ پهتي.

جڏهن پاويل آخري اهم ۽ ڀريل لفظ چئي بس ڪيا ته هن ائين محسوس ڪيو ڄڻ هن جي نڙي، خوشيءَ جي شدت کان سڪي ويئي آهي. هن ۾ اهڙو ته جذبو پيدا ٿيو، جو هن جي مرضي هئي ته هوءَ پنهنجي دل جيڪا عدل ۽ انصاف جي خوابن سان ڀريل هئي، سا ڪڍي، کڻي خدا جي خلق اڳيان رکي.

"ڀائرو!" انهيءَ لفظ مان قوت ۽ خوشي حاصل ڪندي چيائين، "اسين اهي ماڻهو آهيون، جيڪي ديوليون ۽ ڪارخانا جوڙين ٿا، جيڪي زنجيرون ۽ روپيا ٺاهيون ٿا. اسان اها جيئري قوت آهيون، جنهن جي ڪري تنجڻن کان وٺي قبر تائين، ماڻهو پيٽ ڀرين ۽ جيئرا رهن ٿا؟"

"ٺيڪ آهي ٺيڪ آهي!" ريمن رڙ ڪئي.

"هر هنڌ ۽ هميشه، اسين محنتي ۽ پورهيت سڀني ڳالهين ۾ اڳيان ڏسبا آهيون، پر اسان جو خيال سڀني کان پوءِ رکيو ويندو

آهي. اسان جي پرواه ڪير ٿو ڪري؟ اسان جي پلائيءَ واسطي ڪوبہ ڪم ڪونہ ٿو ڪري! اهو تہ ڏهيو، پر اسان کي ڪو انسان بہ ڪونہ ٿو سنجهي! ڪو بہ ڪونہ! ڇڪ حيوان آهيون!"

"ڪوبہ ڪونہ!" پڙاڏي جي آواز وانگر هڪڙو آواز آيو.

جڏهن تقرير چپي ويئي، تہ پاويل وڏيڪ سادگيءَ سان آهستي ڪالهائڻ لڳو. "ماڻهن جو ڏيان سچو پاويل ڏانهن هو ۽ هو ڏاڍي غور سان هن جون گالهيون پڌي ۽ دل ۾ وهاري رهيا هئا. "اسين ايستائين پنهنجون حالتون سڌاري ڪونہ سگهنداسين، جيستائين اسين اهو محسوس نہ ڪنداسين تہ اسين مڙيئي هڪجهڙا ۽ هڪٻئي جا ياٽر ۽ رفيق آهيون. اسين دوستن جو هڪڙو اهو گهراڻو آهيون، جيڪو پنهنجن حقن جي واسطي، يڪيءَ ڪوشش جي خواهش واري ڏاڳي ۾ پوتل آهي."

"اصل مسئلي کي ڪڍو!" ماءُ جي پرسان ٻيٽل ڪنهن شخص ڪل آواز ۾ رڙ ڪري چيو.

"گڙ ٻڙ نہ ڪريو!" مختلف پاسن کان بہ آواز آيا.

ماڻهن جي منهن تي شڪ ۽ شبهي جا آثار پئي ڏٺا، پر کي اهڙيون بہ اکيون هيون، جيڪي وڏي ڏيان ۽ غور سان پاويل جي شڪل کي جاچي رهيون هيون.

"آهي سوشلسٽ، پر بيوقوف ۽ چسو ڪونهي،" ڪنهن زايو ظاهر ڪيو.

"گالهائي تہ ڏاڍيءَ همٿ سان ٻيو،" هڪڙي ڪاٽي دگهي مزور، ماءُ کي نونٽ هٿندي چيو.

"دوستو! وقت اچي ويو آهي تہ اسين اهو محسوس ڪريون تہ اسين پنهنجي پاڻ مدد ڪرڻ سکهون ٿا. هڪڙي لاءِ سڀئي ۽ سڀني جي لاءِ هڪ. جيڪڏهين اسين دشمنن جو سيس نوڙائڻ ۽ انهن کي شڪست ڏيڻ گهرون ٿا تہ اهو اسان جو اصول هٿ گهرجي ۽ اسان کي پڪ ۽ يقين هٿ گهرجي تہ اسين سڀئي هڪٻئي جا سچا هڏ ڏوکي ۽ مددگار آهيون."

”يارو، بلڪل صحيح ڳالهه پيو ڪري،“ مخوتين مڪ هوا ۾ لهرائيندي، زور سان چيو.

”ڊائريڪٽر کي سڏي وٺو!“ پاويل تقرير جاري رکي.

ائين پئي معلوم ٿيو ته اوچتو هوا جو زوردار جهوٽو آيو ۽ انبوهه هوا جي زور ۾ ڇڪجي پئي ويو. سڄو انبوهه جنبش ۾ اچي ويو ۽ ڪيترائي آواز آيا: ”ڊائريڪٽر کي سڏي وٺو!“

”هن کي سڏائڻ لاءِ هڪڙو وفد موڪليو وڃي!“

ماءُ اڳتي وڌي ويئي ۽ پنهنجي پٽ جي منهن ۾ ڏسڻ لڳي ان وقت هن جو منهن فخر ۽ شان سان چمڪي رهيو هو. هن جي دل جو ٽڪرو پاويل، جهونن عزت وارن مزورن جي وچ ۾ بيٺو هو ۽ هرڪو شخص هن جون ڳالهيون ٻڌي، هن جي ها ۾ ها ملائي رهيو هو. هن کي خوشي ته انهيءَ ڳالهه جي هئي، جو پٽس کي نڪا ڪاوڙ آئي، ۽ نڪي هن پين وانگر ڳاريون ٻي ڏنيون.

گارين، رڙين ۽ تکن ۽ شوخ لفظن جي اهڙي ڀرمار شروع ٿي ويئي، جو ڄڻ ته ٽين جي ڇت تي ڳڙا وسي رهيا هئا. پاويل ماڻهن ۾ ائين پئي ڏٺو ڄڻ ته ڪا وڃايل شيءِ ڳولي رهيو هو.

”نمائندا؟“

”سيزوف!“

”ولاسوف!“

”ريبن! هن جا ڏند ڏاڍا تکا آهن!“

يڪدم ماڻهن ۾ ڪن جون ڳالهيون شروع ٿي ويون.

”هو ته پاڻيهي پاڻ اچي رهيو آهي.“

”ڊائريڪٽر!“

انبوهه هڪڙي ڊگهي قد واري شخص کي رستو ڏيئي رهيو هو. هن جي ڏاڙهي ۽ منهن ڊگهيرڙو هو.

”مون کي اڳتي وڃڻ ڏيو!“ هن ٿوريءَ ۽ هلڪيءَ جنبش

سان مزدورن کي پنهنجي رستي کان هٽائيندي چيو، ته جيئن کيس پين کي ڇهڻو نه پوي. هن جا پرون گهنجيل هٿا، ۽ هو انسانن جي آقا جي تجربيڪار نظرن سان مزورن جي منهن جو اپياس ڪري رهيو هو. ماڻهو جلدي ٽوپيون لاهي سلام ڪرڻ لاءِ جهڪڻ لڳا، پر هو سلام جو جواب ڏيڻ کان سواءِ اڳتي وڌندو رهيو ۽ ماڻهن ۾ مات ۽ پريشانيءَ جي چادر پکيڙيندو ويو. هو گهبرائيجي مرڪي رهيا هئا. ۽ هڪٻئي سان ائين ڪنن ۾ ڳالهيون ڪري رهيا هئا، ڄڻ ته شرارت ڪندي ڪنهن ڏسي ورتو هجي ۽ هو ڦڪا ڦڪا ٿيندا هجن.

هو ماءُ جي اڳيان پنهنجا لانگهائو ٽيو، ۽ هن جون شوخ ۽ کڙڪ نگاهون متس پيون. نيٺ هو لوهه جي ديرِ اڳيان وڃي بيهي رهيو. ڪنهن ماڻهوءَ ٽيڪ ڏيڻ خاطر هٿ اڳتي وڌايو، پر هن اهو قبول نه ڪيو ۽ ٽپ ڏيئي ديو تي مٿي چڙهي، وڃي پاويل ۽ سيزوف جي سامهون بيٺو.

"هي ڇا جو گوڙ آهي؟ اوهان کي ڇو بند ڪيو آهي؟"

ڪجهه وقت جي لاءِ مات ٿي ويئي. ماڻهن ڇا مٿا لڏڻ لڳا. سيزوف پنهنجي ٽوپي هوا ۾ گهمائي، ڪلها ڊوڏي، ڪنڌ ڪٽي هيٺ ڪيو.

"منهنجي سوال جو جواب ڏيو!" ڊائريڪٽر وڏي واڪي چيو.

پاويل اڳتي وڌي آيو ۽ سيزوف ۽ ريبن ڏانهن اشارو ڪندي، بلند آواز ۾ چوڻ لڳو، "اسان جي ساڻين اسان ڏن ڇڻن کي اهو اختيار ڏنو آهي ته اسين اوهان کان اهو مطالبو ڪريون ته توهان ڪوپڪ ڪاڻ وارو فيصلو رد ڪري ڇڏيو".

ڊائريڪٽر پاويل ڏانهن نهارڻ کان سواءِ چيو، "ڇو؟"

"آهو انهيءَ ڪري، جو اسين سمجهون ٿا ته اهڙا محصول اڳاڙ بي انصافي آهي"، پاويل وڏي واڪي چيو.

ڇا، اوهان ائين ٿا سمجهو، ته پوسل کي سڪاڻ جي ناڻي ۾، اسين مزورن جي خياتيءَ سڌارڻ جي بدران، هن کي لٽيون ۽ ڦريون ٿا؟ اها ڳالهه آهي نه؟"

"ها"، پاويل جواب ڏنو.

ڊائريڪٽر پاويل ڏانهن نهاريندي پڇيو، "ڇا تون به ائين ئي ٿو پائڻين؟"

"اسان سڀني جو اهوئي خيال آهي!"

"ڇا تنهنجو ڪهڙو خيال آهي؟" هن سيزوف ڏانهن مهڙ ڪري پڇيو.

"منهنجو به اهوئي خيال آهي. چگو ٽئي، جو اسانکي پنهنجا ڪوپڪ موتائي ڏنا وڃن."

سيزوف وري به ڪٽي ڪنڌ جهڪايو "ائين مرڪيو، ڇڻ ته ڪا خطا ڪئي هئائين.

ڊائريڪٽر ماڻهن جي انبوهه کي هڪڙيءَ نظر ۾ ڏسي، پاويل ڏانهن مهڙ ڪري، ڪجهه سوچي، چوڻ لڳو:

"تون ڪجهه پڙهيل ڪڙهيل ماڻهو ٿو ڏسڻ ۾ اچين. ڇو، تو کي به انهيءَ ڪم جي فائدن جو پتو ڪو نه ٿو پوي؟"

"جيڪڏهن ڪارخانو پنهنجي خرچ سان انهيءَ پوسل کي سڪارائيندو ته هرڪو ماڻهو فائدو محسوس ڪندو،" پاويل ڇاڻي واڻي، وڏي واکي ڳالهه ڪئي ته جيئن سڀئي ماڻهو ٻڌن.

انهيءَ تي ڊائريڪٽر ٻنهه رکو منهن ڪري چيو، "ڪارخانو ڪا خيراتي سبيل ڪانهي. آءٌ حڪم ٿو ڏيان ته توهين سڀئي پنهنجي پنهنجي ڪم کي وڃي لڳو!"

هو لوهه جي ڊيرتان لهندي، سنيالي وڪون ڪڍندو، پنهنجوئي منهن وٽي هلڻ لڳو.

ماڻهن مان بي اطمينانيءَ جا آواز اڇڻ لڳا.

ڊائريڪٽر ٻيهي ڪڙڪ آواز ۾ پڇا ڪئي، "ڇاهي؟"

سڀئي چڙا ماٽ ۾ اچي ويا، صرف هڪڙو آواز آيو، "توهين پاڻ وڃي اهو ڪم ڪريو!"

ڊائريڪٽر رک منهون ٽي، خاص لهجي ۾ چيو، "توهان جيڪڏهين ٻندرهن منڊن ۾ ڪم تي نه چڙهيا، ته سڀني تي ڏنڊ وڌو ويندو."

هو وري به انبوهه کي چيري ، رستو ڪري وڃڻ لڳو . هو اڳتي وڌندو ويو ۽ پٽيانس ماڻهن جي پٺ پٺ ۽ شور ۾ واڌارو ٿيندو ويو .

"ڇڙي ماڻهوءَ سان ڳالهائڻ ڪو سولو آهي !"

"اهو آهي انصاف ! هيءَ به ڪا زندگي آهي !"

هي ماڻهو پاويل ڏانهن وريا ۽ شور ڪري چوڻ لڳا، "استاد افلاطون ، هاڻي اسين ڇا ڪريون !"

"تقرير ته ڏاڍي سٺي ڪيائين ، پر جڏهين مالڪ آيو ته ان جهڳيءَ مان ڪهڙو فائدو ٿيو ؟"

"ولاسوف بڌاءِ ته اسين ڇا ڪريون ؟"

جڏهين گوڙ ماڳهين وڌي ويو ، ته پاويل چيو ، "ساٿيو ، منهنجي تجويز هيءَ آهي ته جيستائين هو ڪوپڪ ڪاٽڻ جي فيصلي روڪڻ جو وعدو نه ڪري ، تيستائين ڪم تي نه وڃڻ گهرجي."

ماڻهو جوش ۾ اچي ويا ۽ پنهنجي پنهنجي راءِ ڏيڻ لڳا .

"اسان کي ڇسو سمجهيو ائٽي ڇا ؟"

"انهيءَ جو مطلب ٿيو هڙتال !"

"صرف چند ڪوپڪن جي ڪري !"

"هڙتال نه ته ٻيو ڇا ؟"

"سيمي کي ڪيڏي ڇڏيو ويندو !"

"ته پوءِ ڪم وري ڪير ڪندو ؟"

"ڪم لاءِ ڪيترائي تيار ويٺا آهن . رڳو نڪرو ته پتو پوي."

"ڪير ؟ هڙتال توڙڻ وارا ؟"

پاويل هٿ لهي اچي ماءُ وٽ ٻيٺو .

ماڻهن ۾ جوش ۽ ڪاوڙ هئي . سيڪنهن وڏي واکي بحث ٻڌي ڪيو .

زين پاويل جي وڃجهو اچي چيو ، "هن کي هڙتال جي لاءِ گڏهن به تيار ڪري نه سگهندين . هي لالچي ۽ بي همت ماڻهو آهن .... سمجهيٽي ! ٽي سؤ ڪان وڌيڪ ماڻهو تنهنجو ساٿ ڪونه

ڏيندا. ايڏو وڏو ڇيڻي جو ڍڳ هڪڙي دفعي ۾ کڻڻ ڏکيو آهي."

پاويل ماٺ ٿي ويو. اڳيانس مجمعي جو رخ جهولي ۽ جهومي، بنا ڪنهن آواز جي، کانئس پڇي رهيو هو. هن جي دل ڊپ ۾ ڌڙڪڻ لڳي. هن کي ڏسڻ ۾ ائين پئي آيو ته سندس هيڏي ساري جوشيلي تقرير، ائين ڪنهن خلا ۾ گم ٿي ويئي، جهڙيءَ طرح مينهن جي ٻاڻيءَ جا چند ڦڙا سڪل ٺوٺ ڌرتيءَ ۾، بنا ڪنهن نشان ڇڏڻ جي پيهي وڃن.

هو ٿڪجي، دلشڪستو ٿي، گهر ڏانهن واپس موٽي رهيو هو. ريبن ساڻ هوس. ماءُ ۽ سيزوف پويان پئي آيا ۽ سندس ڪنن ۾ هي آواز اچي رهيو هو:

تون تقرير سٺي ٿو ڪرين، پر اهڙي نه جو دل تي اثر ڪري. اصل ۾ ته ڳالهه اهائي آهي! توکي ته هنن جي دلين سان خطاب ڪرڻ گهرجي. چڻنگ کي بنهه وچون وچ آتي ڇڏڻ گهرجي. تون ماڻهن کي دليلن سان مڃائي نٿو سگهين. جتيءَ ۾ پير پويئي ڪو نه ٿو. صفا سنهڙو ۽ بنهه ننڍڙو آهي!"

سيزوف چئي رهيو هيو، "اسان پوڙهن جي واسطي پنهنجي قبر ڳولڻ جو وقت اچي رهيو آهي، پلاگيا! ڀتيءَ ڀر تي ويٺا آهيون. هاڻي ته نئين قسم جا ماڻهو پيدا پيا ٿين. اسين ڪيئن گذاريندا هئاسين؟ اسين ۽ توهين سدائين مٿو زمين تي ٽيڪيندا، گوڏن ڀر رڙهندا، وڏن ماڻهن جي اڳيان جهڪندا رهياسين. پر اڄ ته ڳالهه ئي ٻي ٿي پيئي آهي! خبر ناهي ماڻهو وڌيڪ ڏاها ٿي ويا آهن، يا ماڳهين رستو ڀلجي چڪا آهن. ڪجهه به کڻي هجي پر هي ماڻهو اسان جهڙا ڪونهن. نوجوانن کي کڻي ڏسو. ڊائريڪٽر سان ائين پئي ڳالهايئون جڻ ته هو به سندن جهڙو هو. چڱو، پاويل ميخائلو وچ وري ملنداسين. اهو چڱو آهي، جو تون ماڻهن سان ايتري به همدردي ٿو ڪرين ۽ انهن جي لاءِ ايترو ڪم تو ڪرين. مالڪ شال تنهنجي مدد ڪري! ٿي سگهي ٿو ته تون ڪا واٽ ڳولي ڪڍين. ڌڻي سڳورو توتي پنهنجي رحمت ڪري!"

ائين چئي، هو هليو ويو.

”ٻڏي وڃي مرن،“ ريبن ٻڙ ٻڙ ڪندي چيو، ”هي ڪي ماڻهو آهن. مٿي آهن مٿي. گپ ۽ گارو، جنهن سان ڦوٽون ۽ سرون لبي ۽ ليپي ڇڏجن. پاويل، ڏٺئي ته توکي نمائندي بنائڻ جي واسطي ڪنهن ڪنهن پئي رڙيون ڪيون؟ آهي ئي ماڻهو سڪي افواه اٿاريندا رهن ٿا ته، تون سوشلسٽ آهين ۽ توکي رکو وڳوڙ مچائڻ ٿو اچي: هي آهي ئي شخص آهن، جيڪي دل ئي ـن ۾ سوچين ٿا ته نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيندس ۽ پوءِ دماغ ـرست ٿي ويندس.“

”پنهنجي خيال موجب هنن جيڪي ڪيو سو سڀ ٺيڪ هو،“ پاويل چيو.

”ائين ته بگهڙ بہ جڏهن پاڻ جهڙن کي چيريو ڦاڙيو کڻيو ڦٽو ڪن، ته ان وقت هو بہ ٺيڪ ٿا ڪن.“

ريبن جي منهن تي اداسائي ڇانيل هئي ۽ هن جو آواز وڌيڪ گنبير ۽ ڪشش وارو ٿي پيو هو.

”ماڻهو ڦلها لفظ ٻڌڻ لاءِ تيار ڪونهن. تڪليف ڪرڻي ـري ٿي. لفظن کي رت ۾ وهنجارڻو پوي ٿو.“

پاويل سڄو ڏينهن ٿڪل ۽ اداس مسافر وانگر گهمندو وتيو. مٿس بي آراميءَ ۽ ڏک جي ڪيفيت طاري هئي. اکيون پئي سڙيس. ائين پئي معلوم ٿيو تہ هي اداس ۽ مايوس اکيون بہ ڪنهن شيءِ جي ڳولا ۾ هيون. ماءُ اڄ اهو سڀڪجهہ سمجهي ورتو هو. هن پنهنجي بٽ جي دل جو بار هلڪو ڪرڻ واسطي پڇيو:

”پاشا! ايڏو موڳو ۽ مايوس ڇو ٿي پيو آهين؟“

”مٿي ۾ سور آهي،“ هن وراڻيو.

”تون ليٽي پؤ، ته آءٌ ڊاڪٽر کي سڏي ٿي اچان.“

”اجائي تڪليف نہ ڪر،“ هن تڙ تڪڙ ۾ جواب ڏنو.

هو گهڙي رکي، جهيڻي آواز ۾ چوڻ لڳو، ”منهنجي عمر اڃا ننڍي آهي. مون ۾ ايتري طاقت بہ ڪانهي. ڏک رڳو اهو ـم، جو هنن جو مون تي ڀرسو نہ ڄميو. هنن منهنجي مقصد کي

پنهنجو ڪري ڪونہ ڄاتو، يا مون کي اڃا تائين اها خبر ئي ڪانهي، تہ ٻين کي پنهنجو ڪرڻ لاءِ، ڪيئن ڳالهائجي! يا جيڪو اصل مقصد هجي، سو ڪيئن کولي سمجهائجي تہ جيئن ٻڌندڙ، نقصان ۽ فائدي کي سمجهي، مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ ٻڻجي، ڪم کي لڳي وڃن. مون کي هاڻي تہ پنهنجو پاڻ کان ئي پڇان ٻئي اچي."

ماءُ هن جي ڳڻنين هاڻي منهن ڏانهن ڏٺو ۽ کيس آٿت ۽ دلداري ڏيڻ جي ڪوشش ڪندي چيو، "ٿورو ترس! هو، جيڪا ڳالهہ اڄ سمجهي نہ سگهيا آهن، سا سڀاڻي پاڻيهي سمجهي ويندا."

"سمجهڻي ٻوندين،" هن چيو.

"مون جهڙي ڳوپ بہ سمجهڻ لڳي آهي، تہ هو بہ سمجهي ويندا."

پاويل اڳيرو ٿي ماءُ جي ڀر ورتي.

"جيجل، تون ڏاڍي ڇڱي آهين،" هو ائين چئي، وري ٻرڀرو تي ويو. ماءُ ڇرڪ پريو، اهڙيءَ طرح ڄڻ هنن نرم لفظن جو مٿس وڏو اثر ٿيو هو. هوءَ هيانؤ تي هٿ رکي، ويچار ۾ ٻڏي ويئي. مامتا جو مزو پئي آيس. هوءَ وري پٽ ڏانهن وڌي ويئي -

رات جو ماءُ وڃي هنڌ تي ليٽي پيئي ۽ ننڊ کڻي ويس. پاويل ڪتاب ٻئي ڏٺو تہ انتري ۾ سي - آءِ - ڊي جا سپاهي گهر ۾ گهڙي آيا ۽ اچي شور مچايائون. هڪڙا حاطي ۾ ترسيا، تہ ٻيا وري مٿي ڪوٺيءَ ۾ پهچي ويا. پيلي شڪل واري عملدار جي روش اڄ بہ اڳي جهڙي هئي. هو ڏاڍا ڏکيا چرچا ڪندو، اڳلن جي دل ڏکوئيندو، مزو وٺندو رهيو. ماءُ هڪڙيءَ ڪنڊ ۾ ويهي پٽڙي ڏي تڪيندي رهي. پاويل پنهنجي زبان کي روڪي رهيو هو. هن ڪوشش ٻئي ڪئي تہ متان ڪو اهڙو لفظ نہ نڪري وڃي، جنهن مان سندس اصل جذبو پڌرو ٿي پوي. پر جڏهن عملدار ٺهڪ ڏيئي کليو، تہ هن جون آڱريون آڪڙجي ويون. ماءُ بہ محسوس ڪيو تہ ڏاڍيءَ ڏکيائيءَ سان هو پنهنجن جذبن کي روڪي، منهن ٽوڙ جواب ڏيڻ کان پاڻ جهلي سپاهين جا

چرچا سهي رهيو هو. ماءُ هاڻي اڳي جيترو ڪانه ٿي ڊني. رهيو کهيو جيڪو ڊپ هوس، سو به نفرت ۽ بچان ۾ گم ٿي چڪو هوس.

پاويل کيس اشارن ۾ سمجهائي ورتو ته ”هي اڄ بري سٽي آيا آهن، ۽ نيٺ مون کي گرفتار ڪري ويندا.“

ماءُ به سمجهي ورتو ۽ ڪنڌ جهڪائي ان جي تصديق ۾ چپ ئي بيهي رهي.

ماءُ ائين ڀانيو ته پٽم ان ڏينهن صبح جو جيڪا تقرير ڪئي هئي ۽ جيڪي ڪي مزورن کي سمجهايو هو تنهن جي ڪري هن کي جيل ۾ وڌو ويندو، پر هن جيڪي ٿي چيو، تنهن سان سڀڪنهن اتفاق ٿي ڪيو، تنهنڪري سڀني ماڻهن کي اٿي کڙو ٿيڻ گهرجي، جنهنڪري اهو ٿيندو ته هو گهڻي عرصي تائين قيد ۾ ڪونه رهندو.

هن گهريو تي ته ٻچڙي کي جهوليءَ ۾ ويهاري ويهي روئي، پر عملدار ڀرسان ٻيٺو هوس ۽ ڀرون گنجهائي ڏسي رهيو هوس. هن جون مڇون پئي ڦڙڪيون ۽ چپ پئي ڏڪيا. پلاگيا محسوس ڪيو ته عملدار جي اها مرضي هئي ته هوءَ ڳچ ڳاڙي، شڪايتون ۽ منٿون ميڙيون ڪري. هن حواس بجا ڪري، پٽ جي هٿ کان جهلي، ساه روڪي، آهستي ۽ نرميءَ سان چيو، ”پاشا، خدا حافظ! تو پنهنجي، گهرج جون مڙيئي شيون پاڻ سان کنيون آهن؟“

”هائو! همٿ نه هارج.“

”ڌئي پنهنجي حفاظت ڪري.“

جڏهن سپاهي پاويل کي وٺي هليا ويا، ته هوءَ ڍرڪي ڍرڪي وڃي بئنچ تي پيئي ۽ سڏڪا ڀرڻ لڳي. هوءَ ڀت کي اهڙيءَ طرح ٽڪ ڏيئي ويهي رهي، جهڙيءَ طرح گهڻو ڪري مڙسس ويهندو هو. هن وقت هوءَ پنهنجي ڏک ۽ هيٺائيءَ جي احساس ۾ ٻڏل هئي. هن پنهنجو ڪنڌ مٿي کڻي، ڀت سان لاتو، ۽ هڪڙو ڊگهو ساه کڻي، پنهنجيءَ دل جو سمورو دک درد ان ۾ سمائي ڇڏيائين. هن جي ڌيان ۾ اها بي حس ۽ مئل پيلي شڪل سامهون

اچي شيطان وانگر بيٺي جنهن جون مڇون سنهڙيون ۽ اکيون گهنڊي هنيل، گهڙي اڳ خوشيءَ وچان چمڪي رهيون هيون. هنجي دل جي دنيا تي، انهن ماڻهن جي خلاف نفرت ۽ بڇان جا ڪارا ڪڪر ڪارونڀار ڪري ڇانئجڻ لڳا، جيڪي جيجل مائن جي گود، رڳو انهيءَ ڪري خالي ڪندا آهن، جو انهن جا بچڙا عدل ۽ انصاف جا گهوريا هوندا آهن.

رات ٿڌي هئي. مينهن جون ڦڙيون درين تي ٽڪ ٽڪ ڪري رهيون هيون. هن ائين پئي ڀانيو ته اکين بنان، ڳاڙهن منهن ۽ ڊگهن هٿن وارا خاڪي جسم، رات وڳڙي ۾ سپاهين جي کڙبن جو جهيڻو ۽ جهڪو آواز پيدا ڪندي، سندس گهر جي چوڌاري چوڪيدارن ۽ پهريدارن وانگر چڪر هڻي رهيا هئا.

اهڙي ماحول ۾ هن سوچيو ته ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها، جو هو مون کي به سان وٺي وڃن ها!"

ڪارخاني جو گهڪهو ماڻهن کي ڪم تي چڙهڻ لاءِ سڏي رهيو هو. گهڪهوءَ جو آواز ڪجهه جهيڻو، اڻپورو ۽ نه هئڻ جهڙو پئي لڳو.

ايتري ۾ دروازو کليو ۽ ريبن اندر گهڙي آيو ۽ ماءُ جي سامهون بيهي، ڏاڙهيءَ مان مينهن جو ڀاڻي نچوڙيندي پڇيائين، "پاويل کي وٺي ويا ڇا؟"

ماءُ ٿڌو ساه ڀري چيو، "ها! ابليس وٺي ويس."

"اهائي اميد رکڻ گهربي هئي،" هن ائين چئي، کلي ڏنو. "منهنجي گهر جو به جهاڙو ورتائون. ٽڪر ٽڪر ڪري ڦولهيائون. گاريون گند ڏيندا رهيا، پر نقصان ٿورو ٿيو. هون! هن کي وٺي ويا! ڊائريڪٽر اشارو ڏنو، پوليس ڪنڌ ڌوڻيو ..... ۽ هڪڙو ٻيو ماڻهو به جهلجي وڃي سرڪاري مهمان ٿيو! هي شخص چڱو ڪم پيا ڪن. هڪڙا ماڻهن کي جهليو وڃيو. اندر هڻن ۽ ٻيا ماڻهن جا کيسا خالي ڪريو وٺن."

ماءُ پاڻ جهلي نه سگهي، ۽ وڏي واڪي چيائين، "توهان کي پاويل جي حمايت ڪرڻ گهرجي! هن جيڪي به ڪيو سو سڀني ماڻهن جي لاءِ ڪيو."

”ڪنهن کي حمايت ڪرڻ گهرجي؟“

”سڀني کي.“

”هون. اها ڳالهه ته سمجهه ۾ اچيئي ٿي. پر ائين ٿي ڪو نه سگهندو!“

هو کلندو، ٻاهر نڪري ويو. هن جي مايوسيءَ وارن لفظن ماءُ جي دل ٻڃي وڌي.

”ڪنهن کي ڪهڙي خبر ته هو هن کي مارين، تڪليف ڏين....“

اوچتو اچي خيال تيس، ته پٽس مارن کائڻ ۽ ڦٽجڻ کان پوءِ رت ۾ لپجي پيو آهي. هن جو هيانوُ کاڄي ويو ۽ دل تي دهشت طاري ٿي ويس. اکيون به سڙڻ لڳيس.

انهيءَ ڏينهن هن کان چانهه پيڻ ۽ کاڌو کائڻ به ڪونه ٻڳو سانهجيءَ ڌاري وڃي ڪو مانيءَ ڳيو ٻڙيءَ کان هيٺ لڳس. رات هنڌ تي ليٽي پيئي ته ائين ڀانيائين ته هن کان اڳي سندس حياتي اهڙي کو کلي، خالي ۽ ويران ڪڏهن به ڪانه هئي. گذريل ڪن ورهين کان هن کي اهائي اميد هئي ته جلدئي ڪا سک جي گهڙي گهاريندا سين. هن جي چوڌاري نوجوانن ۽ ڳيرن جي خوشين ڀريل، شورشار واريون سرگرميون هونديون هيون. هن کي پنهنجي پٽ جو ڳنڀير ۽ سنجيدو مکڙو ڏسڻ جي هنر پئجي وئي هئي ۽ اهوئي مکڙو هو جنهن ماءُ جي دل ۾ به سهڻيءَ مکر سوڻئيءَ زندگي لاءِ هر گز پيدا ڪئي هئي. هاڻ هو وڃي چڪو هو ۽ ان سان گڏ هن جون سڀئي سوسنون ۽ اميدون به گم تي وڃون.

(١٤)

اهو ڏينهن، اها اوجاڳي ۽ ڳڻنيءَ واري رات ته جيئن تيئن گذري ويئي، پر ٻيو ڏينهن ويتر وڌيڪ وحشتناڪ ۽ ڊگهو تي ٻيو. هن کي اميد هئي ته ڪونه ڪو اچي نڪرندو، پر سانجهين تائين ڪنهن ليئو به ڪونه پاتو. وري نڀاڳي رات آئي. مينهن به ٿڌا ساهه کڻي، وري وري ڀت سان پئي ٽڪر کاڌا. هوا منگهه مان سوسات ڪري ٻئي هيٺ ڪري. ائين ٿي لڳو ڄڻ ڇت نمي پيئي هئي. ڦڙن دلي جي مٿان ڪري، وڄت پئي ڪئي. سڄو گهر ٺڏي رهيو هو.

دک ۽ درد، ڄاتل ۽ سڃاتل ماحول کي به ڌارين جهڙو ۽ بي جان ڪري وڌو هو. دريءَ تي کڙڪو تيو. هڪ، ٻه..... هن کي ڊپ ته ڪونه لڳو، ويتر خوشيءَ مان اٿي کڙي تي، ڇاڪاڻ، ته اهڙن کڙڪن تي هوءَ هري مري ويئي هئي. هن کي ڪنهن جي اچڻ جو اڳيئي آسرو هو، سو کڙ کڙ ٻڌي اٿي، شال ڍڪي، وڃي دروازو کوليائين.

سموئلوف اندر گهڙي آيو. پٺيانئس ٻيو به شخص هو، جنهن جو منهن، مٿي نبل ڪالر ۽ نراڙ ڪان هيٺ لٿل ٽوپيءَ جي ڪري، گهڻي قدر ڍڪيل هو.

”اسان تنهنجي ٽنڊ ڦٽائي آهي؟“ سموئلوف سلام ڪرڻ کان سواءِ چيو. هن جي آواز ۾ دستوري انداز جي بدران پريشاني ۽ مايوسي هئي.

”آءٌ اڃا ستي ڪانه هيس.“ هن وراڻيو ۽ اميد ڀرين نظرن سان ڏانهن نهاريندي رهي.

سموئلوف جي ساتيءَ ٽوپي لاهيندي، ڊگهو ساه کڻي، پنهنجو

ننڍڙو مگر سڀرو هٿ اڳتي وڌايو ۽ هڪڙي پراڻي سڃاڻوءَ وانگر پڇيو، ”امان! مونکي ڪونه سڃاتئي ڇا؟“

ٻلاگيا ڪنهن سبب جي ڪري خوش ٿي چيو، ”تون آهين، ٻگور ايوانووچ!“

”ساڪيو!“ هن ٻنهنجو ڪنڌ نوڙائيندي جواب ڏنو. هن جي مٿي جا وار ڪنهن مولوديءَ وانگر ڊگها هئا، منهن ۾ مرڪ هيس ۽ ننڍڙيون ڀوريون اکيون نرميءَ ۽ شفقت سان ماءُ ڏانهن نهاري رهيون هيون. هو گول مول، بندرو، ٿلهيءَ ڪچيءَ ۽ ننڍڙن هٿن وارو هو. هن جو منهن چمڪي رهيو هو. هن زور سان ساه ٿي کنيو، ۽ هنجي ڇاتيءَ جي اونهاڻ ۾ ڪنهن شيءِ خرخر ٻئي ڪئي.

ماءُ چيو، ”ايستائين توهين هن ڪوٺيءَ ۾ هلو ته آءٌ ڪپڙا مٺائي وٺان.“

سموئلوف ڏاڍيءَ بي آراميءَ سان چيو، ”اسان کي، توکان ڪجهه پڇڻو آهي.“

ٻگور ايوانووچ ٻئي ڪمري ۾ هليو ويو ۽ اتان ڳالهائڻ شروع ڪيائين.

”امان، توکي ته شايد خبر هوندي ته اڄ صبح جو نڪولائي ايوانووچ جيل مان ڇٽي آيو آهي.“

ماءُ ٽوڪ ڪندي چيو، ”مون کي ته خبر ئي ڪانه هئي ته هو به ڪو جيل ۾ هو.“

”ٻه مهينا ٻارهن ڏينهن. اتي هو خوخول سان ٻه مليو هو، جنهن توکي سلام ڏنا آهن. پاويل باويل به مليو هوس، جنهن چوائي موڪليو آهي ته دل نه هارجانءِ. هن ائين به چيو آهي نه منهنجي ٻڌايل واٽ تي جيڪو به هلندو، تنهن کي جيل ۾ ڪجهه ڏينهن موڪلن مائڻ جو وجهه ته پيو ملندو. امان جي آقائن جي مهربانيءَ سان، اها ڳالهه ته پڪي ٿي ويئي آهي. امان! هاڻي ڪا ڪم جي ڳالهه ڪرڻي آهي. ڄاڻين ٿي ته ڪالهه گهڻن ڄڻن کي گرفتار ڪيو ويو آهي؟“

ماءُ پريشان ٿي ، ڏيو ، ”پاوُل کان سواءِ ، ڪن ٻن کي ٻ جهليو اٿن ڇا؟“

بکور ابوانووچ چيو ، ”هو ته اوٽونجاهون هو . ڪارخاني جا مالڪ ۽ هلائيندڙ اڃا درجن ڪن ٻين کي ٻ جهلائيندا ، جهڙوڪ هي نوجوان .“

”ها ، سون کي ٻ“ سموٽلوف اجهائيل آواز ۾ چيو .

هائي پلاگيا جي پيٽ ۾ ساه ٻيو . چاڪاڻ جو هن جي ذهن ۾ اها ڳالهه اچي آئي ته گهٽ ۾ گهٽ هو هڪڙو ڇڙو ته ڪونهي . ڪپڙا مٽائي ، هوءَ مهمانن وٽ آئي . هن وقت هو سرهي ۽ خوش ٿي ڏسي ۽ هن شخصن ڏانهن مرڪندي ٿي نهاريائين .

”ميمرن سرن ڏي جو جهليو اٿن ، سو هنن کي ايتري دير حبس ۾ ڪونه رکندا .“

بکور ابوانووچ چيو ، ”تنهنجو خيال صحيح آهي . جيڪڏهن اسين هن جو هي تماشو ختم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وياسين ته ڪين ڇڄ پائي ڇڏو پوندو . ۽ جيڪڏهن اسان ڪارخاني ۾ اخبارون ۽ اشتهار ورهائڻ بند ڪري ڇڏيا ، ته پوليس وارن کي ، پاويل ۽ پيا ساٿي جيڪي قيد جي سزن ۾ آهن ، تن کي وڌيڪ تڪليف ڏيڻ جي لاءِ اها ڳالهه دليل ڪري ڪنب آڻڻ جو وجهه ملي پوندو .“

ماءُ کي اچي ڊپ ورايو ۽ چيائين ، ”انهيءَ سان تنهنجي ڇا مراد آهي؟“

بکور ابوانووچ آهستي سان چيو ، ”ڳالهه ته سڌي سنين ئي آهي . ڪڏهن ڪڏهن پوليس وارن کي ٻ عقل اچي ويندو آهي . تون ئي ڪٽي ويچار ڪر : پاويل آزاد هو ته اخبارون ۽ اشتهار ورهايا ٿي ويا ۽ هن جي گرفتار ٿيڻ کان پوءِ نه اخبار نه اشتهار . انهيءَ سان هڪڙو چوندو ته اها شرارت سڀ پاويل جي هئي . اٿين ڪونهي ڇا؟ جڏهن کين اها پڪ ٿي ويندي ، ته پوءِ هو پاويل جي ٻوٽي ٻ ڪاهه چڏيندا ۽ اسين پاوسل کي هميشه جي لاءِ وڃائي ويهي رهنداسين .“

اهو ٻڌي، ماءُ هراسجي ويئي. هن بيوسيءَ جي حالت ۾ چيو، ”سمجهيم، سچ ٿو چوين! پر اسين ان باري ۾ ڪري به ڇا نا سگهون؟“

سموئلوف رڌڻي مان ڳالهائيندي چيو، ”گهڻو ڪري سڀني سانبن کي وٺي ويا آهن. ڏٺي شل ٻيڙو ٻوڙين! هائي اسان کي نه رڳو پنهنجي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ڪم ڪرڻو آهي، بلڪ پنهنجن يارن کي، هنن ابليسن جي چنبي مان ڇڏائڻ لاءِ به گهڻو ڪجهه سوچڻو ۽ پاڻ ٻوڙڻو آهي.“

بگور ٿورو کلي چيو، ”ڪم ڪرڻ وارا ماڻهو به ته ڪونهن. اسان وٽ ڪجهه ڪارگر اخبارون ۽ اشتهار پيل آهن، پر سوال آهي ته ڪارخاني ۾ اهي ڪيئن موڪلجن!“

”دروازي تي ٿي سڀڪنهن جو جهاڙو ورتو وڃي ٿو.“ سموئلوف چيو.

ماءُ سمجهيو ته هي شخص مون ۾ ڪا اميد رکي آيا آهن، تنهنڪري هن آٻهرائيءَ سان پڇيو، ”پوءِ ٻلا اهو قصو ڪيئن ٿو تي سگهي؟ آهي ڪا واٽ يا وسيلو؟“

سموئلوف دروازي تي اچي بيٺو ۽ ماءُ ڏي مهڙ ڪري پڇيائين، ”تون ٻلا خوبجي واريءَ ڪارسو نووا کي سڃاڻين؟“

”هائو. پر .....؟“

”آن سان خبر ڪر. ممڪن آهي ته هوءَ اهي شيون مزدورن تائين ڳجهه ڳوهه ۾ پهچائي سگهي.“

ماءُ کي اها ڳالهه نه آئڙي. هن انڪار طور ڪنڌ ڌوئيو. ”مان اهڙو ڪڌو ڪم ڪيو اٿو! هوءَ رڳو ڳالهيون ڪري ڄائي. ائين ڪرڻ سان سڀني کي سڌ پئجي ويندي، ته هي ڇا ٻيو ٿئي ۽ ڪٿان ٻيو ٿئي!“

هوءَ کهڙي ڪن ويچار ۾ ٻڏي ويئي. پوءِ ڪنڌ مٿي کڻي چيائين، ”اهي سڀئي شيون مون کي ڏيئي ڇڏيو، مون کي! آءٌ پائيهي ٿي انهيءَ جو بندوبست ڪريان. آءٌ ماريا کي چونديس

ته مون کي پنهنجي مدد جي واسطي کڻي پاڻ وٽ رکي. آخر مون کي به پنهنجي مانيءَ جو بندوبست ڪرڻو آهي- ٻوڙ ماني يا ٻيو کاڌي جو سامان کڻي، ڪارخاني ۾ وڃي وڪڻي ايندس ۽ پوءِ سڀڪجهه ٺيڪ ٿي ويندو."

هن ٻئي هٿ کڻي ڇاتيءَ تي رکيا ۽ هنن کي پڪ ڏيارڻ لڳي ته هوءَ سڀڪو ڪم سهڻي نموني ۾ ڪندي ۽ اهڙي نموني ۾ ڪندي، جو ماڻهن جو ڌيان به ڏانهس ڪونه ڇڪبو. هوءَ ڏاڍيءَ خوشيءَ ۽ سرهائيءَ ۾ اچي چوڻ لڳي:

"هنن کي معلوم هئڻ گهرجي ته پاويل جا هٿ جيل کان ٻاهر به پهچي وڃن ٿا. هنن کي ان ڳالهه جو خيال رکڻ گهرجي!"

ٽيئي ڄڻا ڏاڍا سرها ٿيا. يگور هٿ مليندي ۽ مرڪندي چيو:

"واهه ڙي جيجان واه! اها ته اهڙي چڱي ڳالهه ٿي، جو پر سال به ڪانه ٿي. ڏاڍي چڱي!"

انهيءَ تي سموئلوف به هٿن جون تربون مهٽيندي چيو، "جيڪڏهين اها ڳالهه ائين ٿيندي، ته پوءِ آءٌ به جيل ۾ ائين نيندي، ته پوءِ آءٌ ته جيل ۾ ائين ويندس ڄڻ ته هنڌ تي سمهڻ ٻو وڃان."

يگور ويٺل نڙيءَ سان ڳالهائيندي چيو، "تون ته دنيا جي پهچڻ زال آهين!"

ماءُ مرڪي ڏنو. هوءَ اها ڳالهه سمجهي ويئي ته جيڪڏهن ڪارخاني ۾ اشتهار ۽ اخبارون ورهائيا رهيا ته اختياريءَ وارا اهو ڏوهه بٽس تي مڙهي ڪونه سگهندا. هوءَ پائنڻ لڳي ته اهو ڪم سندس حڪمت عمليءَ سان، سهڻي نموني ۾ ٿي ويندو. هن کي ايڏي خوشي ٿي، جو هن جو سڄو بدن ڦڙڪڻ لڳو.

جنهن تي يگور چيس، "جڏهن تون جيل تي پاويل سان ملاقات ڪرڻ وڃين ته کيس چئج ته ماڻهين سکي ۽ سرهي پيئي گذاري."

"پهريائين آءٌ ويندس." سموئلوف کلڻ لڳو.

"ته پوءِ کيس چئج، ته جيڪي به ڪم ڪرڻ جا اهن، سي سڀ آءٌ پاڻيهي ڪنديس. کيس ضرور ٻڌائج!"

”۽ جيڪڏهين سموئلوف کي جيل نہ اماڻيو ويو تہ پوءِ؟“ يگور پڇا ڪئي.

”مجبوري آهي،“ هن چيو.

پيئي مرد ماڻهو کلڻ لڳا. جڏهين ماءُ پنهنجي چوڪ محسوس ڪئي تہ هوءَ بہ ڪجهہ ڦڪائيءَ کان ۽ ڪجهہ چالاڪيءَ سان کلڻ لڳي، ۽ هن اکيون هيٺ ڪري چيو، ”پنهنجي ڏک ڀيري ٻين جا سور ڀلجو وڃن.“

”يگور چيو،“ اها تہ انسان جي فطرت آهي. ۽ ڏس پاويل جي ايتري ڳڻتي نہ ڪر. هو حيل مان اڳي کان اڳرو ٿي ايندو. اتي آرام ڪرڻ ۽ پڙهڻ لاءِ ڪافي وقت بچي ٿو. اسان جهڙا ماڻهو جڏهن ٻاهر هوندا آهن تہ اهڙن ڪمن لاءِ واند ڪائي ڪانہ هوندي اٿن. آءٌ ٿي ٻيرا جيل ڀوڳي چڪو آهيان. انهيءَ سان مون کي هرو ڀرو ڪا خوشي ڪانہ ٿي سري، پر هر ڪنهن ڀيري منهنجي دل ۽ دماغ کي ڪافي فائدو پهتو.“

”توکي ساه کڻندي تڪليف ٿي ٿئي ڇا؟“ ماءُ هن جي منهن ۾ نهاريندي چيو.

هن آگر سان اشارو ڪندي وراڻيو، ”انهيءَ جو ٻيہ سبب آهي. پوءِ ڀلا امان، آءُ سمجهان تہ ڪم ٿي ويو؟ آءُ سڀاڻي سڀيئي شيون توکي پهچائي ڇڏيندس. هڪڙو ڀيرو وري ڳاڏو ڳهلجڻ لڳندو ۽ صدين جي اونداهيءَ ۾ روشنيءَ جو هڪ وڌيڪ دؤ پوڻ لڳندو. اظهار جي آزادي زنده باد! ماءُ جي دل پاينده باد! چڪو، موڪلائي، سلام .....“

”خدا حافظ“، سموئلوف کيس هٿ ڏيندي چيو.

”آءُ تہ امڙ جي اڳيان اهڙي تجويز پيش ڪري نٿي سگهيس.“

”ڪنهن ڏينهن سڀني کي پتو پئجي ويندو،“ ماءُ هن جي دل ونڻ لاءِ چيو.

هنن ماڻهن جي وڃڻ کانپوءِ ماءُ دروازو بند ڪري ڪوٺڙيءَ جي وچ ۾ گوڏن تي جهڪي ويهي گنگ ٻوڙ ۾ دعا گهرڻ لڳي. هن جو آواز مينهن جي آواز سان هم آهنگ ٿي ويو. ان وقت ماءُ

جي دل ۾ اُنهن ماڻهن بابت هورا کورا هئي، جن پاويل کي هيءَ واٽ ڏيکاري هئي. هي سڀيئي سادا ماڻهو، هڪٻئي جي واسطي بنهه ويجها ۽ قربائتا هوندي به اڪيلا ۽ تن تنها پئي لڳا.

سج اڀرندي سان هوءَ ماريا ڪار سونووا سان گڏجڻ لاءِ هلي ويئي.

خومچي واري جيڪا دستور موجب سڻپ ۾ ڀريل ۽ گهڻ ڳالهائو هئي، تنهن هن کي چڱو مان ڏنو.

هن ماءُ جي ڪلهي تي هٿ رکي چيو، ڏک ڀري پيئي ڏسجين همٿ نه هار! وٺي وبس نه؟ پر پوءِ ڇا ٿي پيو! انهيءَ ۾ ڦڪي ٿيڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي. اڳي ماڻهن کي چوريءَ جي ڏوهه ۾ جيل اماڻيو ويندو هو، پر هاڻي انهن کي پنهنجي حق جي گهر ڪرڻ تي جيل ۾ وڌو وڃي ٿو. ائين به ٿي سگهي ٿو ته پاويل کي جيئن ڳالهه ڪرڻ گهربي هئي ٿيئن نه ڪئي هجيس، پر هن چڪي ڪجهه ڳالهايو، سو سڀني جي ڀلي واسطي، ۽ سڀڪو ماڻهو انهيءَ کان واقف آهي. توکي ته پريشان ٿيڻ ئي نه گهرجي. ماڻهو پاڻ کڻي ائين نه چون، پر هرڪو ماڻهو چڱائيءَ ۽ لڱائيءَ ۾ فرق ڦير ڪري سگهي ٿو. آءٌ توسان گڏجڻ آيس ٿي، پر وقت ڪونه مليو. سڄو ڏينهن پچائڻ ۽ ڦيري ڪرڻ ۾ ٿو وڃي، سو اهو ته مون کان لکي وٺ ته مرنديس ته فقير ٿي! مون کي ته هي مرد مئا کايو ٿا وڃهن. بي انتها بريءَ طرح سان! ڪڏهن هتان چڪ هنيائون ته ڪڏهن هتان ٻوٽي پٽيائون، ڄڻڪ بکيا اچي مانيءَ ڳڀي کي لڳا هئا. اڃا اٺ ڏه روبل گڏ ئي ڪونه ٿين، ڪو نه ڪو حرامزادو اچيو سهڙي ۽ پئسي جون پڳڙيون ڪريو هليو وڃي. زال ذات ٿيڻ به وڏي مصيبت آهي! ڌڻي سڳورو شل نه ڪنهن کي زال ڪري خلقي! اڪيلو رهجي ..... پر ڪنهن جي واسطي؟ مڙس ئي کڻي ڪجي ..... ٻوءِ ته قصوئي ڇٽو!"

"توکي اهو عرض ڪرڻ آئي آهيان، ته تون مون کي پنهنجي مددگار جي حيثيت سان کڻي رک،" پلاگيا هن بڪ بڪ جي وچ ۾ چئي ڏنو.

ماريا پڇيو، ”تنهنجو آخر مطلب ڪهڙو آهي!“

پلاگيا سموري ڳالهه سمجهايس، ته هوءَ راضي ٿي ويئي.

هن وراڻيو، ”ضرور! ياد اٿيئي ته ڪنهن وقت مون کي منهنجي مڙس کان لڪائيندي هئينءَ؟ هاڻي آءٌ توکي بک ۾ پناه ڏينديس. سڀڪنهن شخص کي تنهنجي مدد ڪرڻ گهرجي، ڇو جو تنهنجو ٻچڙو ماڻهن جي ڀلي ڪندي جهليو ويو آهي. ڇوڪرو چڱو آهي، سڀڪو ائين ٿو چئي ۽ هر ڪنهن کي هن جو ڏک به آهي. آءٌ ته چوان ٿي ته ڪارخاني ڌڻين کي انهيءَ مان ڪجهه به فائدو ڪونه ٿيندو. ڏس ته سهي، ڪارخاني سان ڪهڙي ڪار ٿي آهي. ڪارخاني ڌڻي سمجهن ٿا ته ڪنهن کي ٿڌو هڻبو، ته هو ڪري پوندو ۽ ڊوڙڻ ڇڏي ڏيندو. پر ٿئي ڇا تو درجن کن کي ٺڏا ٿا هڻن ۽ سؤ کن اڻي ٿا کڙا ٿين!“

انهيءَ ڳالهه ٻولهه جو هي نتيجو نڪتو، جو ماءُ ٻئي ڏينهن ماريا وارو کاڌي جو خومچو کڻي وڃي ڪارخاني ۾ نڪتي، ۽ هوءَ پاڻ بازار ۾ کاڌو وڪڻڻ لاءِ هلي ويئي.

(١٥)

مزورن نئين خومچي واريءَ کي سڃاڻي ورتو. هنن پنهنجو مٿو خوشيءَ ۾ ڌوڻيندي پڇيو، ”پلاگيا، اهو ڌنڌو شروع ڪيو اٿيئي؟“

ڪن شخصن هن کي اها پڪ ڏيارڻ ضروري ڄاتي، ته پاويل جلدي ڇٽي ايندو. ٻين هن سان همدردي ڪئي ۽ هن جي دل ورتي. ڪن ماڻهن ته ڊائريڪٽر ۽ پوليس وارن کي ڪنيون ڪنيون گاريون ڏنيون. هي سمورو ڪم ڄڻ ته سندس دل وٽان ٿي رهيو هو. اهڙا به ماڻهو هئا، جي ماءُ جي هن حالت تي خوش هئا. ٽائيم ڪيپر، ايسائي گوربوف، ڏند ڀيڙي آهستي چيو، ”جيڪڏهين آءٌ گورنر هجان ته پٽهين کي ڦاسيءَ تي چاڙهيان ها! ماڻهن کي آڀارڻ جي اهائي سزا آهي!“

انهيءَ خوفناڪ ڌمڪيءَ هن کي ڏڪائي ڇڏيو. ماءُ ايسائيءَ کي ڪوبه جواب نه ڏنو، رڳو هن جي ڇانهين واري منهن ڏي ڏسي، تڏو ساهه کڻي، نظرون جهڪائي، رمندي رهي.

ڪارخاني ۾ ڪنهن کي به آرام ڪونه هو. مزور ننڍين ننڍين ٽولپن ۾ ورڇجي ويا هئا ۽ هڪٻئي سان گوشائتو ٿي لڪ ڇپ ۾ پئي ڳالهيون ڪيائون. گهبرايل فورمئن هيڏانهن هوڏانهن پئي ڊوڙيا. گارين جا آواز پئي ڊوڙيا. گارين جا آواز پئي گونجيا، چرچو، کل ۽ ڀوڳ هرجڳهه تي لڳو پيو هو.

به سپاهي سموئلوف کي وٺي، اچي ماءُ جي ڀرسان لانگهائو ٿيا. هن جو هڪڙو هٿ کيسي ۾ هو ۽ ٻئي سان پنهنجن ڳاڙهه سرن وارن کي پوئني ڪندو پئي ويو.

سئو ڪن مزور هنن جي پويان هئا، جن سپاهين کي گاريون گند پئي ڏنا.

سموئلوف موڪل تي پيو وڃي ڇا؟“ هڪڙي ڄڻي چيو.

اڄڪلهه هي يار اسان جي ساٿين جي ڏاڍي عزت افزائي پيا ڪن.“ ٻئي شخص چيو. ”جڏهن اسين گهمڻ گهتڻ وڃون ٿا تہ سپاهين کي اسان جي پويان لايو ڇڏين.“

اُن کان پوءِ هن هڪڙي ڪني ۽ ڪجي گار ڏني.

هڪڙي قداور ڪاڻي مزور چرچو ڪندي چيو، ”ائين پيو ڀانئجي، تہ اڄڪلهه چورن چڪارن کي جهلڻ مان ڪو فائدو ڪونہ ٿو ٿئين انهيءَ ڪري هنن يارن شريف ماڻهن کي ٻڪڙڻ شروع ڪيو آهي!“

ماڻهن جي گوڙ مان هڪڙو آواز آيو، ”اسان ٿي سمجهيو تہ هنن ۾ ايتري شرافت هوندي، جو هو ماڻهن کي فقط رات جو گرفتار ڪندا، پر هائي تہ ڏينهن ڏٺي جو جهليو پيا وڃن. حرامزادا ڪٿي جا!“

سپاهين نرڙ ۾ گهنج وڌا، پر تڪڙا تڪڙا وکون کڻندا هليا ويا، ڄڻڪ ڪجهه بہ نظر ڪين ٿي آين ۽ ڪجهه بہ ڪين ٿي ٻڌائون. ٽي مزور لوهہ جي چادر کڻي پئي آيا. سپاهين هنڻ کي اڳيان ايندو ڏسي چيو، ”اڙي ٻري ٿيو، رستو ڏيو.

لانگهائو ٿيندي سموئلوف ماءُ کي سر ڌوڻي اشارو ڪيو ۽ مرڪندي چيائين، ”اسين هلون پيا.“

هن ماٺ ميٺ ۾ ڪنڌ نوڙائي، مرڪ ۽ اشاري جو جواب ڏنو. هوءَ ههڙن ايمان وارن، ڳنڀير نوجوانن، جن جي چپن تي جيل ڏانهن ويندي بہ مرڪ هجي، تن کي ڏسي ڏاڍي سرهي ۽ خوش ٿي ٿي، ۽ هن جي دل مامتا جي پيار ۽ ٻاجهہ سان ڀرجي ٿي ويئي.

ڪارخاني مان موٽي اچڻ کان پوءِ هن باقي وقت ماريا سان گذاريو، کيس ڪم ۾ مدد ڪندي رهي ۽ هن جي ڪر ڪر ٻڌندي رهي. سانجهين جو دير سان هوءَ ٿڌي، اجڙيل ۽ اداس گهر ۾ واپس آئي. اوپر تائين هوءَ هڪڙيءَ جڳهہ کان ٻيءَ تائين پئي آئي ويئي ۽ پئي وبچاريائين تہ هاڻي ڪيئن ڪجي؟ هوءَ

انهن ئي ويچارن ۾ پريشان ۽ حيران هئي، تان جو ڪافي رات گذري مگر يڪور ايوانووچ نہ آيو ۽ نہ وري اهي شيون پهتيون جن جي ڏيئي وڃڻ جو انجام ڪيو هئائين.

دريءَ جي ٻاهران سرءَ جي مندواري برف پئجي رهي هئي ۽ شيشي تي چنبڙي ٿي پيئي پر ٿوريءَ دير ۾ پنهنجي پٺيان پاڻيءَ جو لينگهو ڇڏي وڃي ٿي پٽ پيئي. اهڙي وقت ۾ هوءَ پنهنجي پٽڙي بابت سوچڻ لڳي.....

دروازي تي ڪنهن احتياط سان هٿ هنيو. ماءُ ڪڙو کوليو. ساشا اندر آئي. ماءُ وڏي عرصي کان پوءِ هن کي ڏٺو هو. هوءَ اڳي کان بت ۾ چڱي خاصي ڀريل ٿي لڳي.

هن سلام ڪيو. ماءُ جي دل کي آٿت ۽ هيادؤ کي ڏڍ آيو تہ ڪو تہ آيو ۽ رات جو ڪجهہ حصو ڪنهن سان گڏ گذري ويندو. ”گهڻي عرصي کان تون ڏسڻ ۾ ڪانہ آئينءَ، ڪيڏانهن ٻاهر وئي هئينءَ ڇا؟“

”نہ، ٻاهر تہ ڪانہ وئي هيس، البت جيل ۾ سو هيس! نڪولائي ايوانووچ سان گڏ، ياد اٿئي نہ؟“ ساشا مرڪندي چيو.

ماءُ تڙ تڪڙ ۾ چيو، ”هائو، ياد وري ڪيئن نہ هوندو! مون کي ڪالهہ يڪور ٻڌايو تہ هن کي بہ جيل مان ڇڏيو ويو آهي، پر تنهنجي باري ۾ تہ ڪجهہ بہ ڪين ٻڌايائين. تنهن کان سواءِ ڪنهن بہ ڪين ٻڌايو تہ تون بہ ڪا جيل ۾ قابو ڪئي وئي هئينءَ.“

هن چوڌاري نظر ڦيرائيندي چيو، ”خير، اها ڪا اهڙي ڳالهہ ڪانهي. ها، يڪور ايوانووچ جي اچڻ کان اڳ ۾ مون کي ڪپڙا مٽائڻا آهن.“

”تون سڄي پسي پيئي آهين.“

”مون اخبارون ۽ اشتهار آندا آهن.“

ماءُ وڏي اشتياق مان چيو، ”مونکي ڏي، مونکي ڏي. ڪٿي آهن؟“

ساشا پنهنجي ڪوٽ کي ڍرو ڪري پنهنجي بدن کي قدري چوريو ته اخبارون ۽ اشتهار ائين اچي پٽ تي ڍير ٿيا، جيئن پن وڻ مان ڇڻي اچي ڍير ٿين. ماءُ انهن کي ميڙڻ ۽ کلڻ لڳي.

”توکي ڏسي آءٌ اچرج ۾ پئجي ويس ته آخر ههڙي متاري ڪيئن ٿي پيئي آهين. خيال آيم ته شايد شادي ڪئي اٿئي ۽ ٻن جيئن سان آهين. مار! ڪيتريون نه اخبارون آنديون اٿيئي! وري پيرين پنڌ آئي آهين؟“

”هائو“ ساشا وراڻيو. هوءَ وري به قداور ۽ نازڪ اندام نظر اچڻ لڳي. ماءُ ڏٺو ته هن جو منهن ڪجهه آڪڙيل هو، جنهن ڪري اکيون اڳي کان به وڏيرڙيون ٿي لڳيس ۽ انهن جي چوڌاري ڪارا گهيرا پئجي ويا هئس.

ماءُ ٿڌو ساهه کڻي، ڪنڌ چوريندي چيو، ”قيد کان پوءِ توکي ڪجهه ته آرام وٺڻ گهرجي ها، پر مرڳوئي تون هنن ڪمن ۾ لڳي ويئي آهين!“

ڇوڪريءَ ٿڌ کان ڏڪندي چيو، ”ڇا ڪجي، ڪرڻوئي ٿو پوي. پاويل ميخائلووچ، گرفتاريءَ وقت پريشان ته ڪونه ٿيو هو؟“

هي سوال ڪندي ڇوڪريءَ ماءُ ڏانهن ڪونه نهاريو بلڪ ڪنڌ هيٺ ڪري، ڏڪندي، آڱرين سان پنهنجا وار درست پئي ڪيائين.

ماءُ وراڻيو، ”ايترو نه. هو اهڙو ماڻهوئي ڪونهي، جو پنهنجا جذبا جلد ظاهر ڪري يا ٿٿان ڦٿان ۾ پئجي وڃي.“

”تندرستي ڪيئن آهيس؟“ ڇوڪريءَ پڇيو.

”بيمار ته ڪڏهين به ڪونه ٿيو آهي!“ ماءُ وراڻيو ”پر تون ته سڄي پيئي ڏڪين! ترس، آءٌ تنهنجي لاءِ چانهه جو ڪوپ ۽ رس جو پيالو ٿي آڻيان.“

”ڳالهه ته سهڻي ڪئي اٿيئي، پر توکي تڪليف ٿيندي. هيءَ مهل ٿي وئي آهي. تون ويهه ته آءٌ ٿي سڀڪجهه ڪري وٺان.“

”ايتري ٿڪ ٿوٽ کان پوءِ به؟“ ماءُ سماوار کي تيار ڪندي، ڇوڪريءَ کي فهمائش ڪندي چيو، ساشا رڌڻي ۾ ويئي ۽ ٻئي هٿ مٿي تي پويان رکي بئنچ تي ويهي رهي.

هن چيو، ”جيل، سچ پچ تہ ماڻهوءَ کي ٿڪايو ڇڏي. ڪمبخت بيڪاري! انهيءَ کان وڌيڪ بڇڙي ٻي ڪهڙي شيءِ ٿي سگهي ٿي. ماڻهو سڄو ڏينهن هٿ هٿ تي رکيو ويٺو هجي، حالانڪ ٻاهر هوندي، اسين ٿا سمجهون تہ آتي وڃي وڏو ڪو ٻورهيو ڪرڻو پوندو.“

”توکي ايتريءَ سڄيءَ محنت جو بدلو بہ ڪو ڏيئي سگهي ٿو؟“ ماءُ پڇيو. ايتري ۾ هن ٿڌو ساهہ کڻي پاڻ ئي جواب ڏنو، ”خدا کان سواءِ ٻيو ڪير آهي، جو اهڙين ڀلاين جو بدلو ڏئي! پر اوهان جو تہ شايد خدا تان يقين کڄي ويو آهي؟“

انهيءَ تي ڇوڪريءَ ڪنڌ ڌوڻيتدي، هن جي ڳالهہ جي تصديق ڪئي.

ماءُ جذباتي انداز ۾ چيو، ”پر مون کي تنهنجيءَ ڳالهہ تي اعتبار ڪونهي.“ ان بعد پنهنجي پيش بند سان هٿن کي لڳل آڱرن جي ڪاراڻ کي اگهندي چيائين، ”توهين ماڻهو پنهنجي عقيدي کان بہ واقف ڪونہ آهيو. جي توکي خدا تي ڀروسو نہ آهي تہ تون اها زندگي جيڪا گذاري رهي آهين، سا ڪيئن گذاري سگهندينءَ؟“

ڪو ماڻهو چپن ۾ ڳالهائيندو، ڏيڍيءَ ۾ گهڙيو. ماءُ اڳتي وڌي ويئي ۽ ڇوڪري ڪنڊائتي ٿي بيهي رهي ۽ آهستي چيائين، ”ترس، دروازو نہ کولجانءِ. جيڪڏهن سپاهي هجن تہ تون چئج تہ مون کي ڪونہ ٿي سڃاڻين. آءٌ اونداهيءَ ۾ جاءِ ڀلجي تنهنجي در تي بيهوش ٿي اچي ڪريس. تو منهنجا ڪپڙا مٿايا ۽ هي ڪاغذ هٿ لڳئي. سمجهيئي؟“

”واه ڙي، چري نينگري! آءٌ ائين ڇو چوان؟“ ماءُ متاثر ٿيندي چيو.

ساشا دروازي تي ڪن ڏيئي چيو، ”ٿورو ترس، ڀانيان ٿي ته يگور آهي.“

هو يگور هو. پيرن کان مٿي تائين ڀنو پيو هو ۽ ٿڪ کان پئي سهڪيو.

”اوهو! سماوار ڪوسو پيو ٿئي! ٿڪ لاهڻ لاءِ انهيءَ کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي شيءِ آهي! ساشا، تون به اچي ويئي آهين؟“

هن پنهنجو ڪوٽ به پئي لاٿو ۽ ڳالهه به پئي ڪئي ۽ رڌڻي، ۾ زور زور سان ساهه پئي کنيائين.

”امڙ، هي سرڪاري عملدارن کي ڀانءِ ڪانه پوي. هڪڙي ڀيري جيلر هن سان بدتميزيءَ سان ڳالهايو ته هن بک هڙتال ڪئي ۽ چيائين ته جيلر کي گهرجي ته مونکان معافي وٺي. اٺ ڏينهن ائين گذري ويا. نه کاڌائين نه پيتائين. مرندي مرندي بچي آهي. خير چڱو ٿيو! پر مون جهڙو ڪنهن جو پيٽ ڏٺو اٿو؟

هو ائين چئي ٻيءَ ڪوٺڙيءَ ۾ هليو ويو ۽ پنهنجي پيٽ کي هٿ سان جهليو ٻيٺو هو.

ماءُ هن جي پٺيان دروازو بند ڪيو، ۽ ساشا سان ڳالهيون به پئي ڪيون.

”ڇا، تون سچ پچ اٺ ڏينهن کاڌو ڪونه کاڌو؟“ ماءُ اچرج ۾ پئجي پڇيو.

”هن کي معافي وٺائڻ لاءِ مونکي ڪجهه نه ڪجهه ڪرڻ گهربو هو،“ ڇوڪريءَ ٿڙڪندي چيو. هن جي لهجي جي سختيءَ ۽ سڪون مان ماءُ ائين ٿي ڀانيو ته شايد ڇوڪري کيس ڇينڀي رهي هئي.

هن دل ئي دل ۾ سوچيو ته عجيب ڇوڪري آهي! ۽ پوءِ هن رڙ ڪري چيو، ته ”ڀلا تنهنجي دشمنن جا پساه پورا ٿي وڃن ها ته پوءِ؟“

ڇوڪريءَ آهسني ورائيو، ”ٻيو ڪري به ڇا ٿي سگهيس؟ پر هن ته معافي ورتي. ماڻهن کي ائين ته ڪونه ڇڏي ڏبو ته هو

ٻين جي بي عزتي ڪندا وتن ۽ ٻين جا حق ڦريندا وتن.“

ماءُ به آهستي چيو، ”هون. خير! مردن جو ٻيو ڪم ئي ڪهڙو آهي! هي ته سڄي عمر اسان زالن جي حقن کي اوڙهي ۽ لوئي، اسان تي قبضو ڪن ٿا.“

يگور دروازو کوليندي چيو،

”سماوار تيار ٿي ويو آهي. ترسو، آءٌ ٿو کڻان.“

ٻيءَ ڪوٺيءَ ۾ سماوار کڻي ويندي چيائين، ”بابو روزانو ويهارو ڪوپ چانهه جا پي ويندو هو، جنهن ڪري ٽيهتر ورهين جي ڄمار تائين آرام سان گذاريائين ۽ تندرستي به چڱي رهيس. وزن ٻه سؤ اٺاسي پائونڊ هئس ۽ هو واسڪري سينڪ جي ڳوٺڙي ۾ نائب پادريءَ جا فرض بجا آڻيندو هو.“

ماءُ پڇيو، ”تون فادر ايوان جو پٽ آهين ڇا؟

هائو، آءٌ انهيءَ جو پٽ آهيان! پر تون ابي سائينءَ کي ڪيئن سڃاڻين؟“

”واسڪري سينسڪ ته منهنجو ڳوٺ آهي!“

”منهنجي ڳوٺ جي؟ ڪنهن جي ڌيءَ آهين؟“

”توهان جي پاڙيسري سريو گين جي!“

”لنگڙي سريو گين جي ڌيءَ؟ آءٌ ته هن کي چڱيءَ طرح سڃاڻان. هن ڪيترائي ڀيرا منهنجي ڪن مهٽ ڪئي هئي.“

هي ٻيئي ڄڻا هڪٻئي جي سامهون بيهي کليا پئي ۽ هڪٻئي کان سوالن مٿان سوال پئي پڇيائون. چانهه ٺاهيندي ساشا مرڪي ڏنو. ڪوپن جو آواز ماءُ کي وري هن ماحول ۾ وٺي آيو.

”ابا معاف ڪجو! آءٌ ته الائي ڪٿي وڃي پهتي هيس. پنهنجي وطن واري سان گڏجي ڪيڏي نه سرهائي ٿي ٿئي!“

”معافي ته مون کي گهرڻ گهرجي، جو سڀڪنهن شيءِ تي کڻي قبضو ڄمايو اٿم، پر هن وقت يارهن لڳي چڪا آهن ۽ مون کي گهڻو ٻري وڃڻو آهي.“

ماءُ اچرج ۾ پئجي پڇيو، ”ڪيڏانهن ويندينءَ، شهر؟“

”جي“

پر وڃين ڇو ٿي؟ گهگهه اونداهي ۽ گپ لڳي پيئي آهي- تون بنهه ٿڪل آهين. رات هتي رهي پئو، يگور ايوانووچ رڌڻي ۾ سمهي رهندو ۽ اسين ٻيئي هتي."

ڇوڪريءَ سادگيءَ سان چيو، "نه، مون کي وڃڻ گهرجي."

يگور چيو، "لاچار آهي، هن نوجوان نيگريءَ کي وڃڻ گهرجي. هو ابليس جا ٻچا هن کي سڃاڻن ٿا. سج اڀرئي جو، هنن سڙڪن تي هن جو هئڻ چڱو نه آهي."

"ڀلا ڪيئن ويندي؟ اڪيلي سر؟"

"هائو، اڪيلي سر" يگور کلي چيو.

"ساشا پنهنجي لاءِ ڪوپ چانهه جو ٺاهي، ڪاريءَ مانيءَ جي ٽڪري تي لوڻ جو هٿ ڏيئي، ماءُ ڏانهن ڳڻتيءَ واري انداز سان ڏسندي، کائڻ لڳي.

ڀلاگيا چيو، "اوهان کان اها ڳالهه ڪيئن ٿي پهچي- توکان ۽ نتاشا کان- آءٌ ته ائين ڪري نٿي سگهان، مون کي ته ڊپ ٿو ٿئي."

يگور چيو، "ڊڄي ته هيءَ به ٿي."

"ڪيئن ساشا ڊڄين ٿي نه؟"

ڇوڪريءَ وراڻيو، "ڊپ ته ٿئي ٿو."

ماءُ هنن ٻنهي ڄڻن ڏانهن نهاريو ۽ چيو، "توهين ماڻهو ڪهڙا نه اورچ ۽ سخت آهيو!"

چانهه پي، ڇوڪري ماٺ ميٺ ۾ اٿي، يگور سان هٿ ملائي رڌڻي ۾ وئي ۽ ماءُ هن کي دروازي تائين ڇڏي آئي.

ساشا ويندي ويندي چيو، "ياد رکج، ڀلجي نه وڃج، جيڪڏهين پاويل ميخائلووچ ملئي ته منهنجا سلام چئجانس."

هوءَ دروازي جي ڪڙي تي هٿ رکي چڪي هئي پر اوچتوئي مڙي، ۽ چيائين، "آءٌ توکي پيار ڪري سگهان ٿي؟"

ائين چئي ماءُ ماٺ ڪري کڻي هن کي پنهنجي ڇاتيءَ سان لاتو ۽ کيس مامتا ڀريل دل سان پيار ڪرڻ لڳي.

"مهرباني،" ڇوڪريءَ چيو ۽ ڪنڌ لوڏي، ٻاهر هلي ويئي.
ماءُ ڪوٺيءَ ۾ اچي، وري درّيءَ مان ٻاهر نهاريو.
اونداهه ۾ برق ڪپهه جي پوڻين وانگر ڪري رهي هئي.
"پروزوروف جو ڪٽنب ياد اٿئي؟" يگور پڇيو.
هن پير ڊگهيري چانهه کي ڦوڪون پئي ڏنيون. هنجو منهن ڳاڙهو، ڀنل ۽ مطمئن هو.
"هائو ياد اٿم" ماءُ ميز ڏانهن، پاسيري ٿي، ايندي ايندي وراڻيو. هوءَ ويهي رهي ۽ يگور ڏانهن آڪير ڀرئي انداز ۾ نهارڻ لڳي.
"الا الا! ويچاري ساشا! شهر ڪيئن پهڃندي؟"
يگور ماءُ جي سر ڀرائيندي چيو، "ها، ٿڪجي ته پوندي. جيل ويچاريءَ کي ضعيف ڪري ڇڏيو آهي. اڳي صحت سٺي هيس. آرام ۽ آسائش سان نپني آهي... ائين پيو لڳي ته ڦڦڙن تي ڪجهه داغ ٿي پيو اٿس."
"آخر آهي ڪير؟" ماءُ آهستي پڇيو
"سکي سهنجي ۽ وڏ گهراڻي آهي. هن جي چوڻ موجب پڻس ته ڪو سور آهي. امان، توکي خبر نه آهي ته هنن پاڻ ۾ شادي ڪرڻ ٿي گهري؟"
"ڪنهن؟"
هن ۽ پاويل ..... پر اڃا ڪجهه ڀي ٿي نه سگهيو آهي. جڏهين هوءَ جيل ۾ هئي ته هي ٻاهر هو ۽ جڏهن وري هيءَ ٻاهر آهي ته هو جيل ۾."
ماءُ ٿورو ترسي وراڻيو، "مون کي اها خبر ڪانه هئي. پاويل ته پاڻ بابت اهڙو ٿو ڪڇي جهڙي ڀت. منڍڻ ٿيو هلندو وتي."
هاڻي ته ڇوڪري کي ماءُ ويتر وڌيڪ گهرڻ لڳي. هن مهمان ڏانهن مهڙ ڪئي ۽ حجت ڪري چيو، "تون هن کي گهر تائين پهچائي ڇو ڪونه آئين؟"
هن وراڻيو، "ائين نٿي ڪري سگهيس. مون کي هن بستيءَ ۾ گهڻائي ڪم ڪرڻا آهن. سج اڀرئي ساڻ هتان نڪري در در

ڪري ڀٽڪڻو اٿم. مون جهڙي ماڻهوءَ، جنهن جو دم يڪدم ڀرجيو پوي، تنهن لاءِ اهو ڪو سولو ڪم ڪونهي."

ماءُ چيو، "ڇوڪري ته ڏاڍي چڱي آهي."

هن جي دل ۾ اڃا تائين يڳور واري ڪيل ڳالهه پئي ڦري. هن کي ڏک به ٿيو، جو جيڪا ڳالهه پنهنجي پٽ جي واتان ٻڌي هئا، سا هڪڙي ڌارئي جي واتان ٻڌائين. هن پيشانيءَ تي سر ٻئجي ويا ۽ چپ کڻي ڀيڙيائين.

يڳور ماءُ جي دل وٽندي وراڻيو، "ڇوڪري ته برابر چڱي آهي. آءٌ اهو به ڄاڻان ٿو، ته توکي هن جي لاءِ ڏک پيو ٿئي، پر انهيءَ مان نڪي ورندو نڪي سرندو. جيڪڏهين اسان باغين لاءِ ائين ڏک ڪندينءَ، ته ٿون پاڻ ڪٿي جي ڪانه رهندينءَ. حقيقت ۾ اسان مان ڪنهن جي به حياتي سک ۽ آرام سان ڪانه ٿي گذري. منهنجو هڪڙو دوست جلاوطنيءَ جي جنجال مان جند ڇڏائي، مس هاڻي واپس وريو آهي. هو جنهن وقت نيزني نوو گرود پهتو، ته سندس ٻارن سمولينسڪ ۾ هن جو انتظار پئي ڪيو، پر جڏهن هو آتي پهتو ته هنجا گهر وارا ماسڪو جي جيل ۾ پهچي چڪا هئا. هائي هن جي زال کي سائبيريا موڪلڻ وارا آهن. مون کي به زال هئي. نهايت ئي سهڻن لڇڻن واري، منهن ۾ ڏاڍي مٺيا هيس. ههڙي قسم جي پنجن ورهين جي حياتيءَ کيس قبر داخل ڪري ڇڏيو."

هن چانهه جو ڍڪ ئي هڪڙو ڪيو ۽ پنهنجي ڪهاڻي جاري رکي. ٻڌايائين ته هن ڪيترا ورهيه جيل ڪاٽيو آهي ۽ ڪيترو عرصو جلاوطنيءَ ۾ گهاريو آهي، جيل ۾ ڪهڙيون مصيبتون سٺيون آهن ۽ سائبيريا ۾ پيٽ تي پٿر ٻڌي ڪهڙا ڪشٽ ڪٽيا آهن. ماءُ هن ڏانهن اچرج ۾ پئجي پئي ٻڌو ته مار! هيڏين سارين مصيبتن ۽ ڏکن سهڻ کان پوءِ به هي شخص ڪهڙيءَ ٻي فڪريءَ ۽ آرام سان آتم ڪهاڻي پيو ٻڌائي. وڏي ڪو جگر وارو ٿو ڏسجي!

”اهي ڳالهيون بيون ٿينديون. هاڻي ڪا ڪم جي ڳالهه ڪريون.“

هن جو لهجو بدلجي ويو ۽ هو سنجيده ۽ ڳنڀير ٿي ويو ۽ پڇڻ لڳو ته هوءَ اشتهار ۽ اخبارون ڪارخانـي ۾ کڻي ڪيئن ويندي، ۽ ماءُ کي جڏهن ان جا تفصيل پڇيا ٻڌايائين، ته ويچاري دنگ رهجي ويئي.

آهو موضوع پورو ڪري، هو وري پنهنجي وطن ۽ ڳوٺ جون ڳالهيون ڪرڻ لڳا. هن جو انداز قدري ڀوڳ وارو هو، پر ماءُ ماضيءَ جا ورق ورائيندي، ڪجهه سوچيو ۽ ويچاريو پئي. هن کي ائين پيو لڳو ته سندس ماضيءَ جي حياتي اهڙي هئي جهڙي ڪچي جي زمين، جنهن ۾ سرنهه، اڇي برچ ۽ سنهڙي ۽ نازڪ آسپين جا ڏڪندڙ وڻ ٿـي اڀريا. هيءَ زمين اهڙي تـه ڏکي ۽ ويچاري هئي، جو آن ۾ برچ جا ٻوٽا وڌي وڏا ته ٿيا ٿي، پر ٻوڏ اچڻ سان ٻين ٽين سالين ٻڏي ليٽجي، ختم ٿـي ٿي ويا. هن جي اکين اڳيان اهـو سمورو نظارو گهمي ويو ۽ دک ۽ ڪهل جو اٿاهه جذبو هن جي دل تـي ڇانئجي ويو. وري هن کي هڪڙي نوجوان نينگريءَ جي شڪل اکين آڏو آڀري آئي. هن نينگريءَ جا مهانڊا صاف ۽ منهن جـي کل ڪڙڪ ۽ سخت هئي. هـوءَ برف جي آلي ڊير مان رستو ڪڍي، ٿڪل ٽٽل، اڪيلي سر پئي ويئي... ۽ ماءُ جو ٻچڙو جيل ۾ هو. ٿي سگهي ٿو ته اڃا تائين تند به نـه آئي هجيس. ڪجهه ويچاريندو پيو هجي.... پر هـو ته پنهنجي متعلق يا ماءُ بابت ته ڪونه سوچيندو هوندو. هن وٽ ته هاڻي هڪڙي ٻي وڌيڪ بياري هستي هئي. ڪڪرن جي ڇڙوڇڙ ٽڪرن وانگر ههڙا تڪليف ڏيندڙ ويچار، ماءُ جي ذهن ۾ اڀرندا رهيا ۽ هنجي روح تي سانت ۽ تاريڪي ڇانئجي ويئي.

”امڙ، تون ٿڪجي پئي آهين. هلو ته هلي سمهون.“ يڪور مرڪندي چيو.

هوءَ موڪلائي رڌڻي ڏانهن هلي ويئي. هن جي دل ۾ ڏاڍي ڪؤڙاڻ ڀرجي ويئي.

ٻئي ڏينهن ناشتو ڪندي يگور چيو، ”جيڪڏهن توکي پڪڙيو ويو ۽ پڇا ڪيائون، ته هي خطرناڪ اشتهار ۽ اخبارون ڪٿان آنديون اٿيئي، ته پوءِ ڪهڙو جواب ڏيندينءَ؟“

”آءٌ چونديس ته انهيءَ سان اوهان جو ڪهڙو ڪم؟“ هن وراڻيو.

يگور چيو، ”پر هو تنهنجي اها ڳالهه ٻڌي اڻ ٻڌي ڪري ڇڏيندا. هنن کي پڪ آهي ته انهن ڪاغذن سان تنهنجو ڪهڙو لاڳاپو آهي، تنهنڪري هو توکان کوٽي کوٽي ڳالهيون پڇڻ جي ڪوشش ڪندا.“

”آءٌ سچي ڪين ڪنديس.“

”هو توکي جيل آماڻي ڇڏيندا.“

هن ٿڌو ساهه کڻي چيو، ”ته پوءِ، ٿي ڇا پوندو؟ آءٌ ته پاڻ ڌڻيءَ جو شڪرانو ادا ڪنديس، جو ان لائق ٿي پيس! هتي وري منهنجي ڪهڙي ضرورت مون کان سواءِ ڪهڙا ڪارخانا بند ٿي ويندا. ماڻهو چون ٿا ته مون کي ته ڪابه تڪليف ڪانه ڏني ويندي.“

يگور ڏانهس نهاريندي چيو، ”هون! توکي تڪليف ته ڪونه ڏيندا، پر جي ڏاها آهن ٿن کي پنهنجو خيال رکڻ گهرجي.“ ماءُ مرڪي جواب ڏنو، ”توکي ڀلا اهڙين ڳالهين ڪرڻ جو ڪهڙو حق آهي!

يگور ڪابه ورندي ڪانه ڏني ۽ ڪوٺيءَ ۾ ٽهلندو رهيو. پوءِ هو ماءُ وٽ آيو ۽ چيائين، ”امڙ، ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي! آءٌ ڀانيان ٿو ته اها ڳالهه تنهنجي لاءِ ڏاڍي ڏکي ٿي پوندي.“

هن هٿ سان اشارو ڪندي وراڻيو، ”ڏکيو ڪم سڀڪنهن جي لاءِ ڏکيو ڪم آهي. ٿي سگهي ٿو، ته ڪي ماڻهو ان کي سولو سمجهن، پر اها ڳالهه مونکي سمجهه ۾ بيئي اچي، ته ڏاها ۽ نيڪ ماڻهو ڇا جي ڳولا ۾ آهن.“

هن ڳنڀير ٿي چيو، ”جيڪڏهين اها ڳالهه سمجهي ويئينءَ ته پوءِ سڀڪنهن کي تنهنجي گهرج اوس پوندي!“

ماءُ ڏانهس ڏسي ڪجهه به ڪونه ڪڇي، پر کلي ڏنائين.

ٻنپهرن جو هن ڪارخاني ڏانهن وڃڻ جي تياري شروع ڪئي. ڪپڙن جي هيٺيان اشتهار وغيره اهڙيءَ ريت ٻڌي لڪائي ڇڏيائين جو يگور کي ماءُ جي هيءَ هوشياري ڏسي آٿت اچي ويئي ۽ مزي ۾ اچي. ”زير گٽ!“ (وهواهه) اهڙيءَ ريت آچاريائين، جهڙيءَ طرح جرمني جا سکر ماڻهو بير جو پيالو چاڙهڻ کان پوءِ آچاريندا آهن.

”جيجي، هنن اشتهارن ۽ اخبارن ته تو ۾ ڪابه ڦير ڦار يا تبديلي ڪانه آندي آهي. تون ته اهائي ساڳي اڌڙوٽ عمر جي قداور، مهربان عورت آهين. البت سڀري ٻيئي لڳين. تنهنجي انهيءَ نالي ماتر شروعات تي شال، سڀني اوليائن جو پاڇو ۽ هٿ هجي!“

اڌ ڪلاڪ کن کان پوءِ هوءَ ڪارخاني جي ڦاٽڪ تي، وڏي اطمينان ۽ آٿت سان کمچو کڻيو بيٺي هئي. جيڪو به حاطي ۾ اندر داخل ٿي ٿيو، تنهن جي کيسن وغيره جو جهاڙو، ٻن سپاهين ٿي ورتو ۽ مزورن وري هنن تي چرچا ٿي ڪيا ۽ هنن کي گاريون ٿي ڏنيون. هڪڙي پاسي هڪڙو سپاهي ڊگهين ٽنگن، ڳاڙهي منهن ۽ ننڍين اکين واري شخص سان گڏ بيٺو هو. ماءُ پنهنجو کمچو، مٽائي ٻئي ڪلهي تي رکيو ۽ ڊگهين ٽنگن واري کي اک ٽيٽ سان ڏٺو، ڇو جو هوءَ سمجهي ويئي ته هي شخص سي-آءِ-ڊي وارن مان آهي.

”بيهودا ڪٿي جا! اڙي اسان جي مٿي جي وارن جو جهاڙو وٺو، کيسن ۾ ڇا رکيو آهي؟“ هڪڙي گهنڊيدار وارن واري، قداور مزور، جنهن جي کيسن جو جهاڙو، ٻه سپاهي وٺي رهيا هئا، تنهن چيو.

”تنهنجي مٿي ۾ هونديون رڳيون جؤن. ٻيو ڇا هوندو!“ هڪڙي سپاهيءَ وراڻيو.

”توهان ماريو به رڳيون جؤن ٿا! ٻيو وري اوهان جو ڪهڙو ڪم آهي!“ مزور ٺهه پهه جواب ڏنو.

سي - آءِ - ڊي واري هن کي نفرت سان ڏٺو ۽ بڇان وچان پٽ تي ٿڪ اڇلائي.

ماءُ چيو، ”مون کي ته لنگهڻ ڏيو. بار هڻي ڀڃي ڇڏيو آهي.“

سپاهيءَ چڙي چيو، ”هاڻي وڃ وڃ! تنهنجي به ڳالهائڻ جي ڪا ضرورت هئي!“

ماءُ جڏهين ينهنجي جڳهه تي پهتي، ته کمچو لاهي، زمين تي رکي، پگهر اگهڻ ۽ چئني پاسن ڏانهن نهارڻ لڳي.

ماءُ کي ڏسي، ٻه گوسيت ڀائر، جي ڪارخاني ۾ فٽر هئا، وڌي آيا.

ٻنهي مان وڏي ڀاءُ، واسيليءَ، نرڙ تي گهنج وجهي پڇيو، ”پروگي (شروو) آهي؟“

”سڀاڻي آئينديس،“ هن جواب ڏنو. هي سڃاڻپ جا لفظ هئا. ٻنهي ڀائرن کي ڏاڍي خوشي ٿي.

”جيجل! تون ڪهڙي نه چڱي آهين!“ ايوان چيو.

واسيلي کمچي ۾ جانچڻ لاءِ زمين تي ويهي رهيو. ايتري ۾ اشتهارن جو هڪڙو ويڙهو سندس ڪوٽ ۾ اندر پهچي ويو!

هن وڏي واڪي چيو، ”ايوان، اڄ گهر ڪونه هلنداسين. هن کان ئي کاڌو وٺي کڻي کائينداسين.“ ائين ڪندي هن ٻيو ويڙهو به لانگ بوٽ ۾ کڻي لڪايو. ۽ چيائين هن نئينءَ کمچي واريءَ کي همٿائڻ گهرجي.“

”بالڪل ٺيڪ آهي،“ ايوان کلي چيو.

ماءُ وڏي احتياط سان چوڌاري نظر ڦيرائي ويئي.

”شوروو! گرم سيون!“ هن آواز ڏنو.

هن تڙ تکڙ ڪري اشتهارن ۽ اخبارن-جا ويڙها ۽ دسيون مزورن ۾ ورهائڻ ۽ ورڇ شروع ڪيا. ويڙهن جي ورهاڳي سان گڏ پوليس عملدار جو هيبو منهن، ماڇيس جي تيليءَ وانگر، هن جي اکين اڳيان جهاڪو ڏيئي وسامي ٿي ويو ۽ هن مٿي ۾ اچي ٽي چيو:

"اچي اڙي آلبيلا!"

وري ٻيو ويڙهو ڏيندي، "اچي، هيءَ به انيئي!"

مزور هٿن ۾ پيالا وٽيون ۽ وڃا، ڪٽي پٽي آيا. جڏهن به ڪو ويجهو ٿي ڀهتو، تہ ايوان گوسيف وٽي ڪليو-۽ ماڻ اشتهارن ۽ اخبارن جون دستيون ڏيڻ جي بدران ڪمچي ۾ لڳي ٿي ويٽي انهيءَ تي ٻنهي پائرن ڪلي ڏنو ۽ چيائون، "امڙ، تون به ڏاڍي ڏاهي آهين!"

ويجهو ٻيٽل هڪڙي استوڪر، ترشيءَ سان چيو، "ضرورت سيکجهہ ٿي سيکاري. هن کي ڪمائي ڪارائڻ واري کي تہ حرامي وٽي ويا! ٽن ڪوپڪن جون سيون ڏي. امڙ، مڙيئي خير آهي. تون به پنهنجو قوت گڏ ڪيدي وڃندئينءَ!"

هن مرڪي وراڻيو، "انهيءَ-همدرديءَ-جي مهرباني."

استوڪر چپن ۾ ٻڪندي چيو، "همدرديءَ جا ٻہ ٿي لفظ چوڻ ۾ خرچ ڪهڙو ٿو ٿئي" پوءِ هو به ڪنڌ وٽي ويٽي وڃي ڪاڏو ڪائڻ لڳو.

"گرم شوروا! سيون! دال!" پلاگيا هوڪو ڏنو.

هوءَ ويچاريندي رهي تہ اشتهارن جي پهرئين تجربي بابت پنهنجي پٽ ڪي چا چوندي، پر ان سان گڏ سندس ذهن جي ڪنهن ڪنڊ ۾ عملدار جو پريشان ۽ ڪاوڙ وارو هيبو منهن، لهرون ڏيئي رهيو هو. هن جون ڪاريون مڇون، وڏي ويچار ۾ هيون ۽ ٻئي ڦڙڪيون. هن جا موتين جهڙا اڇا مگر شيڪيل ڏند، سوت چپن مان چمڪي رهيا هٿا. ماڻ جي اندر ۾ خوشي ۽ سرهاڻ ائين سمائجي ويئي، جڻ ڪو ٻکيڙو بود ۾ اچي لات

پيو لنوي. هوءَ پنهنجن ڀرن کي، عجيب انداز ۾ مٿي چاڙهيندي چپڙ ۾ چوندي رهي:

”اچي، هيءَ تہ وٺو، هي بہ کڻي وڃو!“

۽ ... .

اهڙيءَ طرح، هڪ ڄٽ، هڪ دکن جي ماريل، هڪ اٻوجهہ عورت بہ هن اڙانگي گهيڙ ۾ گهڙي پيئي!

”هيچ“ را ”هر چيز“ ڪردي، زنده باش اے انقلاب!

(١٦)

شام جو جڏهن هن چانهه پئي پيتي تہ ايتري ۾ ڪنن تي گهوڙن جي ٽاپ ٽاپ جو آواز پيس. هي گهوڙا ڪن ڪچري مان پئي آيا ۽ هڪڙو ڄاتل سڃاتل آواز به ڪن تي پيس. هوءَ اٿي، رڌڻي مان لنگهي، دروازي ڏانهن وڌي تہ ڏيڍيءَ ۾ ڪنهن جي هلڻ جو پرلاءُ ٻڌائين. هن جي اکين اڳيان اوندهہ اچي ويئي هن ٿنڀي کي ٽيڪ ڏيئي دروازو کوليو.

”جيجي! خوش آهين!“ ڄاتل سڃاتل آواز آيو ۽ ڊگهين سنهين ٻاڻهن کيس پنهنجي هنج ۾ ورتو.

ٻهريائين هن جي دل ۾ مايوسيءَ جي ڪري سوٽ اڀري.... پر پوءِ آندري کي ڏسي ڏاڍي سرهي ٿي. ٻيئي احساس ۽ جذبا هڪٻئي ۾ گڏجي سڏجي ويا ۽ انهن مان هڪڙو عظيم ۽ سهڻو جذبو پيدا ٿيو، جنهنڪري سندس بدن ۾ گرم لهر ڊوڙي ويئي، ۽ سندس دل اشاهہ ۾ ڀرجي مٿي اڏامڻ لڳي. هوءَ آندري جي ڪلهي تي منهن رکي هلي پئي. هن پنهنجي ڏڪندڙ هٿن سان، کيس کڻي قابو جهليو. هوءَ آهستي آهستي روئي، سڏڪا ڀري رهي هئي، ۽ آندري سندس مٿي ۽ وارن ۾ هٿ ڦيري چئي رهيو هو، ”جيجي، روئين ڇو ٿي! هيانوءُ نہ هار، سچ ڪري پڇين تہ هو جلدئي ڇٽي ايندو. سرڪار ڪوبہ ڏوهہ ثابت ڪري ڪانہ سگهي آهي. اسان جا سڀيئي ساٿي ڪچن ئي ڪين ٿا، ڄڻڪ ماٺ جي ستي پيتي اٿن.“

ماءُ کي سهارو ڏيئي، هو ٻئي ڪمري ۾ وٺي آيو. ماءُ هن جي ڀرسان ويهي ۽ نوريئڙي واريءَ ڦڙتيءَ سان، ڳلن تان ڳوڙها اگهي، هنجي هڪڙي هڪڙي لفظ کي ڌيان ڏيئي، ٻڌڻ لڳي.

”پاويل سلام ڏنا آهن. هو چڱو ڀلو ۽ خوش آهي. جيل ۾

ماڻهو وڌي ويا آهن، سئو کن ماڻهن کي کڻي سلهاڙيو اٿن، جن مان ڪي شهرواسي آهن ۽ ڪي اسان جا ساٿي. هڪڙيءَ هڪڙيءَ ڪوٺڙيءَ ۾ ٽن ٽن چئن چئن کي بند ڪيو اٿن. جيل اختياريءَ وارا، سي- آءِ- ڊي وارن جهڙا بيهودا ۽ هلڪڙا ڪونهن. هو اهڙيءَ سختيءَ کان ڪم ڪونه ٿا وٺن. هو ته چون ٿا ته توهان رڳو گوڙ شور نه ڪريو ۽ وڳوڙ نه مچايو، جيئن اسان تي ڪا مصيبت نه پوي، باقي ڪم ڪار ۽ ٻيون ڳالهيون مزي سان پيون ٿبنديون. اسان جا ساٿي گڏ گذاربن، گڏ کائين پين ۽ ڪتابن وغيره جي ڏي وٺ ڪري سگهن ٿا ۽ ڪن پيا. جيل چڱو آهي، البت پراڻو ۽ گندو سو آهي، پر منجهس ايتري تڪليف ڪانه ٿي ڏني وڃي. ڏوهاري قيدي به ڪي هروڀرو خراب ڪونهن، هو به اسان جي ڪافي مدد ڪن ٿا. مون، بوڪن ۽ ٻين چئن ڄڻن کي ڇڏيو ويو آهي. آءٌ ڀانيان ٿو، ته پاويل جو وارو به جلدي اچڻ وارو آهي. وسوف شيڪوف کي شايد سڀني کان پوءِ ڇڏيو ويندو. هو گارگند تمام گهڻي ٿو ڪري، تنهنڪري منجهانئس ڪوبه راضي ڪونهي. سي- آءِ- ڊي وارن کي ته ڏٺي ڪين وڻي. جهڙا حال اٿس تهڙو يا ته مٿس ڪيس هلايو ويندو يا ته کيس مار ڏني ويندي. پاويل چوندو اٿس ته نڪولائي! اهي ڳالهيون ڇڏي ڏي، تنهنجي گارين ۽ گهٽ وڌ ڳالهائڻ مان هي سڌري ڪونه پوندا. تنهن هوندي به هو آهي جو وات پيو هليس ۽ گار جي رئي پئي پويس ۽ چوي ٿو ته آءٌ هنن کي ڌرتيءَ تان ائين کڻي ڦٽو ڪندس، جيئن ڪنهن ڦٽ مان گند کي ڪڍي اڇلو آهي! پاويل جي هلت چلت نهايت سهڻي آهي. هو ثابت قدم ۽ ارادي جو مضبوط آهي. آءٌ ته پڪ ٿو سمجهان ته هن کي سگهوئي ڇڏيو ويندو."

"سگهوئي!" ماءُ شفقت گڏيل مرڪ سان دهرايو. هن کي به آٿت اچي ويو هو. "مون کي به پڪ آهي ته سگهوڻي ايندو."

"هاڻي ته آرام آيئي! چڱو هاڻي چانهه جو ڪوپ ٿي وڃي. تون، پنهنجي به ته خبر چار ٻڌاءِ؟"

هن مرڪندي ماءُ ڏانهن نهاريو. هن جي زبان ۾ ڪيڏي نه نرمي ۽ همدردي ڀريل هئي! هن جي غمزده اکين ۾ محبت جو شعلو پئي نچيو.

”آندر يوشا، تون ڪهڙو نه چڱو آهين!“ ماءُ ٿڌو ساه کڻي، هن جي منهن جو اڀياس ڪرڻ لڳي، جنهن تي هن جي ڪاري ڏاڙهي وڌي کل جهڙي بڻجي پيئي هئي.“

هن ڪرسيءَ تي جهولندي چيو، ”امڙ، مون کي خوش ڪرڻ جي لاءِ نالي ماتر پيارئي ڪافي آهي. مون کي خبر آهي ته تون مون کي گهڻو ٿي گهرين تنهنجي دل ايڏي وڏي آهي، جو ان ۾ سڀني جو پيار سمائجي سگهي ٿو.“

هن زور ڏيندي چيو، ”پر آءٌ ته توکي خاص طور تي ٿي گهران. جيڪڏهن تنهنجي ماءُ هجي ها ته سڀڪو ان تي رشڪ ڪري ها، ته هن ڪهڙو نه ڏاهو ۽ دلير پٽ ڄڻيو آهي.“

خوخول پنهنجو مٿو لوڏيو ۽ ٻيئي هٿ مٿي کي اچي ويس.

”منهنجي مٺڙي ماءُ! خدا ڄاڻي ته ڪٿي آهي!“ هن جو آواز جهڪو ٿي ويو.

”خبر اٿئي ته اڄ مون ڇا ڪيو آهي؟“ ماءُ پڇيو، ۽ پوءِ جذباتي انداز ۾ هن بيان ڪرڻ شروع ڪيو ته هوءَ اشتهار ۽ اخبارون ڪهڙيءَ طرح سان ڪارخاني ۾ کڻي ويئي هئي. هوءَ خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ نٿي ماپي، جنهنڪري قصي کي وڌائي سڌائي پئي بيان ڪيائين.

پهريائين ته خوخول اکيون ڦوٽاري کيس ڏسڻ لڳو، پر پوءِ ٽهڪ ڏيئي اچي کل ۾ ٻيو.

هن خوشيءَ وچان رڙ ڪري چيو، ”اوهو ڏاڍو چڱو ٿيو، بلڪل ٺيڪ! پاويل ته حد کان وڌيڪ خوش ٿيندو مٺڙي امڙ اهو نه رڳو پاويل جي لاءِ، پر ٻين ساٿين لاءِ به چڱو ٿيو!“

هن جو سڄو بدن پئي جهوميون. چپٽيون پئي وڄايئين، وجد ۾ اچي ويو ۽ سيٽي هڻڻ لڳو. خوشيءَ مان هن جا وار کڙا ٿي

ويا، ۽ ماءُ کان ان جي ڀرپور جواب ۾ پورو ڳالهائڻ نه ٻئي آڪليو.
”آندر يوشا! تون ڪهڙو نه چڱو آهين!“ هن گهڙي رکي اهڙيءَ طرح چيو جڻڪ سندس دل جا دروازا کلي پيا هجن ۽ لفظن جي ڌار، سڀ بند ڀڃي، تکي تکي وهندي، ماٺيڻي عميق محبت ۾ ڇلڪندي ۽ وهنجندي ٻيئي ويندي هجي. ”هاڻي آءٌ پاڻ پنهنجي حياتيءَ بابت ويچاريان ٿي ته ـــــ اي منهنجا خدا! آءٌ آخر جيئري ڇو رهيس؟ پورهيو ..... مار .... پنهنجي مڙس کان سواءِ ڪنهن کي به ڪونه ڄاڻندي هيس .... خوف ۽ ڊپ کان سواءِ ٻئي ڪنهن شيءِ سان واهپوئي ڪونه هيم! خبر ئي ڪانهيم، ته پاويل ڪيئن وڌي وڏو ٿيو. ياد به ڪونه اٿم ته مڙس جي جيئري ڪا ان سان پيار ڪندي هيس يا نه. مون کي جيڪڏهن ڪو ويچار يا فڪر هوندو هو ته رڳو اهو ته هن جهنگليءَ جي پيٽ جو دوزخ سٺي کاڌي سان ڀرڻو هوم ۽ بنان ڪنهن دير جي هن جي هرڪا خواهش پوري ڪرڻي ٿي ٻيم، ته جيئن ڪاوڙجي نه پوي، مون کي مار جون ڌمڪيون نه ملن، ۽ من هن کي مون تي ڪا ڪهل پوي. اهڙي مار ڏيندو هوم، جو آءٌ، ڄڻ سندس زال ڪانه هيس، بلڪ هڪڙي اهڙي، جا سندس ڏوهارڻ هجي. سڄا سارا ويهه ورهيه ائين گذاريم ۽ شاديءَ کان اڳ ۾ ڪيئن گذاريم، سا ته لکا ئي ڪانه اٿم. پنهنجن پوئن ڏينهن کي ٿي ساريان، ته هڪڙو خال ٿو نظر اچيم تازو يکور ايوانووچ هتي آيو هو. اسين ٻيئي ساڳئي ڳوٺڙي جا آهيون. هن ته اوراڙ پراڙ جون ڳالهيون پئي ڪيون پر مون ... . مون کي ابائا ٻکڙا ٻه پئي اکين آڏو ڦريا ۽ اتي وارا به. مگر ياد ئي ڪونه اٿم ته ماڻهو ڪيئن گذاريندا هئا. چوندا ڇا هئا ۽ انهن جو ڇا ٿيو. مون کي ياد آهي ته ڳوٺ ۾ باهه اچي لڳي هئي، ۽ مون کي پوءِ پرڻايو هئائون. ان کان پوءِ جا ڏينهن! اف، ائين پئي سنبران ڄڻ، ماري ڪٽي، منهنجي اندر مان هرڪا شي ڪڍي ورتي هجين ۽ اندر کوکي جو کوکو ٿي پيو هجيم. منهنجي روح

ٿي پردو پئجي ويو آهي. هاڻي ته نڪي ڪي ڏسڻ ۾ ٿو اچي ۽ نه وري ڪجهه ٻڌڻ ۾."

هن ان مڇيءَ وانگر ساه کنيو، جنهن کي ڪنهن پاڻيءَ کان ڪڍي ٻاهر ڦٽو ڪيو هجي. هوءَ ڪي قدر اڳتي نوڙي پنهنجي ڪهاڻي ٻڌائڻ لڳي:

"منهنجو مڙس مري ويو. مون ٻچڙي ۾ آس رکي، پر هو به هن زندگيءَ ۾ مصروف ٿي ويو. هي سڀئي ڳالهيون منهنجي لاءِ سهڻ ڏکيون ٿي پيون ۽ ٻچڙي جي حياتيءَ بابت ڊپ ۽ هراس ويڙهي ويم ته جيڪڏهن وري هن جي دشمنن کي ڪجهه ٿي پيو ته آءٌ جيئري ڪيئن رهي سگهنديس! انهن ويچارن منهنجو هيانوءَ کائي ڇڏيو. وقتي ته مون کي ڏڪڻي اچي وٺندي هئي، ۽ دل تي ايڏو بار ٿي پوندو هوم، جو ڌڻي پناه ڏئي!"

گهڙيءَ کن جي لاءِ هن سو ماٺ ڪئي، پر جلدئي مٿو ڌوڻي، نهايت ئي معني ڀريل انداز ۾ چوڻ لڳي:

"اسان زالن جو پيار نجو پيار ڪونه ٿئي. اسان کي انهن شين سان پيار ٿيندو آهي، جن جي اسان کي گهرج هوندي آهي. پر آءُ ڀانيان ٿي ته تون پنهنجي ماءُ جي واسطي ڏاڍو ٿو ڪڙهين. ڀلا تنهنجي لاءِ ان جي اهميت ڪهڙي آهي؟ هي ماڻهو جيڪي پين جي واسطي تڪليفون پيا سهن، جيل ۾ پيا وڃن سائبيريا جا سور پيا سهن .... پاهه پيا ٿين .... ساهه پيا ڏين .... ننڍيون نيٽيون نينگريون گند ڪچري ۾، پاڻيءَ وسندي ۽ برف پوندي شهر کان چار پنج ميل پيرين پيادي، اونداهين راتين ۾، اڪيلي سر اسان جي گهر اچن ٿيون؛ سي آخر ڇو؟ ڪنهن جي ڪارڻ؟ اهو رڳو انهيءَ ڪري نه آبدر پوشا! جو هنن وٽ خالص محبت، نجو پيار ۽ اونهو عقيدو آهي. پر ته به آءٌ ائين ڪري نٿي سگهان! مون کي رڳو پنهنجن ساز پيار آهي ۽ انهن سان، جيڪي شيون ويجهيون اٿم. جيڪي منهنجا آهن سي دل تي اٿم! پاڻان پري جي شين ۽ ماڻهن جي ڳالهه، دل تي اچي نٿي سگهيم! ائين ڇو آهي اندريوشا! ائين ڇو آهي؟"

"ائين ڪونهي، جيجي، ائين ڪونهي. تون پيار ڪري سگهين ٿي!" خوخول چيو. هو مڙيو ۽ عادت موجب ماڻ جي مٿي تي، ڳلن ۽ اکين تي هٿڙا ڦيرائين ۽ ٽڏڙا ڪڍائين. "سڀڪو ائين ٿو ڪري، جيڪي اکيان هوندو ان کي ئي پائيندو آهي، برَ وڏيءَ دل گردي وارا ڏورانهين شين کي پنهنجو ڪري ونڊندا آهن. تون تمام وڏا ڪم ڪري سگهين ٿي، چو جو تو وٽ اها ڏل آهي، جنهن ۾ ماڻ جي اٿاهه محبت پريل آهي!"

هن چپن ۾ چيو، "ڏٺي سگورو شال ائين ڪري! آءٌ پاڻمان ٿي ته حياتي گذارڻ جو اهوئي سهڻو طريقو آهي. آندري! توکي، شايد پاشا کان به وڌيڪ پائڻ لڳي آهيان. هو ته ماڳهين مائيڙو ۽ اڪيلائي پسند آهي. ڏس ته نهي! ساشا سان شادي ڪرڻ گهري ٿو، پر مون سان، پنهنجي مڙيءَ ماڻ سان، اڄ تائين ان جو ذڪر به ڪونه ڪيو اٿس."

خوخول اعتراض ڪندي چيو، "اها ڳالهه سچي ناهي. مون کي پڪ آهي ته اها ڳالهه سچي ڪانهي. هو پئي چڙا هڪٻئي کي گهرن ٿا، ايستائين ته ڳالهه صحيح آهي، باقي هو شادي ڪونه ڪندا. ساشا جي مرضي برابر آهي، پر پاويل ائين ڪرڻ نٿو گهري."

ماڻ ويچار ۾ پئجي ويئي. هن پنهنجون ڏک پريون نظرون خوخول ڏانهن ڪنديو چيو، "اها ڳالهه آهي! بلڪل ائين. ماڻهو پنهنجي خوشيءَ کي پاڻ تا لتون هڻن."

خوخول نرم آواز سان چيو "پاويل نهايت ئي غير معمولي ماڻهو آهي. من جو ارادو لوهه وانگر سخت ۽ مضبوط ٿئي ٿو."

"اڇا ته هو جيل ۾ پيو آهي،" ماڻ اهو ويچاريندي ڳالهه جاري رکي. "انهيءَ ڳالهه کان ڊجان ٿي، پر ايترو ته حياتيءَ جو رنگ بدلجي ويو آهي؟ منهنجي خوف ۽ هراس جو به، هاڻي ته مون کي سڀڪنهن شخص جي لاءِ ڊپ ٿئي ٿو. منهنجي دل به اڳي کان ٻئي رنگ ئي ٻڌي آهي، چو جو منهنجي روح منهنجي دل جون اکيون کولي وڌيون آهن ۽ هوءَ سڀڪجهه ڏسيو رنج به ٿئي ٿي ۽ سرهي به.

”ڪيتريون ئي اهڙيون شيون آهن جيڪي مون کي سمجهه ۾ نه ٿيون اچن، پر اهو ڏسي منهنجي دل کي ڏاڍو ڏک ٿيو ٿئي ته آخر اوهين خدا تي يقين ۽ ڀروسو ڇونٿا رکو؟ آءٌ ڪري به ڇا ٿي سگهان! ڀانيان ٿي ته اوهين سچا پچا ماڻهو آهيو، اوهان عوام جي لاءِ ڏکي ۽ سخت حياتي گذارڻ لڳا آهيو، سچائي ۽ صداقت جي واسطي پاڻ پيا پنوڙيو. هاڻ آءٌ به اوهان جي سچائيءَ کي سڃاڻڻ لڳي آهيان: جيستائين امير ماڻهو زور هوندا تيستائين عام ماڻهن کي ڪجهه به ڪونه ملندو، هنن کي ڪوڏي به پلئه ڪانه پوندي- خوشي ۽ انصاف ته پري جون ڳالهيون آهن- توهان سان ڪجهه ڏينهن گذارڻ کان پوءِ آءٌ به ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي ماضيءَ تي ويچاريندي آهيان، جواني جي انهن امنگن بابت سوچيندي آهيان، جن کي پيرن جي هيٺان آڻي چيپاٽي ۽ چچري ڇڏيو ويو؛ ۽ جوان دل، جنهن کي مڪون هڻي هڻي ڦيهي ڇڏيو ويو. انهن مڙني ڳالهين کي ياد ڪري، آءٌ پنهنجو ٻاڻ تي ئي رحم کائڻ لڳندي آهيان ۽ دل ۾ اهڙا ته ڪسارا جذبا پيدا ٿيندا اٿم، جو زبان تي ايندي- ايندي ڪاڪڙوئي ڪڙو ٿيو وڃي تنهن هوندي به هاڻي پنهنجي لاءِ جيئڻ سولو ٿي پيو آهي. آهستي آهستي مون کي سمجهه ۾ ٻيو اچي ته آءٌ آهيان ڪهڙي شيءِ!“

خوخول اٿي بيٺو — قد جو ڊگهو، سنهڙو ۽ ويچار ۾ ٻڏل- هو زمين تي ٽهلڻ لڳو، پر اهڙيءَ طرح جيئن پيرن جو آواز پيدا نه ٿئي.

هن جهڪي ۽ جهيڻي آواز ۾ چيو، ”تو، ڪهڙيءَ نه خوبيءَ سان سڀڪا ڳالهه ڪئي آهي! ڪيرچ شهر ۾ هڪڙو نوجوان يهودي رهندو هو، جو شعر لکندو هو. هن هڪڙي ڀيري لکيو:

۽ انهن کي، جن کي بي گناه قتل ڪيو ويو،
صداقت جي قوت وري جيئرو ڪري ڇڏيندي!

پر ڪيرچ ۾ هن کي به پوليس قتل ڪري ڇڏيو. اها ڪا

وڏي ڳالهه ڪانهي، هن سچائيءَ کي سمجهي ورتو هو ۽ هن ماڻهن ۾ صداقت جو ٻج پوکي ڇڏيو. تون به انهن مان هڪڙو فرد آهين، جن کي بي گناه قتل ڪيو ويو."

"پر هاڻي ته دل کولي ڳالهيون ڪندي آهيان." ماءُ ڳالهه جاري رکي. "آءٌ دل کولي ڳالهايان ٿي، پنهنجا لفظ ٻڌان ٿي ۽ پنهنجن ڪنن تي به مشڪل سان يقين ڄمندو اٿم. مون سموري عمر رڳو اهو پئي سوچيو آهي، ته نئين ڏينهن مان ڪيئن ڇوٽڪارو حاصل ڪجي! ماڻهن جي نظرن کان ڪيئن پاڻ بچائجي، جيئن اسان کي ٻيو ڪو هٿ نه لائي سگهي. هاڻي ته منهنجي دل ۾ ٻين جي لاءِ به جڳهه پيدا ٿي پيئي آهي. ٿي سگهي ٿو ته آءٌ اوهان جي مقصد کي پوريءَ طرح سمجهي نه سگهي هجان، پر اوهان سان مون کي پيار آهي ۽ دل ٿي گهري ته اوهان سڀيئي خوش هجو شال! ۽ آندريوشا، تنهنجي لاءِ ته نجيون دعائون گهرندي آهيان."

هوڏانهس وڌي آيو.

"مهرباني!" هن چيو. ماءُ جو هٿ وٺي آن کي زور ڏنائين، ۽ جلدئي منهن موڙي، ٻئي پاسي نهارڻ لڳو هوءَ جذبات جي شدت کان ٿڪجي پيئي ۽ آهستي آهستي ماٺ ڪري ٿانو ٿپا ڌوئڻ لڳي ۽ دل ئي دل ۾ پنهنجي محبت ڀريل جذبي جو لطف وٺڻ لڳي.

خوخول هڪڙي کان ٻئي طرف ٿهلندي کيس چيو، "وسوف شيڪوف جي مٿي تي به پيار جو هٿ ڦيريندي ڪر جيجل! هن جو پيءُ جيل ۾ آهي. هو پوڙهو، شرابي آهي. ڪوڏي به ڪانه لهي! نڪولائي جڏهين به پڻس کي ڏسي ٿو وٺي، ته اچيو بخيلي وٺيس ۽ گاريون گند ڏيڻ ۾ شروع ٿيو وڃي، جا نهايت بڇڙي عادت آهي! نڪولائي ته فطرتي طور تي نيڪ آهي. هو ڪتن، ڪوئن ۽ ٻين هر قسم جي جانورن سان پيار ڪري ٿو، پر ماڻهن سان ڪانه ٿي پويس! بڇان پيئي وٺندي اٺس! ٻڌاءِ ته سهي، ڀلا اهڙي انسان جو ڪهڙو حشر ٿيندو!"

ماڻ ڪجهه سوچيندي چيو ، "هن جي ماڻ ختم ٿي ويئي.... پيءُ چور ۽ شرابيءُ آهي."

آندري وڃي ليٽي پيو ته ماڻ ماڻ ڪري وڃي مٿانئس صليب جو نشان بڻايو. اڌ ڪلاڪ کن گذرڻ بعد ماڻ هلڪي آواز ۾ پڇيو:

"آندر يوشا ، سمهي رهئين چا؟"

"نه ، چو؟"

"خدا حافظ."

"مهرباني، جيجان مهرباني!" هن احساس ٻرئي لهجي ۾ چيو.

(١٧)

ٻئي ڏينهن پلاگيا ڪارخاني جي دروازي تي پهتي ته چوڪيدارن کيس کمچو لاهي رکڻ جو حڪم ڏنو ته جيئن هن جي تلاشي ورتي وڃي.

هن احتجاج ڪندي چيو، ”ڪاڏي جون شيون ٿڌيون ٿي، پاڻي ٿي وينديون!“ هنن هڪڙي به ڪانه ٻڌيس ۽ هن جي ڪپڙن ڦهولهڻ ۽ جهاڙو وٺڻ ۾ لڳي ويا.

”وات نه ڪر!“ سنتريءَ ڪڪ ٿي چيو.

”آءٌ چوان ٿو ته هي ماڻهو جهنگلي جي مٿان ڪاغذ پٽ اڇلايو، هڪٻئي کي پهچائين ٿا.“ ٻئي سپاهيءَ ماءُ کي ڪلهي کان آهستي سان ڌڪو ڏيندي چيو.

هوءَ حاطي ۾ پهتي ته پهريائين پوڙهو سيزوف وٽس آيو.

”جيجان، تو ڪجهه ٻڌو؟“ هن چوڌاري نظر ڦيرائيندي پڇيو.

”ڇا ٿيو؟“

وري به ڪارخاني جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ساڳيائي ڪاغذ پيا ڏسجن. اهي ئي اخبارون ۽ اهي ئي اشتهار هيترين سارين گرفتارين ۽ وٽ پڪڙ جو ڪهڙو نتيجو نڪتو! منهنجي ڀائٽئي مارن کي به هروڀرو کڻي جيل ۾ وڌو اٿن. پٽهين کي به وٺي ويا، پر هاڻي سڀڪو سمجهي ٿو ته انهن ڪاغذ پٽن ۾ هنن جو هٿ ڪونهي.“

هن پنهنجي ڏاڙهيءَ کي جهلي، ماءُ ڏي اچرج سان ڏسندي چيو، ”ڪڏهن ڪڏهن مون وٽ هلي ايندي ڪر، اڪيلي ته آهين!“

ماءُ هن جو شڪرانو بجا آندو ۽ کمچي جو هوڪو ڏيڻ لڳي. هن کي ائين پئي ڀاسيو، ته ڪارخاني ۾ اڄ مڙيئي گڙٻڙ آهي.

سڀڪو ڦوڪيو ، ۽ ڪاوڙيو وتي پاڻ ۾ ڳالهيون ٻولهيون ڪندو ۽ هڪڙيءَ ڪوٺڙيءَ مان نڪريو ٻيءَ ۾ پيو وڃي. دونهاٽيل فضا مان هن کي جرائت ۽ بهادريءَ جي خوشبو اچڻ لڳي چوڌاري نڪته چينيءَ سان ڀريل جملا ۽ همٿ ڀريا گفتا ٻڌڻ ۾ آيس. پوڙها مزور چپن ئي چپن ۾ کلي رهيا هئا. ڪارخانو سنڀاليندڙ ۽ مالڪ پريشانيءَ ۾ هيڏانهن هوڏانهن پئي آيا ويا. پوليس جي ڊوڙ ڊڪ پئي پيئي. مزور هنن کي ڏسي يا ڇڙو ڇڙ ٿي ٿي ويا يا ڳالهيون بند ڪري سندن منهن ۾ چتائي ٿي ڏٺائون.

واڍڪي کاتي جو فورمئن واويلوف ۽ ٽائيم ڪيپر ايسائي اچي لانگهائو ٿيا. ٽائيم ڪيپر ڪڏهن منهن موڙي ۽ ڪڏهين مٿي کڻي فورمئن جي خوفناڪ ۽ ڊيڄاريندڙ منهن ۾ ٿي نهاريو ۽ پنهنجي ڇڊيءَ ڏاڙهيءَ کي لوڏيندي ڳالهيون ڪندي ٿي ويو:

”ايوان ايوانووچ، هنن ماڻهن کي ته اچي مسخريءَ جي لڳي آهي. هنن کي انهيءَ ۾ مزو ٿو اچي، حالانڪ ڊائريڪٽر صاحب جي چوڻ موجب انهيءَ ۾ ملڪ جي تباهه جو انديشو آهي. هتي گاهه جون کتون ڪڍڻ مان ڪجهه ڪين ورندو. هن ڌرتيءَ تي جيستائين هر نه ايندو، تيستائين ميدان صاف ۽ سٿرو ڪونه ٿيندو.“ ڪجهه هٻڪي، ڪاوڙ ۾ ٿورو زور سان چوڻ لڳو،

”گڏهه جا ڦرو! جيڪي کپيو سو وڃي ڇاپيو، پر منهنجي باري ۾ هڪڙو اکر آيو ته پوءِ توهان جو خير ڪونهي“

واسيلي گوسيف وڌي، ماءُ وٽ آيو.

”اڄ تنهنجي کاڌي مان ڪا ٻي شيءِ ڇونه واپرائجي جيجان! کاڌو ته سٺو ٿي پچائين!“ هن چيو ۽ وري جهڪي آواز ۾، اکيون چنجهيون ڪري چوڻ لڳو، ”اسان کي به انهيءَ جي ضرورت هئي. اما ڏاڍو چڱو ڪم آهي!“

ماءُ هن ڏانهن پياري انداز ۾ نهاريو. هوءَ خوش هئي، جو جنهن ماڻهوءَ جي مٿي ۾ وڌيڪ واءُ ڀريل هو، تنهن به اڄ ارڏائي سان ڳالهائڻ جي بدران نهايت عزت سان پئي ڳالهايو. هوءَ

ڪارخاني ۾ هن قسم جو شور شر ڏسي، ڏاڍي سرهي ٿي ۽ دل ئي دل ۾ سوچيائين،

جيڪڏهين آءٌ نه هجان ها ته.....

ٽي مزور ماءُ جي ويجهو اچي بيٺا ۽ پاڻ ۾ ڳالهيون ٻولهيون ڪرڻ لڳا. هڪڙي ارمان ڪندي چيو، ”پتوئي ڪونه ٿو پوي ته ڪٿان ٿا ملن.“

ٻئي چيو، ”آءٌ ته، پڙهي ڪونه ڄاڻان، پر دل ٿي گهري ته اهو معلوم ڪجي ته آخر انهن ڪاغذن ۾ لکيل ڇا آهي! ڪا ته ڳالهه آهي، جو هيڏو سارو شور مچي ويو آهي. تير پوري هنڌ تي لڳو ٿو ڀائنجي.“

ٽئين ڄڻي چوڌاري نهاريو ۽ جهيڻي آواز ۾ چيو، ”هلو ته بائلر واري ڪمري ۾ هلون.“

گوسيف ماءُ ڏانهن نهاري، اک جو اشارو ڪري، چيو، ”ڏس ته ڇا پيو ٿئي.!“

پلاگيا ڏاڍي خوش ۽ سرهي ٿي، گهر موٽي آئي، ۽ آندريءَ کي چيائين، ”ماڻهن کي ڏک انهيءَ ڳالهه جو آهي ته هو پڙهي ڪونه ڄاڻن آءُ جوانيءَ ۾ ڪجهه پڙهي ڄاڻندي هيس، پر هاڻي ته اهو به وسري ويو اٿم.“

خوخول پنهنجي راءِ ڏيندي چيو، ”وري سکي وٺ.“

”هن عمر ۾؟ ماڻهو ٻڌندا ته کلندا!“

آندري نڪا ڪئي هم نڪا تم. يڪدم ڪٻٽ مان هڪڙو ڪتاب ڪڍي، ان جي جلد ۾ هڪ تصوير ڏانهن اشارو ڪري پڇيو، ”هي ڇا آهي؟“

”رڍ!“ هن مرڪي جواب ڏنو. ”ٺيڪ آهي، هاڻ انهي جي ڀر ۾ جيڪو اکر آهي اهو آهي ري، ري رڍ، سمجهيئي“

”ها، ري رڍ!“

”چڱو، ڀلا هي ڇا آهي؟“

”اها آهي اک.“

”چڱو الف اک.“

”ٺيڪ آهي، الف اک.“

”بس ائين سڀ اکر ڄاڻي ويندا!“ ماءُ کلي چيو، ”هونهه! چوندا آهن ته ٻڌا طوطا به ڀلا ڪڏهين پڙهيا؟“

”اسين طوطا نه آهيون جيجي، اسين ماڻهو آهيون، ماڻهو خدا جي ڀلاري مخلوق آهي، ماڻهو اهو سڀ ڪري سگهي ٿو، جو طوطا نٿا ڪري سگهن.“

هوءَ ڪجهه ڦڪي ٿيڻ لڳي ۽ ائين پئي ڀانيائين ته آندري مٿس کلي رهيو هو، پر هن جي آواز ۾ نرمي ۽ شفقت هئي ۽ منهن تي سنجيدگيءَ جا آثار نمايان ٿي ڏٺا.

”آندر يوشا، تون سچ پچ مون کي پڙهائڻ ٿو گهرين ڇا؟“ هن نالي ماتر کلي، ائين ئي پڇيو.

هن وراڻيو، ”هائو. ٿورو گهڻو ته اڳيئي ڄاڻين ٿي، باقي سکي ويندينءَ انهيءَ ۾ آهي ڇا، محنت سان ڇا نٿو ٿئي!“

”پر چوندا آهن ته اوليائن جي تصويرن کي ڏسي ماڻهو اوليا نٿو بڻجي سگهي.

خوخول مٿو ڌوڻيندي چيو، ”برابر! پهاڪن ۽ چوڻين جي ته ڪا کوٽ ڪانهي. جهڙوڪ: علم جيترو ٿورو هوندو، ننڊ اوتري ئي وڌيڪ ايندي. پر اهو پيٽ ئي آهي، جيڪو اهڙيون پچارون ڪندو رهي ٿو ۽ روح کي اهڙن پهاڪن ۾ جڪڙيو ڇڏي، ته جيئن کيس سولائيءَ سان قبضي ۾ رکي سگهي. ڀلا هيءَ ڪهڙي تصوير آهي؟“

”لڪڻ“ ماءُ چيو.

”چڱو، اهو ٿيو ”لام“، ڀلا هي ڇا آهي؟“

ماءُ وساريل اکر کي ياد ڪرڻ لاءِ، حافظي تي زور ڏنو ۽ اکر کي گهوري ڏسڻ لڳي. پيشانيءَ تي گهنج وجهي، ان ۾ محو ٿي ٿي ويئي. جلدئي هن جون اکيون ٿڪجي پيون. پڙهندي

پڙهندي چوندي هئي، ”ٿڪجي پيئي آهيان ۽ پڙهي بہ ڪهڙا نوٽ ڪمائيندس.“

هن ٿڌو شوڪارو ڀري چيو، ”پڙهڻ پيئي سکان! چاليهن ورهين جي عمر ۾، سوبہ الف بي!“

خوخول آٿت ڏيندي چيو، ”امڙ! ٿڌن ساهن ڀرڻ مان ڪجهہ بہ ڪين ورندو! تو اها زندگي پاڻ تہ اختيار ڪانہ ڪئي هئي، پر ايترو تہ سڌ پئجي چڪي اٿيئي، تہ اها زندگي ڪهڙي نہ بيڪار هئي. ماڻهو چاهين تہ پنهنجي حياتيءَ کي سڌاري سگهن ٿا، پر هو جهنگلين ۽ ڀوڪن وانگر حياتيءَ جا ڏينهڙا ڪاٽين ٿا ۽ انهيءَ تي وري فخر بہ ٿا ڪن. اها ڀلا ڪهڙي وڏي ڳالهہ چئبي، جو ماڻهوءَ ڪم ڪيو، اجورو ورتو؛ پيٽ ڀريو ۽ بس. بيٽ کان واندڪائي ملي، تہ ٻار پيدا ڪيا. پهريائين انهن سان دل وندرايائون ۽ جڏهين وڏا ٿيا ۽ وڌيڪ ڪجهہ گهريائون تہ مٿن آڪڙيا ۽ گارين جا دس چاڙهيائون: سوئر جا پٽ، گڏهہ جا ڦر! نڪي ٿا وڏا ٿين ۽ نڪي ٿا ڪمائين، ڄؤرن وانگر اڃا پيا اسان جو رت پين! اهڙا ماڻهو پنهنجن ٻارن کي خانگي جانور بنائڻ گهرن ٿا ۽ ٻار پنهنجي پيٽ لاءِ هٿ هڻڻ شروع ڪن ٿا ۽ ٻسن وانگر ڌرتيءَ جي سيني تي رڙهندا رهن ٿا. پر حقيقت ۾ انسان انهن کي ٿو چئجي، جيڪي پنهنجي ذهن جي چوڌاري ويڙهيل زنجيرن ۽ نيئرن کي کولي، لاهي ڦٽو ڪرڻ گهرن ٿا ۽ ان ڏس ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ تائين پاڻ پنوڙيندا رهن ٿا. تون بہ اهڙن ماڻهن جي ٽوليءَ ۾ شامل ٿي چڪي آهين ۽ پنهنجي سمجهہ ۽ طاقت آهر ڪم ڪري رهي آهين.“

هن کي اها ڳالهہ نہ آئڙي ۽ چيائين، ”آءٌ؟ ابا، آءٌ ڪري بہ ڇا ٿي سگهان؟“

”ائين ڇو ٿي چئين؟ اسين سڀيئي ڄڻ مينهن وانگر آهيون، جنهن جو هرهڪ ڦڙو زمين کي آلو ڪري سگهي ٿو. جڏهن تون پڙهڻ شروع ڪندينءَ....“

هن ڳالهه ڪندي ڪندي کڻي بس ڪئي ۽ اٿي اڱڻ ۾ ٽهلڻ شروع ڪيائين.

”توکي پڙهڻ ته ضرور گهرجي. پاويل به ڄاڻ ڇٽي، آيو ۽ هو اهو ڏسي ڪيڏو نه سرهو ٿيندو، امڙ!“

ماءُ وراڻيو، ”ابا، ننڍي هوندي سڀڪا شيءِ سولي لڳي ٿي، هاڻي پڪي گهڙي کي ڪهڙا ڪنا پوندا! پوڙهو دماغ ۽ پريشانيون، ڪم گهڻو ۽ ڪمزوري سڀ اچي گڏيا آهن. هاڻي ڇا ٿيندو...“

”مگر امڙ! توکي خبر ناهي ته فرانس جي هڪ وڏي تعليمي ماهر ”روسو“ ڇا چيو آهي؟ هن جو چوڻ آهي ته ٻارهن ورهين کان وڏي ماڻهوءَ کي تعليم ڏيڻ وڌيڪ سولي آهي، تون آسانيءَ سان پڙهي سگهين ٿي وڏن کي ”پڪا ڪنا“ ۽ ”ٻڍا طوطا“ سڏي، پڙهڻ کان روڪڻ جو ڪم ته انهن سرمايه دارن جو رٿيل آهي، جيڪي سندن سجاڳ ٿيڻ کان ڇرڪن ٿا!“

(١٨)

شام جو خوخول ٻاهر نڪري ويو. ماءُ ڏيو ٻاري جوراب اڻڻ شروع ڪيا. هن کان ائين ڪيو نه ٿيو. کيس سک نه آيو ۽ اٿي کڙي ٿي، ۽ اڳڻ ۾ ٽهلڻ لڳي، رڌڻي ڏي ويئي ۽ نيٺ ٻاهو وارو دروازو کڻي پوريائين. هن جون اکيون ڦڙڪي رهيون هيون ۽ ائين ڪندي درين جا پردا لاهي، ڪٻٽ مان ڪتاب ڪڍي اچي ميز تي ويهي رهي. هيترو ڪرڻ کان پوءِ به هن کي هورا کورا نه ڇڏيو. هوءَ چوڌاري ڏسندي به رهي ۽ سندس چپ به چرڻ لڳا. رستي تان آواز ٿي آيو، ته ڇرڪ نڪري ٿي ويس ڪتاب کڻي ٿي اونڌو ڪيائين ۽ اُن کي هٿن سان لڪائي ٿي ڇڏيائين. ڪجهه آٿت اچڻ کان پوءِ وري اکيون ڇينڀي چپن ۾ چوڻ لڳي، ”الف اک، بي بلا، ٻي ٻڪري ....“

دروازي تي کڙڪو ٿيو. ماءُ ڇرڪ ڀري اٿي کڙي ٿي. جهٽ پٽ ڪتاب کڻي ڪٻٽ ۾ رکيائين ۽ گهٻرائجي پڇيائين، ”ڪير آهي؟“

”آءٌ!“ ريبن ڏاڙهي کنهندي چيو.

هن پڇيو، ”اڳي ته ائين ڪونه پڇندي هئينءَ ته ڪير آهين؟ هون، اڪيلي آهين. مون ڀانيو ته خوخول به گهر هوندو. مون اڄ هن کي ڏٺو هو. جيل ۾ کيس ڪو نقصان ته ڪونه پهتو آهي.“

ائين چئي، هو ويهي رهيو، ۽ ماءُ سان گفتگو ڪرڻ لڳو.

هن ماءُ ڏانهن هڪڙي عجيب ۽ اسرار ڀريءَ نظر سان ڏٺو، جنهن تان ماءُ کي شڪ پئجي ويو ۽ هوءَ ڪجهه خطرو محسوس ڪرڻ لڳي.

هن چيو، ”سڀڪنهن شيءِ لاءِ پئسو گهرجي. ڄمڻ جي لاءِ ڇا، ته مرڻ جي لاءِ ڇا، پئسو ٻنهي حالتن ۾ ضروري آهي، ساڳيءَ

طرح ڪتابن ۽ ڪاغذن، اخبارن ۽ اشتهارن لاءِ بہ پئسي جي گهرج پوي ٿي. ڄاڻين ٿي، تہ هنن ڪتابن لاءِ پئسو اچي ڪٿان ٿو؟"

"نہ، مون کي ڪل ڪانهي،" ماءُ جهيڻي آواز ۾ چيو. هاڻي هن کي پڪ ٿي تہ دال ۾ ڪجهہ ڪارو ضرور آهي.

"رئيس ماڻهو،" هن جو ڪاري ڏاڙهيءَ وارو منهن ڳاڙهسرو ٿي ويو، "يعني ٻين لفظن ۾ ائين کڻي چئجي، تہ پئسي ۽ هوند وارا، اهڙا ڪتاب لکن ٿا ۽ ٻين تائين پهچائين ٿا. پر هوند وارن جا ڪتاب هوند وارن جي خلاف ٿين ٿا. هاڻي تون ئي کڻي ٻڌاءِ تہ عام ماڻهن کي پنهنجي خلاف ڀڙڪائڻ لاءِ پئسو ڏوڪڙ خرچ ڪري هنن کي آخر ملي ڇاٿو؟"

ماءُ ڊڄي ويئي. نڙيءَ ۾ ساه اٽڪي پيس. ڳيت نہ پيئي اچيس. هن پنهنجيون اکيون ڇيڻ شروع ڪيون.

"تنهنجو ڪهڙو ويچار آهي؟"

ريبن رڇ وانگر ڦيرر کائيندي چيو، "ها، اهائي تہ ڳالهہ آهي مون سان بہ اهائي ڪار ٿي. اهو خيال ايندي ئي پگهرجي ويس."

"توکي ڪا خبر پيئي آهي، ڇا؟"

ريبن وراڻيو، "بيوقوف آهيان! منهنجي خيال موجب تہ اسان ماڻهن کي بيوقوف بڻايو پيو وڃي. مون وٽ حقيقتون تہ ڪونهن، پر يقين ائين پيو اچي تہ انهيءَ ۾ ڌوکيبازي ضرور آهي. هي وڏا ماڻهو ڏاڍا هوشيار ٿين ٿا. آءٌ سچائي ڳوليان پيو. هاڻي انهيءَ کي سمجهڻ بہ لڳو آهيان. پئسي وارن جو پاسو ڪڏهن بہ ڪونہ وٺندس. هنن کي جڏهن بہ وڻندو، تہ مون کي لٽون ئي بہ هڻندا، تہ وڃي ڦهڪو ڪندس. ۽ پوءِ هو منهنجين هڏين تان لنگهي ويندا، ڄڻ تہ ڪنهن پل تان هليا ويا."

هن جي لفظن، ڪوڙڪيءَ وانگر ماءُ کي پنهنجي مضبوط ڀيڙ ۾ کڻي سوگهو ڪيو.

هن کي ڏک ٿيو ۽ انهيءَ ڏک وچان هن رڙ ڪري چيو،

”منهنجا يسوع! ائين آهي ڇا، ته پاشا ڪجهه سمجهيئي ڪونه ٿو؟ هيترا سارا....“

هن جي اکين آڏو يگور، نڪولائي ايوانووچ ۽ ساشا جا سنجيدا ۽ ڳنڀير مکڙا ڦرڻ لڳا. هوءَ تڪڙو تڪڙو ساهه کڻڻ لڳي.

ائين ڪندي هن مٿو ڌوڻيو ۽ چيو، ”نه نه، مون کي پڪ ئي نٿي ڄمي. هي ضمير وارا ماڻهو آهن.“

ريبن سوچيندي سوال ڪيو، ”ڇا مطلب؟“

”سڀيئي. هنن مان هرڪو ماڻهو. مون اهو چڱيءَ طرح جاچيو آهي!“

ريبن ڪنڌ هيٺ ڪري چيو، ”جيجل! تنهنجي نظر اڃا اتي ڪانه پهتي آهي، جتي پهچڻ گهرجي. توکي ڳڻڳوت ڪرڻ گهرجي. جيڪي اچي اسان جا ساٿي ٿيا آهن، ممڪن آهي ته تن کي به پورو پتو نه هجي، فقط ويساهه وسوڙل هجن. ويساهه به وڏي شيءِ آهي! پر ٿي سگهي ٿو ته انهن جي پويان اصل ڪم ڪندڙ ڪي ٻيا هجن، جن کي پنهنجي لوزي لڳل هجي. بنان ڪنهن سبب جي ڪوبه خلاف نٿو ٿئي.“

وري به اتاولو ٿي ٿوريءَ دير بعد چيائين، ”وڏن پيٽن مان ڪنهن کي ڪڏهن به فائدو ڪونه پهتو آهي.“

”تون ڇا ٿو ڪرڻ گهرين؟“ ماءُ پڇيو ۽ هن کي وري شڪ پوڻ لڳو.

”آءٌ؟“ ريبن هن ڏانهن مهڙ ڪئي، ٿورو هٻڪيو ۽ چوڻ لڳو، ”وڏن ماڻهن، رئيسن ۽ سيٺين کان جيترو پري رهجي اوترو ٿورو. منهنجو مطلب رڳو اهو آهي.“

هو ٿڌو ساهه کڻي ماٺ ٿي ويو.

”مون انهن ساٿين سان گڏجي ڪم ڪرڻ ٿي گهريو، ۽ انهن سان گڏجي اڳتي وڌڻ ۾ چڱائي ٿي سجهيم. آءٌ اهڙي ڪم لاءِ مناسب ماڻهو آهيان. مون کي خبر آهي ته ماڻهن سان ڪيئن اٿجي ويهجي ۽ ڳالهائجي ٻولهائجي. مگر هاڻي آءٌ وڃان ٿو،

منهنجو ويساهه ختم ٿي چڪو. هاڻي مون کي هلڻ گهرجي."
هن ڪنڌ هيٺ ڪيو ۽ ويچار ۾ ٻڏي ويو.
"آءٌ اڪيلي سر ڳوٺڙن ۽ واهڻن ۾ وڃي اڀوجهه ۽ سادن ماڻهن کي سجاڳ ڪندس. هنن کي سڀڪجهه پنهنجي هٿ سان ڪرڻو آهي. هو هڪڙو ڀيرو ڳالهه سمجهي ويا، ته سدا جي لاءِ واٽ گهڙي وٺندا. منهنجو ڪم آهي ته آءٌ هنن کي اهو سمجهائي ڇڏيان، ته هو پنهنجين اميدن جو مرڪز پاڻ ئي آهن ۽ هنن جوئي دماغ هنن جي اڳواڻي ۽ رهنمائي ڪري سگهي ٿو. ايترو ڪري سگهيس، ته منهنجو فرض پورو ٿيو."
ماءُ کي هن تي ترس به آيو ۽ ڪجهه ڊني به پئي. هو کيس اصل ڪين وڻندو هو ۽ هاڻي ڪنهن سبب جي ڪري ڪي قدر وڻڻ لڳو هوس. هن ڏاڍيءَ نرميءَ سان چيو، "توکي پڪڙي ويندا."
ريبن هن ڏانهن نهاريو.
"اها ته پڪ اٿم. پر پوءِ ڇڏي به ڏيندم ۽ آءٌ وري به پنهنجو ڪم ڪرڻ شروع ڪندس."
"ماڳهين ڪڙمي به ٻڌي کڻي رکندءِ ۽ جيل ۾ اماڻي ڇڏيندءِ."
"سزا ڀوڳي ٻاهر ايندس ۽ وري اچي پنهنجو ڪم ڪندس. باقي رهيا ڪڙمي، سي ٻن ٽن ڀيرن کان پوءِ سمجهي ويندا ۽ مون کي پڪڙائڻ جي بدران منهنجي ڳالهه ٻڌڻ شروع ڪندا ۽ ان وقت آءٌ چوندس: 'مون تي ويساهه نه ڪريو. صرف ٻڌو!' هڪڙو ڀيرو ٻڌڻ لاءِ تيار ٿيا ۽ ٻڌائون ته پوءِ يقين به ڪندا."
هو آهستي آهستي ڳالهائي رهيو هو، ڄڻڪ ڳڻڳوت ڪري پوءِ ٿي ڪڇيو.
"مون پنهنجي حياتيءَ ۾ گهڻو ڪجهه ڏٺو آهي. ڪافي ڪجهه پرايو اٿم، در در ڌڪا کاڌا اٿم ۽ گهاٽ گهاٽ جو پاڻي ٻيتو اٿم."
هن ارمان کائيندي چيو، "ميخائل ايوانووچ! توکي کٽي پيئي کڻي - تون ڳوهه وانگر شڪارين جا گهر ڳوليندو وتين."

هن جي اکين جي چوڌاري ڪارا دڙپ پئجي چڪا هئا. هن ماءُ ڏانهن عجيب رنگ ڍنگ ۾ ڏٺو. هن جو جانٺو بدن اڳتي جهڪيو. هن پنهنجن هٿن سان ڪرسيءَ جي تختي کي جهليو ۽ هن جو سانورو منهن ڪاريءَ ڏاڙهيءَ مان به پيليرو نظر اچي رهيو هو.

”ياد اٿئي ته يسوع ٻج جي واسطي ڇا چيو هو؟ اُن کي وري جيئري ٿيڻ لاءِ مرڻو ٿو پوي. پر آءٌ ايترو جلدي ڪونه مرندس. آءٌ لومڙيءَ وانگر چالاڪ آهيان ۽ ڪانءَ جهڙو حرفتي.“

هو ڪرسيءَ تان اٿڻ لڳو.

”گهڙيءَ کن لاءِ گتي ۾ ويندس، يار ويسن سان وهندس. خوخول ته اچيئي ڪونه ٿو. وري به وڃي پنهنجي ڪم سان لڳو؟“

”هائو“ ماءُ مرڪندي جواب ڏنو.

”ڏاڍو چڱو! منهنجي لاءِ به کيس چئي ڇڏج.“

هو ٻيئي ڄڻا اٿي هليا ۽ هڪٻئي ڏانهن ڏسڻ کانسواءِ وڃي رڌڻي تائين پهتا.

”چڱو، خدا حافظ!“

”خدا حافظ. ڪارخاني مان ڪڏهن ٿو نڪرين؟“

”اتان ته نڪتس.“

”۽ ويندين ڪڏهن؟“

”سڀاڻي صبح ساڻ- خدا حافظ!“

هو ماءُ جي اڳيان جهڪيو، ۽ دروازي مان نڪري ڏيڍيءَ ڏانهن هلڻ لڳو. هن جي ڳرن قدمن جا آواز ۽ سندس سيني مان شڪ ۽ شبهن جي اٿندڙ اڌمن جا نجار ماءُ کي چٽا ٿي ڏسڻ ۾ آيا. هوءَ ماٺ ڪري پوئتي موٽي، ۽ اچي دريءَ تان پردو پري ڪري، ٻاهر جهاتي پاتائين. ٻاهر ته ٻاٽ اوندهه لڳي پيئي هجي.

آءٌ انهيءَ ٻاٽ ۾ پيهي پساهه کڻان، هن سوچيو.

هن کي اُنهيءَ غربت ۾ ورتل ڪڙميءَ رين تي ترس اچڻ لڳو، جو ههڙو ڏٺو مٽو هو، ته به رڳو هت هت جون ٺوڪرون کائيندو ٿي رهيو.

آندري ڏاڍو خوش ٿي گهر موٽيو. هن کي جڏهن ريبن متعلق ٻڌايو ويو تہ چيائين، ”ڳولن ۾ وڃڻ ڏيوس! در در ڪري ٻٽڪندو، عدل ۽ انصاف جي گهر ڪندو ۽ ماڻهن کي سجاڳ ڪندو. باقي اسان سان هلي ڪين سگهندو. هن جي دماغ ۽ ويچارن ۾ رڳو ڪڙمي گهر ڪري ويهي رهيا آهن. اسان جي خيالن لاءِ اتي ڪابہ جڳهہ ڪانهي.“

ماءُ پاڻ جهلي چيو، ”هن وڏن ماڻهن ۽ رئيسن جي باري ۾ پئي ڳالهہ ڪئي. جيڪي چيائين پئي، تنهن ۾ ڪا تہ صداقت هئي. خيل رکجو تہ متان هي ماڻهو اوهان کي بيوقوف بڻائي، پنهنجو ڪم تہ ڪڍن ۽ پڇاڙيءَ جو ائين ٿئي جيئن ’گنيءَ مهل گڏهہ کي بہ پيرين پئبو آهي‘.“

”هو توکي ڪونہ ٿا وڻن نہ؟“ خوخول کليو، ”جيجي جيڪڏهن پئسو اسان وٽ هجي ها تہ ڇا کپي! اسين پنهنجو ڪم هڪ ٻين جي ئي ڀروسي تي پيا هلايون. مثال طور نڪولائي ايوانووچ کي پنجهتر روبل ماهيانو ملي ٿو، هو انهن مان پنجاهہ روبل اسان کي ڏئي ٿو ۽ ٻيا يار بہ ائين ئي ڪن ٿا. ڪڏهن يونيورسٽيءَ جا اڌ بکيا شاگرد، پئسو پئسو ٽڪو ٽڪو گڏ ڪري، اسان کي چندي طور موڪلين ٿا. رئيسن ۽ وڏن ماڻهن جا بہ الڳ الڳ قسم ٿين ٿا. هڪڙا پنهنجيءَ کل بچائڻ خاطر ساٿ ڇڏيو هليو وڃن. ٻيا ڌوڪا ٿا ڏين ۽ ٽيان وري، جيڪي ڪنهن اصول، دل ۽ گردي وارا آهن، سي اسان سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملايو، هلندا اچن.“

هن هٿ هٿ تي رکي وڏي يقين سان پئي ڳالهايو.

”اسان جي آخري سوڀ تہ اڃا پري آهي. ڏسڻ ۾ بہ ڪانہ ٿي اچي پهرين مئي اسان مزورن جو وڏو ڏينهن آهي ۽ اهو ڌوم ڌام سان ملهايو ويندو. اسان جي اهائي ڪوشش آهي.“

ريبن جا پيدا ڪيل شڪ شبها، خوخول جي جوشيلي تقرير

جي اثرن ۾ گم ٿي ويا. خوخول جي آڱر پنهنجن وارن ۾ هئي ۽ پئي انهن کي وٽيائين. هن جون اکيون ڌرتيءَ ۾ کنپون پيون هيون ۽ هو هيڏانهن هوڏانهن پئي ٽهليو ۽ چوڻ لڳو، ”انسان جي دل ۾ ڪڏهن ڪڏهن ايترا تہ جذبا اچي ٿا ڪٺا ٿين، جو سهي نٿا سگهجن. ائين پيو لڳندو آهي، ڄڻ سڄي دنيا ۾ پنهنجا رفيق ۽ ساٿي رهن ٿا. سڀني جي سيني ۾ ساڳي باهہ ٻريل آهي. سڀئي چڱا، نيڪ، همدرد ۽ کلمک آهن. سڀئي گڏجي هڪڙو راڳ ٿا ڳائين ۽ ساڳيو سر ۽ آلاپ ٿا ڪڍن. اهي سڀئي سر، آلاپ ۽ راڳ اهي نهرون نديون ۽ چشما آهن، جي وڃيو ساڳئي دريا ۾ پون. درياءَ وري آزاديءَ سان اڳتي وڌندو، پکڙندو، نئين حياتيءَ جي سک ڀرئي سمونڊ ڏانهن وک کڻندو وڃي. اهڙي عالم ۾ هڪٻئي کي سمجهڻ لاءِ ڪابہ ننڍي يا معمولي ڳالهہ ڇيڙڻ مناسب نٿي ٿئي.“

ماءُ مٺ ڪري ويٺي ٻڌو. هن کي بہ ڪين ڪڇيو، ڇاڪاڻ جو ڊپ هوس تہ متان خوخول جي خيالن جو سلسلو ٽٽي ٻوي. ٻين کان هن جي ڳالهہ ڏانهن ماءُ وڌيڪ ڌيان ڏيندي هئي، ڇو جو هو سادي سودي نموني ۾ ڳالهائيندو هو ۽ هن جي ڳالهہ ٻولهہ دماغ ۾ ويهي ويندي هئي. پاويل تہ آئيندي بابت ڪڏهن بہ ڪين ڳالهائيندو هو، پر خوخول جي هستيءَ جو هڪڙو حصو هميشہ مستقبل ۾ رهندڙ پيو لڳندو هو هو انهن خوشين تي پيو تڳندو هو، جيڪي اچڻ واريون هيون. ماءُ جي لاءِ بہ انهن اچڻ وارين خوشين جي خواب هن جي توڙي پٽس ۽ ان جي ساٿين جي ڪم ۾ ڪو مطلب پيدا ڪري وڌو هو.

خوخول ڪنڌ ڌوڻيو ۽ وري ڳالهائڻ شروع ڪيو، ”۽ وري هوش اچيو وڃي. جيڏانهن ٿو نهاوجي اوڏانهن شيون رک منهيون ۽ غليظ پييون ڏسجن. ماڻهو وري ٿڪل ٽٽل ۽ چيڙاڪ پيا لڳن.“

هو نهايت دکدائڪ اندار ۾ چوندو رهيو:

”ماڻهوءَ تي ويساهه ڪرڻ ئي نه گهرجي. مون کي خبر آهي، ته انهيءَ مان ڪيتري تڪليف ٿئي ٿي. انهيءَ کان ماڳهين ڊڄڻ ۽ نفرت ڪرڻ گهرجي. آرسيءَ جا ٻه پاسا ٿين ٿا. ساڳئي نموني به ماڻهو سدائين ساڳئي خيال ۽ حال ۾ ڪونه ٿو رهي، تنهنڪري ائين چئجي ته هن سان رڳو محبت ڪئي وڃي، سو ٿيڻ مشڪل آهي! اهڙن ماڻهن کي ڀلا ڪيئن ٿو معاف ڪري سگهجي، جيڪي اوهان تي حيوانن وانگر جلهه ڪري اچن، اوهان جي جيئري روح کي ڪچلڻ گهرن ۽ انسان ذات کي ناس ڪرڻ ۾ خوش ٿين! انهن کي ڇڏي به ته نٿو سگهجي. انهي ڪري نه، جو هو منهنجي يا ٻئي ڪنهن خاص ماڻهوءَ جي خلاف آهن.

پاڻ ته ماڻهو گهڻو ڪجهه سهي سگهي ٿو، پر ان ڪري، جو هنن کان ايترو به نٿو پڄي، جو اڳلي کي پسند پيل شيءِ کي ڀليءَ ڀت پروڙڻ جي به اجازت ڏين. اسين دشمن کي ڇڏي، پاڻ ڪٽائڻ لاءِ تيار ڪونه آهيون.“

هن جي اکين مان ٿڌا شعلا پئي اٿيا. هن جو ڪنڌ نهايت ضد ۾ هيٺ جهڪيل هو ۽ هو وڌيڪ مضبوطيءَ سان ڳالهائي رهيو هو ”مون کي ڪابه ڀل چوڪ معاف ڪرڻ جو حق نه آهي، پوءِ کڻي انهيءَ جي ڪري ذاتي طرح مون کي ڪا خاص تڪليف نه پهتي هجي. هن دنيا ۾ رڳو آءٌ ته ڪونه آهيان! اڄ کڻي ڪنهن کي ڪجهه نه چوان، بلڪ هو مون کي ايذاءَ رسائي ۽ آءٌ کلي کڻي ماٺ ڪريان، ان کي اهميت نه ڏيان، پر سڀاڻي ساڳيو شخص مون تي پاڻ کي سوڀارو سمجهي، وري ٻئي تي زور آزمائي شروع ڪري ڏئي، ته پوءِ؟ سڀڪنهن کي ساڳيءَ نظر سان ڏسي نٿو سگهجي. بلڪ مختلف نمونن سان انهن جي پرک لهڻي پوندي ته آيا هي مون جهڙو آهي يا نه؟ هنن ڳالهين ڪرڻ مان دل خوش ڪانه ٿي ٿئي، البت آهن صحيح ۽ سچيون ڳالهيون.“

ڪنهن سبب جي ڪري ماءُ کي ساشا ۽ ان آفيسر جو خيال آيو، جنهن کي هن ابليس جو ٻچو سڏيو هو. ٿڌو شوڪارو ڀري چيو. ”آٽي ڇاڻن کان سواءِ ماني ڪيئن ٿي پچي سگهي؟“

”اهائي ته ڳالهه ڏکوئيءَ ٿي!“ خوخول چيو.

”هائو،“ ماءُ چيو. هن جي اکين آڏو، سندس مڙس جي ڀٽر جهڙي، جنهن تي سينور ڄميل هو، شڪل ڦري ويئي. هن خيال ڪيو ته جيڪڏهن خوخول جي تماشا سان ۽ پٽم جي ساشا سان شادي ٿي ويئي ته ڏاڍو چڱو ٿيندو.

خوخول پنهنجي موضوع ڏانهن موٽندي، نهايت جوشيلي ۽ دلچسپ انداز ۾ چيو، ”پوءِ ڀلا ائين ڇو آهي؟ ڳالهه ته صاف چٽي پيئي آهي. اهو انهيءَ ڪري آهي، جو ماڻهو ساڳيءَ سطح تي ڪونهن. اسان جو ڪم آهي، انهن سڀني کي ساڳيءَ سطح تي آڻڻ. اچو ته سڀڪجهه ورهايون.. پوءِ اهو کڻي دماغي سوچ جو نتيجو هجي يا هٿ جي محنت جو. ماڻهن کي خوف ۽ حسد جو ٻانهو ۽ لالچ ۽ حماقت جو شڪار ٿيڻ نه ڏجي!“

ان کان پوءِ هنن ۾ اهڙيون ڳالهيون ڪئين ڀيرا ٿيون.

نخودڪا کي وري به ڪارخاني ۾ ڪم ملي ويو. هو پنهنجو سمورو پگهار، ماءُ جي هٿ ۾ ڏيندو هو ۽ هوءَ اهي پئسا اهڙيءَ طرح سادگيءَ ۽ مرڪ سان وٺندي هئي، جهڙيءَ طرح پاويل کان.

ڪڏهن ڪڏهن آندري شرارت ڪندي چوندو هو، ”امان هاڻي کڻي ٿورو بڙهي پؤ!“

انهيءَ تان کيس چڙ به ويندي هئي ۽ ڪجهه تڪليف به ٿيندي هئي، بر گلي ڳالهه نقائي ڇڏيندي هئي.

هوءَ دل ئي دل ۾ چوندي هئي ته جڏهن تون سمجهين ٿي ته هو چرچو ٿو ڪري ته پوءِ ڳڻتي ڇو ٿي ڪرين؟ تنهن هوندي به هوءَ لفظن جو مطلب پڇڻ ۽ انهن بابت سمجهاڻيون وٺڻ لڳي. اهڙي وقت تي هوءَ پنهنجو منهن ڪري ويهي رهندي هئي ۽

ڏاڍي بي نياز نظر ايندي هئي. پر اڳيان به ڪانگ هو ، تنهن به تاڙي ورتو. ته ماءُ لڪي لڪي ڪجهه نه ڪجهه پڙهي رهي آهي، پر البت ڦڪائي ٿي ٿئيس، تنهنڪري ان ڳالهه کي وات تي آڻڻ ڇڏي ڏنائين.

هڪڙي ڏينهن هن چيو ، ”آندر يوشا، منهنجي نظر گهٽبي وڃي. مون کي عينڪ جي ضرورت آهي.“

هن وراڻيو ، ”اها وري ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي! آچر جي ڏينهن شهر هلنداسين، ڊاڪٽر کان تپاسارائي توکي عينڪ وٺي ڏيندس.“

(١٩)

هوءَ ٽي ڀيرا پاويل سان ملاقات ڪرڻ لاءِ سنڀري ويئي، پر پوليس جي آفيسر جنهن جا وار اڇا ٿي ويا هئا، ڳل گلابي ۽ نڪ وڏو هوس، تنهن سان انڪار ڪيو، ۽ هن کي گهڙيءَ لاءِ پٽڙي سان ڳالهائڻ جي اجازت نه ملي سگهي.

”امڙ، اڃا هفتو کن ته انتظار ڪرڻو پوندو، ان کان پوءِ ڏسنداسين. في الحال ته اسين لاچار آهيون.“

هو گول مول ٿلهو متارو هو، جنهن کي ڏسي ماءُ کي هڪڙي اوٻاڙيل وڏي پٽاٽي جو خيال آيو، جنهن جي مٿان، ڄڻ ته گهڻو وقت رکڻ ڪري، ڄارو ويڙهجي ويو هو. هو پنهنجن اڇن تکن ڏندن کي سدائين پيو ڪنهن زرد ڏنـد کوٽڻيءَ سان کوٽيندو ۽ صفا ڪندو هو. هن جي ننڍڙين نيرين اکين ۾ شفقت ۽ مهرباني پيئي جهلڪندي هئي، ۽ هن جي آواز مان سدائين مروت ۽ دوستيءَ واري ٻاٻيس ملندي هئي.

هن خوخول کي چيو، ”ڏاڍو فضيلت ڀريو آهي، اهو پوليس آفيسر سدائين پيو مرڪي. ههڙو کلمک ڪو ورلي لڀندو....“

خوخول وراڻيو، ”بلـي، ڪهڙي ڳالهه ڪجي. سدا کلڻا شخص، ڪنهن کي ڏکوئين ئي ڪين! ان کي چيو وڃي ٿو ته هي ماڻهو هوشيار ۽ ايماندار آهي، پر هن ماڻهوءَ کي اسين ٿورو خطرناڪ سمجهون ٿا. ”هن کي سوريءَ تي چاڙهي ڇڏيو!“ - بس ايتري چوڻ جي دير آهي، ۽ کلندي کلندي، هي کڻيو ماڻهوءَ کي ڦاهيءَ تي ٽنگين. مروان موت ملوڪان شڪار، واري ڪار آهي. ڪٿي روڄ راڙو، ڪٿي کل خوشي. انهيءَ جو نالو دنيا آهي، جيجي!“

ماءُ وراڻيو ، اُنهيءَ سونڊ منهين کان تہ هو وري بہ چڱو هو ، جيڪو هتي جهاڙو وٺڻ آيو هو .

”هنن ۾ ڪوبہ اهڙو ڪونهي ، جنهن کي ماڻهو چئجي هي سڀيئي مترڪي مثال آهن ، جن ساڻ ماڻهن کي سٽيو ڪٽيو وڃي ٿو. هي اهڙا اوزار آهن، جن سان اسان جهڙن جي خبر ورتي وڃي ٿي ۽ سندن هٿان اسان جي مرمت ڪئي وڃي ٿي. هنن جي وڏن ۽ آقائن هنن کي اهڙيءَ طرح پنهنجي مقصد ۽ ڪم ڪڍڻ لاءِ پاليو ۽ سندن دماغ ۽ ذهن جي ڪلن کي پنهنجي هٿ ۾ رکيو آهي ، جو هيڏانهن آقا جو حڪم مليو ، تہ هوڏانهن هنن شخصن مشين وانگر بنا سوچ ويچار جي بجا اوري ڪئي. آنڊي کي ڪا ڄر اچين ۽ ڪهڪاءُ پوين ، ائين ڪڏهن بہ نہ ٿو ٿئي.“

نيٺ هن کي پاويل سان ملاقات ڪرڻ جي موڪل ملي ويئي هوءَ جيل جي آفيس ۾ هڪڙي ڪنڊ وٺي ماٺ ڪري اچي ويهي رهي. هن ننڍڙيءَ ۽ گدليءَ ڇت واريءَ ڪوٺيءَ ۾ قيدين سان ملاقات ڪرڻ لاءِ گهڻيئي اچي ڪٺا ٿيا هئا. هنن ماڻهن هڪٻئي کي ڪو پهريون ڀيرو ڪونہ ڏٺو هو ، هو پاڻ ۾ واقف هئا. آهستي آهستي هلڪي ۽ جهيڻي آواز ۾ پئي ڳالهہ ٻولهہ ڪيائون هي ڳالهيون هڪڙيءَ ڪنڊ مان ٿي نڪتيون ، تہ چئن ئي طرفن کان گهمي اچي ٿي وچ ورتائون . اهڙيءَ طرح قيدين جي اچڻ تائين چوٻول جاري هو ، ڄڻڪ ڪي ڪورڀڙا هئا ، جن پئي اوڳاريو ۽ ڄار ويئي ٻئي ٻڌبي .

هڪڙيءَ ٿلهيءَ ٿنڀري عورت ، جنهن جاڳل ڀريل هئا ۽ هٿ ۾ ٿيلهي هيس ، تنهن چيو ، ”ٻي ڳالهہ ٻڌي اٿو؟ اڄ صبح جو عبادت ڪرڻ وقت ، ديول جي پادريءَ دعا پڙهڻ وارن ڇوڪرن مان هڪڙي جو ڪن ڪپي وڌو....“

هڪڙو پوڙهو شخص ، جنهن کي پينشن تي ويل آفيسر جي وردي پيل هئي ، تنهن ورندي ڏيندي چيو ، ”هي دعا پڙهڻ وارا وري ڪهڙا چڱا مڙس ٿيندا آهن، سڀيئي غنڊا غنڊا تہ اچي گڏيا آهن.“

هڪڙو بندرو گنجو شخص به هو، جو ڏاڍيءَ بي آراميءَ سان آفيس ۾ پئي ٽهليو ۽ وڏي واڪي پئي ڳالهايائين. هن جون ٽنگون ننڍيون، ٻانهون ڊگهيون ۽ ڪاڏي ٻاهر نڪتل هئي.

”مهانگائي وڌندي وڃي، اگهه چڙهندا وڃن ۽ ماڻهن ۾ شور پکڙيو وڃي. ڳئون جهڙو تهڙو گوشت به چوڏهين ڪوپڪين في في پائونڊ ٿو ملي. ڦلڪو به اڍائي ڪوپڪ ٿي ويو آهي.“

قيدي به پئي آيا ويا. سڀني کي ڀوري رنگ جي هڪجهڙي پوشاڪ پهريل هئي. پيرن ۾ چمڙي جا ڳرا جوتا پيل هئن. اڌو گابري روشن ڪمري ۾ گهڙندي، اکين اڳيان ترورا ٿي آين. هن مان هڪڙي کي ٻيڙيون پيل هيون.

جيل جي هر ڪنهن شيءِ ۾ اچرج جهڙي ماٺ ۽ اٿوٽندڙ سادگي هئي. ائين پئي لڳو ته هي مڙيئي انهيءَ تي هري مري ويا آهن ۽ انهيءَ کي ڀاڳ جو لکيو ڪريو پيا ڀوڳين. هنن مان هڪڙي مٺو ڪري پئي ڀوڳيو، ٻين ڪا واهه نه ڏسي لاچار کي آچار ڪونهي سمان پئي گذاريو ۽ ڪي وري اهڙا هئا، جي ٺهي نڪي پنهنجن ملاقاتين سان ملڻ آيا هئا. ماءُ جي دل به ڌڙڪڻ لڳي، هر ڪنهن شيءِ جي نراسائي پيدا ڪندڙ سادگيءَ هن کي اچرج ۾ وجهي ڇڏيو. هن چؤطرف اهڙيءَ طرح پئي ڏٺو، جڻ ته منجهي پيئي هئي ۽ ڪجهه سمجهه ۾ ئي ڪين ٿي آيس.

ڀرسان هڪڙي ڪراڙي زال ويٺي هيس، جنهن جو چهرو ڇهاري وانگر خشڪ ۽ سڪل هو، پر اکين ۾ اڃا دلڪشي هيس. هن ڪڪڙ جهڙي ڳچيءَ کي موڙي سڀني جون ڳالهيون پئي ٻڌيون ۽ هر هڪ کي شوخ نگاهن سان ڏسي رهي هئي. پلاگيا هن کان پڇيو، ”تون ڪنهن سان ملڻ آئي آهين؟“

ڪراڙيءَ کڙي آواز ۾ جواب ڏنو، ”پٽم سان. هو يونيورسٽيءَ جو شاگرد آهي، ۽ تون؟“

”آءٌ به پنهنجي ٻچڙي سان ملڻ آئي آهيان. هو هڪڙو مزور آهي.“

”نالو ڇا اٿس؟“

”ولاسوف.“

”نالوئي ڪونه ٿو ٻڌجيس. گهڻن ڏينهن کان جيل ۾ آهي ڇا؟“

”ست کن هفتا ٿي ويا آهنس.“

”منهنجي پٽ کي ته ڏهاڪو کن مهينا ٿي ويا آهن!“

ڪراڙيءَ وراڻيو. هن جي گفتگو ۾ فخر ۽ وڏائيءَ جو نشان وڌيڪ هو.

”ها، ها،“ گنجي شخص ٻاراڻي نموني ۾ چيو، ”ڪنهن ۾ به صبر ۽ قناعت ڪانهي.... سڀڪو چڙيو پوي. سڀڪنهن جي وات ۾ اهڙي وائي آهي ته اگهه چڙهندا وڃن، ۽ انهيءَ لحاظ سان خود ماڻهن جون قيمتون ڪرنديون وڃن. انهن حالتن کي منهن ڏيڻ ۽ روڪڻ لاءِ ڪوبه شخص آواز نٿو اٿاري.“

انهيءَ تي عملدار چيو، ”سچ ٿو چيئن. حد ٿي ويئي آهي. ملڪ وڃي بنگلي سان لڳو آهي. هاڻي ته ماڻهن کي گهرجي ته هو ڪڙڪو ڪري اٿن؛ خاموش! اسان کي هن شيءِ جي گهرج آهي. رعب دار آواز...“

سڀئي ڄڻا اچي ڳالهين ۾ ڇٽڪيا. سڀڪو پنهنجو پنهنجو رايو ڏيڻ لڳو، مگر جهڪي آواز ۾ پئي ڳالهايائون. ماءُ کي هنن جي ڳالهين سان اختلاف هو. هن جي گهر ۾ ٻئي رنگ جي ڳالهه ٻولهه ٿيندي هئي، جا صاف ۽ کليل هوندي هئي، ۽ سمجهه ۾ به سولائيءَ سان ايندي هئي. سڀڪو کڙو تڙو ڳالهائي سگهندو هو.

هڪڙي ٿلهي ٿنيوي، ڳاڙهي ۽ چورس ڏاڙهيءَ واري جمعدار هن جو نالو پڪاريو. هن کي مٿي کان وٺي پيرن تائين جاچيائين پوءِ هن کي هيئن چئي، منڊڪائيندو ٻاهر هليو ويو.

”منهنجي پويان اچ....“

هلندي هلندي، ماءُ کي خيال آيو ته هن کي ڇو نه ڌڪو ڏجي ته تڪڙو وک کڻي.

پاويل هڪڙيءَ ننڍڙيءَ ڪوٺڙيءَ ۾ بيٺو هو. هن مشڪندي ماءُ ڏانهن کيڪارڻ لاءِ هٿ وڌايو. ماءُ به مشڪي هٿ ڊگهيريو ۽ اکيون ڇنڀڻ لڳي.

”چڱو.... چڱو....“ لفظ نه ملڻ ڪري، پئي چيائين.

پاويل ماءُ کي هٿ کان جهلي چيو، ”منهنجي مٺڙي امڙ! همٿ نه هار. دل کي قبضي ۾ رک.“

”آءٌ ته ٺيڪ آهيان.“

جمعدار ٿڌو ساهه کڻي چيو، ”هيءَ تنهنجي ماءُ ضرور آهي، پر هڪٻئي کان ڪجهه پرڀرو تي بيهو ته جيئن اوهان ٻنهي جي وچ ۾ ڪجهه مفاصلو رهي.“ پويون جملو اچاريندي هن جو آواز قدري اوچو هو ۽ هن آرس پئي موڙيو.

پاويل هن کان چڱڀلائيءَ ۽ گهر بابت ڪجهه پڇيو. هن ڀانيو ته پاويل ٻيو ڪجهه به پڇندو، انهيءَ ڪري پٽ جي منهن ۾ گهور ڪري نهاريائين، پر سڀ بيڪار هو. اڳي وانگر ماٺ ۾ هو، الٽ رنگ سو پيلو پئجي ويو هوس ۽ اکيون ڏرا ڏيئي ويون هيس.

ماءُ چيو، ”ساشا، تنهنجو پڇيو آهي.“

پاويل جون پاپڙيون ڏکڻ لڳيون. مکڙو نرم ٿي ويس ۽ هو مشڪڻ لڳو. ماءُ جي دل ۾ سور جي سوٽ اڀري.

۽ هن ڪجهه ناراض ٿي پڇيو، ”ڪيئن ٿو ڀانئين، جلدي چڏيندءِ يا دير سان؟ ڀلا هنن توکي گرفتار ڇو ڪيو؟ ڪارخاني ۾ ته وري به ساڳيا اشتهار ۽ اخبارون پيون ڏسجن.“

پاويل جون اکيون بکڻ لڳيون. هن جلدي پڇيو، ”سچ“

جمعدار جهڙي تهڙي آواز ۾ چيو، ”اهڙين ڳالهين ڪرڻ جي منع آهي. گهرو ڳالهين بابت گفتگو ڪري سگهو ٿا.“

ماءُ احتجاج ڪندي چيو، ”هيءَ گهرو ڳالهه ڪانهي ڇا؟“

جمعدار بيپرواهيءَ سان جواب ڏيندي چيو، ”آءٌ انهيءَ جو جواب ڏيئي نٿو سگهان. پر اهڙيون ڳالهيون ڪرڻ جي منع ٿيل آهي.“

انهيءَ تي پاويل چيو، ”چڱو، ڇڏينس کڻي، ٻڌاءِ ته هيترا ڏينهن ڪيئن پئي گذاريئي؟“

هن ڏاڍيءَ هوشياريءَ سان جواب ڏيندي چيو، ”آءٌ اهي سڀيئي شيون کڻي ڪارخاني ۾ ويندي رهيس،“ هوءَ ايترو چئي، هٻڪي پر ٻوءِ کلندي چيائين،

”ساڳيو گوني جو ٻوڙ، دال ۽ ماريا جو رڌل کاڌو پيتو.“

پاويل سمجهي ويو. هن پنهنجن وارن ۾ آگريون ڦيريون ۽ کل کي روڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. وڏي پيار ۽ پاٻوهه مان چيائين، ”چڱو ٿيو! ڪا واٽ ڳولي ڪڍي اٿئي. واندڪائيءَ کان وندر ڀلي. اڪيلو ماڻهو ويهي ويهي ڪڪ ٿي ٿو پوي.“

”اشتهار ٻشتهار ڏسڻ ۾ آيا ته منهنجو به جهاڙو ورتائون.“ هن مرڪي چيو.

جمعدار آڪڙجي چيو، ”وري به ساڳيون ڳالهيون! هڪڙو ڀيرو چيم ته اهڙين ڳالهين ڪرڻ جي منع ٿيل آهي. ماڻهن کي انهيءَ لاءِ ٿو بند ڪيو وڃي، جيئن هنن کي اها سڌئي نه پوي ته ٻاهر ڇا پيو وهي واپري. تون ته عجب جهڙي مائي آهين! منع ٿيل ڳالهين جو ڌيان رکڻ لازمي آهي.“

پاويل چيو ”امان، ٺهيو، گهڻوئي ٿيو! ماتوي ايوانووچ (جمعدار) ڏاڍو ڀلو ماڻهو آهي. ان کي ناراض ڪرڻ مان ڪهڙو فائدو؟ هي پنهنجو دوست ماڻهو آهي ۽ اها به اتفاق جي ڳالهه، جو اڄ هن کي هني رهڻو پيو آهي. گهڻو ڪري ڪو سپاهي اهو ڪم ڪندو آهي.“

جمعدار واچ کي ڏسدي چيو، ”وقت پورو ٿي ويو.“

پاويل چيو، ”امان، مهرباني. پريشان نه ٿج. مون کي جلدئي ڇڏيو ويندو.“ ائين چئي، کڻي ماءُ کي ڀاڪر وڌائين ۽ مٺي ڏنائين. هن تي ان ڳالهه جو ايترو اثر ٿيو، جو دل ڀرجي آيس ۽ ڳوڙها ڳڙڻ لڳس.

جمعدار چيو، ”هلو هلو، روئين ڇوٿي! پٽهين کي جلدئي

ڇڏبو ويندو. سڀني کي آزاد ڪيو ويندو ..... هتي ڪت خلق گهڻيئي اچي ڪٺي ٿي آهي."

هوءَ گهر ٻهتي ۽ خوخول کي هرهڪ ڳالهه اچي پچي ڪري ٻڌايائين. پلي، ڏاڍي مزي سان کلي رهي هئي ۽ هن جا ڇپر ڦڙڪي رهيا هئا.

هن ٿڌو ساهه کڻي چيو، "مون ڏاڍي دلچسپ نموني ۾ کيس ٻڌايو. هو سمجهي ويو، سمجهي ويو هوندو، نه ته ايتري بيار سان موڪل نه ڏئي ها ۽ ائين نه ڪري ها."

خوخول کليو، "ڏاڍي ڏاهي آهين! ماڻهوءَ کي الائي ڇا ڇا گهرجي، پر ماءُ کي هر ڪنهن حالت ۾ فقط محنت گهرجي ٿي."

هن پڙڪو کاٽي جوشيلي انداز ۾ چيو، "آندر يوشا، ائين ڪونهي! هو سڀ انهيءَ تي هري مري ويا آهن. پڙهيلن ڪڙهيلن ۽ شاهوڪارن جا جاني جگر به کانئن وڇوڙي جيل ۾ وڌا ويا آهن ۽ هو اهڙيءَ طرح هلندا رهن ٿا، جڻ ته ڪجهه ٿيوئي ڪينهي. اتي اچن ٿا، وڃن ٿا، اوسيڙو ڪڍن ٿا ۽ خبرون ڏين وٺن ٿا. ڇو؟ جڏهن پڙهيلن ڪڙهيلن ۽ وڏن ماڻهن جو اهو حال آهي، ته پوءِ اسان جاهلن مان ڪهڙي اميد رکي ٿي سگهجي؟"

خوخول پنهنجي خاص نموني ۾ چيو، "ڳالهه پڌري پٽ پيئي آهي. قانون اسان اڻپڙهيلن ۽ هٿ مزورن جي پيٽ ۾ هنن سان وڌيڪ رعايت ٿو ڪري. هنن کي قانون جي بچاءَ جي ضرورت به اسان کان وڌيڪ ٿئي ٿي. ان ڪري چيڪڏهين ورهيه کن ۾ هڪ اڌ ڀيرو مٿن قانون جي مصيبت به اچي ٿي ڪڙڪي، ته ٿورو گهڻو ڪرڪيو ڪنجهيو، کڻيو ماٺ ڪن. ٻين جي لٺين جهلڻ کان پنهنجو ڌڪ سهسائڻ هنن لاءِ سولو آهي."

(٢٠)

هڪ ڏينهن شام جو، جڏهن ماءُ جوراب ويٺي ٺاهيا، ۽ خوخول کيس قديم روم ۾ غلامن جي بغاوت بابت ڪتاب پڙهي ٻڌائي رهيو هو، تڏهن دروازي تي ڪنهن زور سان هٿ هنيو. خوخول اٿي دروازو کوليو تہ وسوف شيڪوف هڪ بنڊل ڪڇ ۾ کڻي اندر آيو. سندس ٽوپي پوئتي کسڪيل هئي ۽ ٽنگون گوڏن تائين ڪپ ۾ ڀريل هيون.

”هتان پئي لنگهيس تہ سوجهرو ڏٺم، سوچيم تہ اوهان سان ملندو وڃان، سڌو جيل کان پيو اچان“ هن ڪجهہ اڻ سڃاتل آواز ۾ اعلان ڪيو، ماءُ جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ جهلي نهايت گرم جوشيءَ سان کيڪاريائين، ۽ چيائين ”پاويل گهڻا گهڻا سلام چيا آهن .....

هو ڪجهہ بي آراميءَ سان ويٺو هو ۽ ڪومايل ۽ شڪي نظرن سان ڪمري کي جاچي رهيو هو.

ماءُ کي هو چڱو نہ لڳندو هو. سندس چورس ۽ چوٽي مٿي ۽ ننڍين اکين ۾ هن کي ڪا خوفناڪ چيز محسوس پيئي ٿيندي هئي اڄوڪيءَ رات. ڇاڪاڻ تہ هو سندس پٽڙي وٽن آيو هو. کيس ڏسي ماءُ کي خوشي ٿي ۽ ساڻس ڳالهيون ڪندي محبت مان پئي مرڪي. ”ڪيترو نہ سنهو ٿي ويو آهين تون! آندريوشا! هن کي هڪ ڪوپ چاءِ جو ڇونہ پيارڻو وڃي؟“

”آءُ تہ اڳي ئي سماوار ڪوسو ڪري رهيو اهيان“ خوخول رڌئي مان چيو.

”ڀلا تڏهن ٻڌاءِ تہ پاويل ڪيئن آهي؟ توکان سواءِ ڪنهن ٻئي کي بہ ڇڏيئون؟“

وسوف مٿو جهڪائي چيو: ”پاويل اتي نهايت صبر سان پيو انتظار ڪري، رکو مونکي ڇڏيو اٿن.

هن مٿو مٿي کڻي ماءُ جي منهن ڏي ڏٺو ۽ آهستي آهستي ڏند پيڙي چوندو رهيو، ”مون هنن کي صفا صفا چيو آءٌ هاڻي سهي نٿو سگهان، مون کي ڇڏيو نه ته آءُ ڪنهن نه ڪنهن کي خون ڪندس ۽ پاڻ کي به ماري ڇڏيندس، تڏهن انهيءَ طرح مون کي ڇڏي ڏنائون!“

”اوهه!“ ماءُ کي ڄڻ ته ڪو شاڪ لڳو، هن جي تکين ۽ گهوريندڙ نگاهن ساڻ نگاهون ملندي ئي بي خياليءَ مان ماءُ چون اکيون پورجي ويون.

”فيدور مازن ڪيئن آهي؟“ خوخول رڌڻي مان ئي رڙ ڪئي ”اڃا به شاعري ڪري پيو؟“

”امڙ! منهنجيءَ ته سمجهه ۾ نٿو اچي،“ وسوف مٿي کي ڌوڻيندي چيو، ”خبر ناهي هو پنهنجي پاڻ کي ڇاٿو سمجهي. ڄڻ ته ڪو مٺي آواز وارو پکي! بس پنجري ۾ وجهو ته هن ڳائڻ شروع ڪيو. مگر هڪ ڳالهه ته آءٌ به ڄاڻان ٿو- ته آءٌ به گهر واپس وڃڻ نٿو گهران.....“

”گهر ۾ رکيو به ڇا آهي، جو واپس وڃين؟“ ماءُ غور ڪندي چيو، ”خالي گهه، چلهي ۾ باهه ناهي، هر چيز ٿڌي..

هن ڪجهه نه ورائيو، بس اکين جي پوڇڙين مان ڏسندو رهيو پوءِ پنهنجي کيسي مان هڪ ڊپي ڪڍي سگريٽ دکايائين ۽ پکڙندڙ دونهين تي نظرون کپائي ڇڏيائين- پوءِ بيزاريءَ مان رڙ ڪري چوڻ لڳو، ”ها! شايد هر چيز ٿڌي ٿي ويئي آهي. فرش تي ٿڌو ليپو ۽ ڪنڊن ۾ ڄاول ڪوئا هوندا. امڙ! مون کي هتي رات گذارڻ جي اجازت ڏيندين؟“ هن ماءُ ڏانهن نهارڻ بنا ٽٽل آواز ۾ پڇيو.

”ها ها، ڇونه!“ ماءُ پڪدم اواز ڏنو. نه ڄاڻي ڇو هوءَ

هن جي موجودگيءَ ۾ ڪجهه عجيب بي آرامي محسوس ڪري رهي هئي.

”اڄڪلهه ته ماڻهن کي خود پنهنجي ماءُ پيءُ تي به شرم پيو اچي —

هن جي انهن اکرن تي ماءُ ڇرڪ پري، ڳالهه ڪپي چيو، ”ڇا؟“

هن ماءُ ڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ اکيون کڻي بند ڪيائين، ائين ڪرڻ سان سندس ماتا ڀريل چهري تي انڌي هجڻ جو گمان پئي پيو

”مون چيو ته زمانو اهڙو اچي ويو آهي، جو ماڻهن کي پنهنجي ماءُ پيءُ تي به شرم اچي ٿو،“ هن نڌي آهه پري، ساڳيا اکر وري دهرايا. ”پاويل کي تنهنجي سببان شرم ڪڏهن به ڪونه آيو، پر مون کي پنهنجي بابي صاحب تي شرم اچي ٿو. انهيءَ گهر ۾ آءُ ڪڏهن به قدم نه رکندس. منهنجو نڪو پيءُ آهي ۽ نڪو گهر — جيڪڏهن آءُ پوليس جي نظر هيٺ نه هجان ها، ته سائبيريا هليو وڃان ها. اتي وڃي جلاوطن ڪيلن کي آزاد ڪرايان ها، کين قيد مان ڀڄڻ ۾ مدد ڏيان ها — ته هن ڇوڪري کي وڏو دکه پيو ٿئي، پر هن جي تڪليف ماءُ جي همدرديءَ کي بيدار ڪري نه سگهي.

”جيڪڏهن ائين پيو سمجهين ته هليو وڃ —“ ماءُ سوچي سمجهي ائين چيو، ڇاڪاڻ ته هن سمجهيو ته هوءَ جيڪڏهن ڪجهه نه ڪچندي، ته اهو به هن کي وڻندو.

اندري رڌڻي مان ٻاهر آيو، ”تون هي ڇا چئي رهيو آهين؟“ هن ٽهڪ ڏنو.

”آءُ وڃي ڪجهه ڪائڻ لاءِ آڻيان ٿي —“ ماءُ اٿندي چيو خوخول تي توريءَ دير تائين نهايت غور ڀريل نگاهون ڄمائڻ بعد وسوف اوچتو زور سان چيو، ”منهنجو خيال آهي ته ڪجهه شخصن کي قتل ڪري ڇڏڻ گهرجي.“

”اهو ڇا جي لاءِ؟“ خوخول چيو
”هنن کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ لاءِ....“
ڊگهو، سنهڙو خوخول ڪمري جي پوري وچ ۾ بيٺو پنهنجي کڙين تي لوڏا کائيندو ۽ وسوف کي ڏسندو رهيو، جو سگريٽ جي دونهين ۾ ويڙهجي ڪرسيءَ تي ڄميو ويٺو هو. سندس چهري تي ڳاڙها داغ نظر اچڻ لڳا.
”آءٌ ايسائي گوربوف جو سر لاهي ڇڏيندس، نه لاهيان ته مون کي چئجانءِ!“
”ڇو؟“
”هو جاسوس ۽ دغاباز آهي، هن ئي منهنجي پيءُ کي تباهه ڪيو، هن کي غدار بنائي ڇڏيو،“ وسوف اهڙي طرز سان خوخول ڏانهن ڏٺو، جو ڄڻ ته ساڻس وڙهي رهيو هجي.
”هان، تڏهن اهائي ڳالهه آهي،“ خوخول چيو ”مگر ڪو بيوقوف ئي هوندو، جو تنهنجي پيءُ جي سببان توکي الزام ڏيندو يا گهٽ وڌ ڳالهائيندو.“
”هوشيار ۽ بيوقوف سڀ هڪجهڙا ئي هوندا آهن،“ وسوف آڪڙجندي چيو. ”هاڻي اوهين پاڻ کي ۽ ياويل کي ئي کڻي وٺو، اوهين ٻيئي هوشيار آهيو، مگر ڇا، آءٌ اوهان جي نظرن ۾ به اهڙو ئي آهيان جهڙو فيدر مازن، ۽ سموئلون، يا هڪ ٻئي لاءِ اوهين ٻيئي؟ .... ڪوڙ نه ڳالهائج. بهرحال مون کي توتي ويساهه ڪونه ايندو، اوهين سڀ مون کي هڪ طرف ٿا ڪري ڇڏيو، مون سان هڪ خاص طريقي جي روش اختيار ٿا ڪريو....“
”تنهنجي روح کي ڪجهه روڳ لڳي ويو آهي، وسوف!“ خوخول هن جي ويجهو ويهندي، آهستگيءَ ۽ نرميءَ سان چيو.
”روڳ ته لڳي ويو آهي، پر تنهنجي روح کي به روڳ لڳو ويو آهي .. .... فرق رڳو اهو آهي، ته تون سمجهين ٿو ته جيڪا بيماري توکي آهي اها منهنجي بيماريءَ جي مقابلي ۾ اوچي آهي مان ته رڳو ايترو چئي سگهان ٿو، ته اسين سڀ هڪٻئي جي نظر

۾ بدمعاش آهيون. ڇا ٿو چئين؟ ڳالهاءِ،"

هو پنهنجون تيز نگاهون آندريءَ جي چهري ۾ ڄمائي، انتظار ڪرڻ لڳو. ان وقت هن جا ڏند به نظر پئي آيا ۽ هن جي داغن واري چهري جي ڪيفيت ۾ ڪوبه ڦيرو نه آيو، پر هن جا ٿلها چپ پئي ڏڪيا.

"مان ڪجهه به نٿو چئي سگهان،" خوخول وسوف شيڪوف جي تيز نظرن جو جواب پنهنجي نرم اکين جي محبت ڀريءَ مشڪ سان ڏيندي چيو "مون کي معلوم آهي، ته جنهن شخص جي دل جي سڀي زخمن مان خون وهي رهيو هجي، ان سان بحث ڪرڻ- رڳو ان جي دل کي رنجائڻو آهي. مون کي معلوم آهي منهنجا ڀاءُ!"

"مان ۽ تون بحث نٿا ڪريون، مون کي بحث ڪرڻ نه ايندو آهي،" وسوف شيڪوف نظرون جهڪائيندي آهستي چيو.

"مان ته ائين پيو محسوس ڪريان،" خوخول ڳالهه جاري رکي، "ته اسان ۾ هر شخص پنهنجي ڪنڊن سان ڀريل رستي تي هلي چڪو آهي ۽ اسان مان هر شخص پنهنجي مصيبت جي وقت تو وانگر تڪليف مان گذري چڪو آهي....."

"مون کي تون اها ڳالهه ٻڌائي نٿو سگهين،" وسوف شيڪوف آهستي چيو، "منهنجو روح بگهڙ وانگر چيخي چڪو آهي."

"مان توکي ڪجهه ٻڌائڻ به نٿو چاهيان. ها ايتري مون کي خبر آهي ته هيءَ حالت گذري ويندي. ٿي سگهي ٿو ته يوريءَ طرح ختم نه ٿئي، پر ختم ضرور ٿيندي."

هو ٿورو کليو ۽ نڪولائيءَ جي ڪلهن کي ٺپيندي، هن پنهنجي ڳالهه جاري رکي:

"هيءَ ته ارڙيءَ وانگر هڪ ٻارن جي بيماري آهي. اسان مان هرهڪ ڪڏهن ته ڪڏهن ان جو شڪار ضرور ٿئي ٿو. اها تندرستن کي ٿوري ۽ هيٺن کي گهڻي ٿئي ٿي، اهڙي وقت تي اسان کي اچي پڪڙيندي آهي جڏهن اسين اڃا

مس پنهنجي ذات کي سمجهڻ شروع ڪريون ٿا، پر زندگيءَ کي چڱيءَ طرح اڃا ڏٺو نه هوندو اٿئون ۽ نه ان ۾ ڪا موزون جڳهه حاصل ڪري سگهيا هوندا آهيون. ائين محسوس ڪندا آهيون ته دنيا ۾ رڳو اسين ئي اسين آهيون، ۽ هر شخص اسان کي فتح ڪرڻ جي فڪر ۾ آهي، پر ٿوري عرصي کان پوءِ ڏسون ٿا ته ٻين جي سيني ۾ به دل آهي، جيڪا اسان کان ڪنهن به صورت ۾ بري نه آهي، ۽ اهو معلوم ڪري اسان کي گهڻو اطمينان ملي ٿو ان کان پوءِ ڪجهه شرم محسوس ٿئي ٿو. ته پنهنجي نيڙي ۽ معمولي گهنٽي کڻي، گرجا جي گهنٽي گهر تي چڙهڻ جي ضرورت ئي ڪهڙي هئي، جنهن جي آواز ۾ ان ننڍڙيءَ گهنٽيءَ جو آواز ٻڌڻ ۾ به نٿو اچي. پر وري اهو معلوم ٿئي ٿو ته اسان جي نيڙي گهنٽي ٻين گهنٽين جي ڪورس ۾ ملي، ان ۾ سهڻائي ڪري ٿي، پر جيڪڏهن کي جدا وڃائجي ته شايد وڏيون گهنٽيون ان جي آواز کي تيل ۾ مک وانگر ٻوڙي ڇڏين- جيڪي به چوڻ چاهيان ٿو، اهو سمجهيته؟"

"ٿي سگهي ٿو ته منهنجي سمجهه ۾ اچي ويو هجي،" نڪولائيءَ ڪنڌ کي لوڏيندي چيو، "پر مون کي ان تي يقين ڪونه آهي."

خوخول مشڪندي، ٽپ ڏيئي، اٿي بيٺو ۽ تڪڙو تڪڙو ٽهلڻ لڳو.

"اڙي او سرن جا پراڻا ڍير! مان به يقين نه ڪندو هوس."

"سرن جو پراڻو ڍير مون کي ڇو ٿو چئين؟" نڪولائيءَ ڦڪائيءَ مان کليندي خوخول کان پڇيو.

"انهيءَ ڪري، جو تون اهوئي نظر اچين ٿو"

اوچتو نڪولائي وڏا ٽهڪ ڏئي کلڻ لڳو، ان سڄو وات پٽجي ويو.

"ڳالهه ڇا آهي؟" خوخول ان جي سامهون بيهي حيرت مان پڇيو.

"هينئر مون سوچيو ته تنهنجي جذبات کي تڪليف ڏيڻ وارو نه ڪهڙو گڏهه هوندو،" نڪولائيءَ جواب ڏنو.

”ڪير منهنجي جذبات کي تڪليف ڪيئن پهچائي سگهندو!“ خوخول پنهنجي ڪلهن کي لوڏيو.

”مون کي خبر نه آهي،“ وسوف شيڪوف خوش مزاجيءَ مان مشڪندي چيو، ”منهنجي چوڻ جو مطلب صرف اهو هو ته جيڪڏهن ڪنهن ڪڏهن توکي تڪليف پهچائي به، ته اهو ان کي برو لڳندو.“

”چڱو، ته اهو سوچي رهيو هئين،“ خوخول کليو.

”آندر يوشا،“ ماءُ بورچي خاني مان سڏ ڪيو.

آندري ٻاهر هليه ويو.

اڪيلو رهجي وڃڻ کان پوءِ وسوف شيڪوف چوطرف نهاريو پوءِ هڪ ٽنگ ڊگهي ڪري پنهنجي پراڻي جوتي ڏي غور سان نهاريائين ۽ پنهنجي موٽيءَ ٻنيءَ کي هٿ سان ڇهيائين ۽ پوءِ ٻئهنجي هٿ کي مٿي کنيائين ۽ پنهنجي ٿلهي هٿ ۽ ٿلهين آڱرين جي ٻٽ کي ڏسڻ لڳو، جيڪا زرد بج سان ڍڪيل هئي، ۽ پوءِ اٿي کڙو ٿيو، ڄڻ انهن سڀني شين کان بيزار هجي.

جڏهن آندري سماوار آندو ته هو آئيني جي سامهون بيٺو هو.

”گهڻي عرصي کان پوءِ مون پنهنجي ڪوجهي منهن کي ڏٺو آهي،“ هن چيو. پوءِ وري ٽوڪ ڀريل مشڪ سان چيائين، ”ڪهڙو نه منهن آهي، واه واه!“

”پنهنجي چهري جي پرواهه ڇو ٿو ڪرين؟“ آندريءَ هن ڏي عجب مان نهاريندي پچيو.

”ساشا جو چوڻ آهي ته چهرو روح جو آئينو ٿئي ٿو“

”غلط،“ خوخول زور سان چيو، ”خود ان جو نڪ آهي مڇيءَ پڪڙڻ جي ڪنڊيءَ جهڙو ۽ ڳلن جون هڏيون آهن چاڪونءَ جهڙيون، پر ان جي دل هڪ ننڍي چمڪندڙ تاري وانگر آهي.“

نڪولائي هن ڏي نهاري کليو ۽ پوءِ هو چانهه پيڻ لاءِ ويهي رهيا.

نڪولائيءَ هڪ وڏو آلوءَ جو ٽڪر کڻي، مانيءَ جي ٽڪر تي لوڻ ٻرڪيو ۽ ڏاند وانگر آهستي آهستي کائڻ شروع ڪيو.

”هتي جي ڪهڙي خبر چار آهي؟“ وات ۾ گرنهه چٻاڙيندي هن پڇيو. جڏهن آندري هن کي خوشخبريءَ وانگر ٻڌائي چڪو ته ڪارخاني ۾ پرچار ڪهڙيءَ طرح وڌي رهيو آهي ته وري هو غمگين ٿي ويو.

”ڪيتري نه دير پيئي ٿئي- ڪيتري نه گهڻي دير! زياده تيزيءَ سان ڪم ڪرڻو پوندو.“

ماءُ هن ڏي نهاريو ۽ هن جي دل ۾ بيزاريءَ ڀريل جذبو پيدا ٿيڻ لڳو.

”زندگي ڪو گهوڙو نه آهي، جو ان کي چهبڪ هڻي هلايو وڃي،“ آندريءَ چيو.

نڪولائيءَ ضد مان ڪنڌ لوڏيو، ”تمام گهڻي دير ٿي رهي آهي، اهڙيءَ طرح ته مان انتظار نٿو ڪري سگهان. مان ڇا ڪيان؟“ جواب جي اميد ۾ هن خوخول جي چهري ڏي ڏٺو ۽ پوءِ مايوسيءَ مان ڪلهن کي جهٽڪو ڏنائين.

”اسان سڀني کي پڙهڻو ۽ ٻين کي پڙهائڻو پوندو، اهوئي اسان جو ڪم آهي،“ آندري ڪنڌ جهڪائي چيو.

”۽ لڙڻ ڪڏهن شروع ڪنداسين؟“ وسوف شيڪوف پڇيو.

”مون کي خبر نه آهي ته لڙڻ ڪڏهن شروع ڪنداسين مان اينرو ڄاڻان ٿو ته لڙڻ کان اڳ گهڻا دفعا اسان جي مرمت ٿيندي خوخول کلندي جواب ڏنو گهٽ ۾ گهٽ آءٌ اهو محسوس ڪريان ٿو ته هٿن کان اڳ دماغ کو هٿيار بند ڪرڻ ضروري آهي.“

نڪولائيءَ وري کاڌو کائڻ شروع ڪيو. ماءُ چوريءَ چوريءَ هن جي ڪوجهي چهري ڏي نهاري رهي هئي ۽ هن کي ان ۾ ڪنهن اهڙيءَ شيءِ جي ڳولا هئي، جنهن جي ڪري هوءَ ان بي ڍنگي جسم کي پسند ڪرڻ لاءِ تيار ٿي سگهي- ان جي ننڍين اکين جي تيز نظرن سان ماءُ جون نظرون اٽڪيون، انهيءَ ڪري هن جا ڀرون ڦڙڪڻ لڳا- آندري ڪجهه بي چين ٿي ويو ۽ هن اوچتو کلڻ ۽ ڳالهيون ڪرڻ شروع ڪيون ۽ پوءِ چپ ڪري

وري سيٽي وڃائڻ لڳو. ماءُ جو خيال هو ته هوءَ ان جي پريشانيءَ جي سبب کي سمجهي ويئي آهي. نڪولائي خاموش هو ۽ خوخول جيڪا به ڳالهه ڪئي ٿي، ان جو هن رکائيءَ سان جواب ڏنو ٿي. ماءُ ۽ آندريءَ کي ان ننڍي ڪمري ۾ گهٽ ۽ بي آرامي محسوس ٿيڻ لڳي ۽ هو پيئي - پنهنجي مهمان ڏي ڏسي رهيا هئا.

آخر ڪار نڪولائي اٿي بيٺو ۽ چبائين "منهنجو خيال آهي ته هاڻي سمهڻ گهرجي. جيل ۾ لاڳيتو ويٺو رهيس ۽ پوءِ مون کي اوچتو ڇڏيو ويو ۽ هيڏي هليو آيس- تمام گهڻو ٿڪجي پيو آهيان"

هو بورچي خاني ۾ ويو ۽ اتي ٿورو هاڻ چاڻ جو آواز آيو ۽ پوءِ چپ ٿي ويئي- ماءُ ڪن ڏيئي ڪجهه ٻڌڻ جي ڪوشش ڪئي، پر خاموشي لڳي پيئي هئي- هن آندريءَ کي آهستي چيو "هن جي ذهن ۾ ڪو خطرناڪ خيال آهي....."

"ها، ان کي سمجهڻ مشڪل آهي،" خوخول ڪنڌ لوڏيندي ڳالهه سان اتفاق ڪيو، "پر اها حالت ختم ٿي ويندي. مون تي به ڪنهن زماني ۾ اهڙي حالت طاري ٿيندي هئي. دل ۾ شعلو بنجي چمڪڻ کان اڳ باهه مان دونهون نڪرندو آهي. ٿون سمهي رهه مان اڃا پڙهندس."

هوءَ هڪ ڪنڊ ۾ هلي ويئي، جتي سوٽي پردي جي پريان، هن جو بسترو وڇايل هو، ۽ گهڻيءَ دير تائين آندري هن جي ٽڌن ساهن ۽ دعائن جي آواز کي ٻڌندو رهيو. هن ٽيزيءَ سان ڪتاب جا پنا اٿلايا، مٿي کي کنهيو، پنهنجي ڊگهين آڱرين سان مڇن کي مروڙيو ۽ پيرن کي لوڏيو. گهڙيال ٽڪ ٽڪ ڪري رهيو هو- هوا وڻن مان لنگهندي مرثيو پڙهندي گذري رهي هئي.

"منهنجا خدا!" ماءُ جو نرم آواز آيو، "دنيا ۾ ايترا ماڻهو آهن ۽ هر شخص پريشان آهي. آهي ڪهڙا ماڻهو آهن، جيڪي خوش آهن؟"

"اهڙا ماڻهو به آهن،" خوخول جواب ڏنو، "۽ تمام جلد انهن جي تعداد ۾ واڌارو ايندو، تمام گهڻو واڌارو!"

هڪٻئي کان مختلف پر واقعن سان ڀريل ڏينهن گذرندا ويا ۽ زندگيءَ جو وهڪرو تيزيءَ سان وهندو رهيو. هر نئون ڏينهن ڪانه ڪا نئين شيءِ آئيندو هو، پر هاڻي ماءُ ان کان پريشان نه ٿيندي هئي- هن جي گهر ۾ ڌاريا ماڻهن به زياده اچڻ لڳا. اهي ماڻهو شام جو ايندا هئا، آندريءَ سان آهستي آهستي ڳالهيون ڪندا هئا ۽ پوءِ پنهنجي ڪوٽن جي ڪالرن کي مٿي ڪري، ٽوپين سان اڌ منهن ڍڪي ۽ اونداهيءَ آهستي آهستي هلندي گم ٿي ويندا هئا. انهن جي ڳالهين ۾ جوش نظر ايندو هو، پر هو ان کي دٻائيندا هئا، ائين جڻ ان ۾ هو ڪو ڳائڻ ۽ کلڻ جو ارادو ڏيکاريندا هجن. پر وقت جي تنگيءَ ڪري ائين نه ڪندا هئا. ڇو ته هو هميشه تڪڙا هوندا هئا، ڪي سنجيدا ۽ ڪي ٽوڪ سان ڀريل، ڪي کلڻا ۽ جواب جي طاقت سان ڀرپور، ڪي خاموش ۽ فڪرمند نظر ايندا هئا. ماءُ ڏٺو هو ته هو سڀ پاڻ تي ڀروسو رکندڙ ۽ مستقل مزاج هئا. جيتوڻيڪ شڪل ۽ صورت هر ۾ شخص ٻئي کان مختلف هو، پر ماءُ جي نظرن ۾ سڀ چهرا گڏجي هڪ چهرو بنجي ويندو هو- جئن اساس ويندي وقت حضرت مسيح جي چهري سان کهڻي مشابهت رکي ٿي. پتلو، سڪون ڀريو ۽ باعزم چهرو، جنهن جون اکيون گهريون، شفاف ۽ ڪاريون هيون ۽ ان جي نظرن ۾ هڪ ئي وقت نرمي ۽ سختي هئي.

ماءُ انهن کي ڪٿي به ڇڏيو ۽ پنهنجي ذهن ۾ انهن سڀني کي پاويل جي چوڌاري ويهاري ڇڏيو، جن جي وچ ۾ هو دشمن جي نگاهن کان بچيو رهندو.

هڪ ڏينهن شهر مان هڪ گهنڊيارن وارن واري خوش مزاج

ڇوڪري هڪ بنڊل کڻي آندريءَ وٽ آئي، وڃڻ وقت هن پوئني نهاري مشڪندڙ نظرن سان ماءُ ڏي ڏٺو ۽ چيو، ”خدا حافظ ڪامريڊ!“

”خدا حافظ،“ ماءُ پنهنجي کلڻ کي روڪيندي چيو. ڇوڪريءَ کي ٻاهر امائي، هوءَ دريءَ وٽ وڃي بيٺي ۽ مشڪندي پنهنجي ان ڪامريڊ کي ڏسندي رهي، جيڪا ننڍا ننڍا پر تيز قدم کڻندي رستي تان وڃي رهي هئي. هوءَ بهار جي گل وانگر ٽڙيل نظر اچي رهي هئي ۽ ڀونڀوريءَ وانگر تيز ۽ هلڪي.

”ڪامريڊ“ ماءُ آهسني چيو، ”منهنجي ننڍڙي ڪڏي! خدا ڪري، جو توکي سڄ پڄ ڪو سٺو ڪامريڊ ملي وڃي، جيڪو ساري عمر تنهنجو ساٿ ڏئي.“

شهر مان ايندڙ انهن سڀني ماڻهن ۾ هوءَ ڪا ٻارائي ڳالهه محسوس ڪندي هئي، ۽ هوءَ پنهنجي شفقت مان کلي ڏيندي هئي پر انهن جو اعتقاد ڏسي هو بيحد خوش ٿيندي هئي ۽ هن کي آنهيءَ خوشيءَ سان گڏ عجب به لڳندو هو ان اعتقاد ۾ جيڪو خلوص هو، ان کي هوءَ ڏينهون ڏينهن وڌيڪ سمجهڻ لڳي هئي. عدل ۽ انصاف جي فتح جي يقين هن جي دل کي گرمي ۽ سڪون پهچايو ٿي. پر خبر ناهي ته ڇو انهن جون ڳالهيون ٻڌي هوءَ ڪنهن اڻ ڄاتل ڏک مان ٿڌا ساه ڀرڻ لڳندي هئي. انهن جي سادگي ۽ پنهنجي ذات لاءِ هنن جي بي پرواهي هن کي خاص طور تي موهي ٿي ڇڏيو زندگيءَ جي متعلق انهن جيڪي ڪجهه چيو ٿي، ان مان هاڻي هن گهڻو ڪجهه سمجهيو ٿي هن اهو پئي محسوس ڪيو ته انهن ماڻهن انساني ڏک جي اصل سبب کي ڳولي لڌو آهي، ۽ هوءَ انهن جي گهڻن نظرين کي مڃڻ لڳي هئي. پر هوءَ پنهنجي دل جي گهرائيءَ ۾ اهو يقين نه رکندي هئي، ته هي ماڻهو ڪو زندگيءَ جي نئين تعمير ڪري سگهندا يا اهو ته هو ڪو پنهنجا هڪ ٻاهه جي چوڌاري سڀني مزورن کي جمع ڪري سگهندا. هر شخص اڄ ئي پنهنجي بيٽ ڀرڻ جي فڪر ۾ آهي. ڪير آهي، جو وڌيڪ نه، رڳو سڀاڻي تائين پنهنجي مانيءَ تان هٿ کڻي وٺي! تمام ٿورا ماڻهو هوندا،

جيڪي ان ڊگهي ۽ مشڪل رستي هلڻ لاءِ تيار ٿين ۽ ڪوبه ان حڪومت جو تصور به نٿو ڪري سگهي، جڏهن سڀ انسان ڀائر هوندا. انهيءَ ڪري هي ماڻهو هن کي ٻار نظر ايندا هئا، جيتوڻيڪ انهن جي منهن تي ڏاڙهيون هيون، جن تي گهڻو ڪري ٿڪ جا نشان نظر ايندا هئا.

”ويچارا!“ پنهنجي مٿي کي لوڏيندي هن سوچيو ي سڀ ماڻهو هڪ سنجيده، سمجهه واري ۽ ايمانداريءَ واري حياتي گذاري رهيا هئا. اهي همپشه ڀلائي ڪرڻ جي ڳالهه ڪندا هئا ۽ جيڪي ڪجهه هنن چاتو ٿي، اهو ٻين تائين پهچائڻ ۾ دير نٿي ڪيائون. هن محسوس ڪيو ته هو سڀني خطرن جي باوجود اهڙيءَ زندگيءَ سان محبت ڪري سگهيا ٿي. هڪ تڏو ساه کڻي هن پنهنجي مانيءَ ڏي نظر ڊوڙائي. آهستي آهستي هن جي دل ۾ اهو سڪون ڏينڊڙ احساس پيدا ٿيڻ لڳو ته ان نئين زندگيءَ لاءِ خود هن جي هستي به اهم آهي. پهرين هن ڪڏهن به اهو محسوس نه ڪيو هو ته ڪنهن کي هن جي به ضرورت آهي، پر هاڻي هن کي نظر اچي رهيو هو ته ڪيترن کي هن جي ضرورت آهي ۽ اها بلڪل نئين ۽ وڻندڙ ڳالهه هئي، جنهن هن جي ڪنڌ کي اوچو ڪري ڇڏيو. جڏهن هوءَ پنهنجي مڙس سان گڏ رهندي هئي ته هن چاتو ٿي ته جيڪڏهن هوءَ مري ويئي ته هن جو مڙس ٻي شادي ڪندو، انهيءَ ڪري اها ڳالهه ڪا اهميت ته رکندي هئي ته کاڌو ڪارن وارن واري عورت ٿي پچائي يا ڳاڙهن وارن واري. جڏهن پويل وڏو ٿيو ۽ رستي تي ڊوڙون پائڻ شروع ڪيائين تڏهن هن محسوس ڪيو ته ان کي به هاڻي هن جي ڪا ضرورت نه رهي. پر هاڻي هوءَ محسوس ڪرڻ لڳي ته هوءَ هڪ مفيد ڪم ۾ مدد ڏئي رهي آهي. هوءَ خوش هئي بيحد خوش. پنهنجو فرض سمجهي هوءَ پنهنجي پنهنجي ڏينهن ڪارخاني ۾ پرچا کڻي ويندي هئي. حقيقت ۾ هن اهڙا رستا اختيار ڪيا هئا، جو هن تي شڪ نٿي ٿيو. سپاهي هن کي فئڪٽريءَ ۾ ڏسڻ جا عادي بنجي ويا هئا،

انهيءَ ڪري هن ڏي ڌيان نہ ڏيندا هئا. ڪيترا دفعا هن جي تلاشي ورتي ويئي، پر هميشه پرچا ورهائڻ جي ٻئي ڏينهن. جنهن ڏينهن هن وٽ ڪجهہ بہ نہ هوندو هو تہ هوءَ ڪوشش ڪري سپاهين جي دلين ۾ شڪ پيدا ڪندي هئي ۽ سپاهي هن کي پڪڙي هن جي تلاشي وٺندا هئا. هوءَ انهن سان ضد ڪندي هئي ۽ ائين ظاهر ڪندي هئي تہ ڄڻ هن جي بي عزتي ڪئي ويئي آهي. ائين پنهنجي بي گناهي ثابت ڪري ۽ انهن کي شرمندو ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي چالاڪيءَ تي فخر ڪندي، هلي ويندي هئي. ان کيل ۾ هن کي ڏاڍو مزو ايندو هو.

وسوف شيڪوف کي ڪارخاني ۾ واپس نہ ورتو ويو، انهيءَ ڪري هن هڪ ڪاٺين جي واپاريءَ وٽ نوڪري ڪئي، جتي هن کي بانس، تختا ۽ ٻارڻ جون ڪاٺيون ڍوئڻيون پونديون هيون گهڻو ڪري هر روز ماءُ هن کي سامان ڍوئيندي ڏسندي هئي — پهريائين بيحد ڪمزور ڪارن گهوڙن جي جوڙي نظر ايندي هئي، جن جا پير وزني بار گهلڻ ڪري ڏڪندا هئا، جيڪي پنهنجي بيوس اکين کي ڇينڀيندا، ٿڪ کان ڪنڌ لوڏيندا هلندا ويندا هئا ۽ انهن جي پٺيان ڳرا تختا هوندا هئا، جي هڪٻئي سان لڳي شور ڪندا ويندا هئا، ۽ انهن سان گڏ نڪولائي لغام جي رينن کي ڍرن هٿن سان جهلي هلندو ويندو هو ڪپڙا هن جا ميرا ۽ ڦاٽل، ڳرا جوتا، ٽوپي مٿي جي پوئين حصي تي رکيل هو نظرون هيٺ ڪري ٿي هليو ۽ هن جو ڪنڌ لڏندو نظر ايندو هو. گهوڙا سامهون ايندڙ گاڏين ۽ ماڻهن سان انڌا ڌنڌ ٽڪرائجي ويندا هئا، ۽ اهي ماڻهو نڪولائيءَ کي گاريون ڏيڻ شروع ڪندا هئا، پر هو نہ تہ ڪو جواب ڏيندو هو، ۽ نہ پنهنجو ڪنڌ مٿي ڪندو هو. رڳو هڪ تيز سيٽي وڄائي گهوڙن کي چوندو ويندو هو:

”هلو، اڳتي وڌو!“

جڏهن بہ آندري ڪنهن غير ملڪي اخبار يا ڪتاب کي پڙهڻ

لاءِ پنهنجي ساٿين کي دعوت ڏيندو هو، تہ نڪولائي اچي هڪ ڪنڊ ۾ ويهندو هو ۽ هڪ يا ٻہ ڪلاڪ ويهي ٻڌندو هو. اخبار وغيره پڙهڻ کانپوءِ نوجوان گرما گرم بحث شروع ڪندا هئا، جنهن ۾ وسوف شيڪوف ڪڏهن بہ حصو نٿي ورتو، پر سڀني ماڻهن جي وڃڻ کانپوءِ بہ هو ويٺو رهندو هو ۽ آندري سان اڪيلائيءَ ۾ ڳالهيون ڪندو هو.

”سڀ کان وڌيڪ ڏوهي ڪير آهي؟“

”اهو شخص ڏوهي آهي، جنهن سڀ کان اڳ چيو هو تہ هيءُ منهنجو آهي، اهو شخص ڪيترا هزار سال اڳي مري ويو، انهيءَ ڪري هاڻي ان جي پٺيان پوڻ مان ڪوبہ فائدو نہ آهي،“ خوخول چرچي مان چيو، پر هن جي اکين ۾ پريشاني پئي نظر آئي.

”اميرن جي لاءِ ڪهڙو خيال آهي، ۽ اهي، جيڪي انهن جي پشتيءَ تي آهن؟“

زندگيءَ ۽ ماڻهن جي متعلق جيڪي ڪجهہ هو ڄاڻندو هو انهيءَ ٻڌائڻ لاءِ آسان لفظن جي تلاش ۾ خوخول پنهنجي وارن تي هٿ ڦيرائيندو ۽ مڇن کي مروڙيندو رهندو هو. هن جي چوڻ موجب عام طور تي سڀ ماڻهو ڏوهي هئا، انهيءَ مان نڪولائيءَ کي اطمينان نہ ملندو هو. پنهنجي ٿلهن چپن کي ڀيڙيندي، ڪنڌ کي جهٽڪو ڏيئي، آهستي چوندو هو تہ ”ائين نہ آهي.“ ۽ آخر ڪار هو غم ۽ بي اطمينانيءَ سان هليو ويندو هو. هڪ ڏينهن ساڳئي جواب ٻڌندي، هن چيو ”نہ، ڪجهہ ماڻهو تہ اهڙا هوندا، جن کي ڏوهي چئي سگهجي ٿو، ۽ اهي ماڻهو هٿي ئي موجود آهن. مان تہ چوان ٿو تہ جيئن اسين گاهہ وغيره زمين مان ٻٽي ڇڏيون ٿا، اهڙيءَ طرح پنهنجيءَ ساريءَ حياتيءَ ۾ هر هلائڻو پوندو، ذري جيتري بہ رحم ڪرڻ کان سواءِ.

”اهائي ڳالهہ تہ ٽائيم ڪيپر ايسائيءَ هڪ ڏينهن تولاءِ چئي هئي.“ ماءُ ان واقعي کي ياد ڪندي چيو.

"ايسائي؟" وسوف شيڪوف ڪجهه دير ڪان ٻوڙ پڇيو.

"ها! هو تمام ڪمينو ماڻهو آهي! هر شخص تي نگاه رکي ٿو ۽ طرح طرح جا سوال ڪري ٿو، هاڻي اسان جي گهٽيءَ ۾ به اچڻ لڳو آهي ۽ دريءَ مان ليو پائي ڏسي به ٿو."

"دريءَ مان ليو پائي ڏسي ٿو؟" نڪولائيءَ ڳالهه ڏهرائي.

ماڻ بستري تي سمهي چڪي هئي، انهيءَ ڪري ان جو چهرو نه ڏسي سگهي، پر ماڻ جهڙن انداز سان ڳالهه ڪئي، ان مان خوخول محسوس ڪيو ته اها ڳالهه نه ڪرڻ ڪپندي هئي. هن چيو، "جيڪڏهن ان وٽ وقت آهي ته ليئا پائڻ ڏيوس."

"هرگز نه!" نڪولائيءَ چيو، "جيڪي شخص ڏوهي آهن، انهن مان هڪڙو اهو شخص به آهي"

"ان جو ڪهڙو ڏوهه؟" خوخول جلديءَ ۾ پڇيو، "بيوقوف آهي انهيءَ ڪري؟"

وسوف شيڪوف جواب ڏيڻ ڪان سواءِ هليو ويو. خوخول آهستي آهستي ڪمري ۾ ٽهلڻ شروع ڪيو، هن جوتا لاهي ڇڏيا هئا. ماڻ جڏهن بستري تي سمهندي هئي ته هو جوتا لاهي ڇڏيندو هو، جيئن هن جي ننڊ ۾ هن جي گهمڻ ڪري خلل نه پوي- پر ماڻ جاڳي رهي هئي ۽ جڏهن نڪولائي هليو ويو ته هن پريشانيءَ مان چيو "مون کي ان مان خوف ٿو ٿئي"

"ها.... ها،" خوخول آهستي آهستي چيو، "نڪولائي تمام تند مزاج چوڪرو آهي، اڳتي ان جي سامهون ايسائيءَ جو ذڪر نه ڪر، ايسائي واقعي جاسوس آهي."

"ان ۾ تعجب جي ڪهڙي ڳالهه آهي،" ماڻ جواب ڏنو، "ان جي پٺ جو ڏن جو پيءُ به خفيه پوليس ۾ هو."

"تي سگهي ٿو نڪولائي ان کي ماري وجهي،" خوخول پريشانيءَ مان ڳالهه جاري رکي، "ڏس انهن حاڪمن عام ماڻهن جي دلين ۾ ڪهڙو نه ڪروڌ پيدا ڪري ڇڏيو آهي! جنهن ڏينهن نڪولائيءَ جهڙا ماڻهو محسوس ڪندا ته انهن سان ڪهڙيءَ طرح

نہ ظلم ۽ زيادتي ٿي آهي ۽ انهن جي صبر جو پيالو ڇلڪڻ لڳندو تہ ڇا ٿيندو؟ ان ڏينهن زمين ۽ آسمان خون جي سيلاب ۾ ٻڏي ويندا.“

”ڪيتري نہ خوفناڪ ڳالهہ آهي آندريوشا!“ ماءُ چيو.

”مک نہ ڳهندا تہ الٽي بہ نہ ڪندا،“ آندري هڪ منٽ کان پوءِ چيو. ”پر مالڪن جي خون جو هر ڦڙو انهن ڳوڙهن جي درياءَ ۾ ٻڏي ويندو، جيڪي عام ماڻهن انهن جي ظلم جي ڪري وهايا آهن.“

ٿوريءَ دير کان پوءِ هن کليو ۽ چيو،

”اها کڻي تسڪين بخش ڳالهہ نہ آهي، پر آهي تہ سچي ڳالهہ.“

(٢٢)

آچر ۾ ڏينهن ماڻ استور تان سودو سامان وٺي واپس موٽي ۽ دروازو کولي خوشيءَ مان ذري گهٽ بي هوش ٿي ويئي، جو تہ ڪمري مان پاويل جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو.

”هوءَ بہ اچي ويئي!“ خوخول چيو.

ماڻ پاويل کي تيزيءَ سان مڙندو ڏٺو ۽ هن ان جي چهري تي اهڙي خوشيءَ جي چمڪ ڏٺي، جيڪا شايد ماڻ لاءِ ٿي وقف ٿيل هئي.

”اچي وئين! آخر گهر ۾ اچي وئين!“ هن اوچتي اچڻ جي خوشيءَ ۾ ماڻ جي زبان هيڪڙ لڳي هئي، ۽ پوءِ هوءَ وهي رهي. پاويل پنهنجو زرد چهرو هن ڏي جهڪايو، هن جا چپ ڏڪيا پئي ۽ اکين ۾ ڳوڙها هئا. هڪ گهڙيءَ لاءِ هو ڪجهہ بہ چئي نہ سگهيو ۽ هوءَ بہ خاموشيءَ سان هن کي ڏسندي رهي. خوخول انهن کي ڇڏي، سيٽي وڄائيندو، ڪمري کان ٻاهر نڪري ويو.

”مهرباني، امڙ!“ هن جي هٿ کي ڏڪندڙ آڱرين سان زور ڏيندي، پاويل آهستي چيو. ”منهنجي سٹي امڙ! تمام گهڻي مهرباني!“

هن جي چهري تي ڪيفيت ۽ تاثر ڏسي، هن آواز ۾ ايڏي محبت ۽ نرمي ڏسي، ماڻ بيحد خوش ٿي هن پٽ جي مٿي تي هٿ گهمائڻ شروع ڪيو ۽ اهڙيءَ طرح خود پنهنجي دل جي دڪ دڪ کي گهٽ ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي.

”اڙي پر چا لاءِ؟“ هن پڇيو.

”اسان جي عظيم ڪم ۾ مدد ڪرڻ لاءِ مهرباني!“ هن ڏهرايو. ”تمام گهٽ ماڻهن کي اهڙي خوشي نصيب ٿيندي آهي

تہ ڪو چئي تہ مان ۽ منهنجي ماءُ هڪ جان ۽ ٻہ قالب آهيون."
هوءَ خاموش ٿئي ۽ پيار مان پنهنجي پٽ جي لفظن جي امرت
ڪي ڏڪ ڏڪ ڪري پي رهي هئي، ۽ هن ڪي تعريفي نگاهن
سان ڏسي رهي هئي- هو هن جي سامهون هو، ۽ ڪيترو نہ سٺو
۽ ڪيترو نہ پيارو هو!
"مان چاڻان ٿو تہ تولاءِ ڪيترو نہ مشڪل هو اهو سڀ!
ان ۾ ڪيترين گالهيون تو ڪي پسند نہ هيون ۽ مان سوچيندو
هوس تہ تون اسان ڪي ڪڌهن بہ قبول نہ ڪري سگهندينءَ اسان
جي خيالن ڪي ڪڌهن بہ پنهنجو نہ ڪري سگهندينءَ، ۽ گهڻي
۾ گهڻو تہ تون رڳو خاموشيءَ سان اسان ڪي برداشت ڪندي
رهندينءَ - اهڙيءَ طرح جيئن ساريءَ زندگيءَ ۾ ڪندي آئي آهين.
مون لاءِ اها گالهہ ڏاڍي سخت هئي.
"آندر يوشا مون ڪي ڪيترين گالهين جي سمجهہ ۾ گهڻي
مدد ڪئي! هن چيو.
"هن مون ڪي تنهنجي بازي ۾ ٻڌايو آهي،" پاويل جواب ڏنو.
آندريوشا ۽ مان ٻيئي هڪ جڳهہ جا رهندڙ آهيون. هن تہ مون
ڪي پڙهائڻ ٿي گهريو!"
"۽ تو ڪي ڪائي ٿيڻ لڳي ۽ تو لڪي پڙهڻ شروع ڪيو!"
"چگو، تہ هو اها گالهہ بہ سمجهي ويو!" ماءُ حيران
ٿيندي، چيو.
پنهنجيءَ دل ۾ ٻي پناه محبت جي طوفان کان ٻي چين ٿي،
پاويل چيو، "هن کي اندر سڏ ڪر. جاڻي واڻي ٻاهر هليو ويو،
تہ اسان جي وچ ۾ پاڻ رنڊڪ نہ ٿئي. هن کي پنهنجي ماءُ ڪانهي"
"آندري" پاويل ڏيڏيءَ جو دروازو کولينديِ، سڏ ڪيو،
"ڪٿي آهين؟"
"هتي آهيان، ڪجهہ ڪائيون ڦوڙي رهيو آهيان."
"هيڏي اچ!"
هو تکڙو ڪوٺہ آيو، ۽ آخر ڪار جڌهن ٻورچي خاني ۾

آيو تہ گھريلو شين جي باري ۾ گالھيون ڪرڻ لڳو.

"نڪولائيءَ کي ڪجھ ڪائين آڻڻ لاءِ چوٽو ھو، تمام ٿوريون وڇي ويچيون آھن .... پنھنجي پاويل کي تہ ڏس، امڙ! معلوم ٿئي ٿو تہ باغين کي سزا ڏيڻ جي عيوض مالڪن ان کي خوب پيٽ پري ڪارايو آھي!"

ماءُ ڪلي ڏنو. ھوءَ اڃا تائين خوشيءَ ۾ مست ھئي ۽ ھن جي دل مٺڙي آواز سان ڏڙڪي رھي ھئي، ۽ ماءُ جي آھا ٻاجھاري دل پنھنجي پٽ کي اڃا ٻہ وڌيڪ خوش ۽ ڪامياب رھڻ جون دعائون ڪري رھي ھئي.

ان وقت ھر شيءِ ھن کي خوبصورت نظر اچي رھي ھئي. ھن گھريو ٿي تہ پنھنجي زندگيءَ جي آن پھرينءَ املھ خوشيءَ کي، آن جي پرپور کيفيت ۾، پنھنجيءَ دل ۾ ھميشہ لاءِ محفوظ ڪري ڇڏي، جيئن آھا آن گھڙي ھن کي محسوس ٿي رھي ھئي. ان خوف کان تہ ھيءَ خوشي متان ختم ٿي وڃي، ھن جلدي جلدي ڪنھن پکين جي شڪاريءَ وانگر آن کي ھٿ ۾ جھلڻ جي ڪوشش ڪئي، جنھن کي اميد جي خلاف ڇڻ ڪو نايابَ پکي سامھون نظر اچي ويو ھجي.

"ھلو ڪاڏو ڪائون آتي تہ تو ماني ڪانہ ڪاڏي ھوندي، پاشا؟" ھن ھيڏانھن ھوڏانھن لنگھندي چيو.

"نہ، ڪالھہ جيلر مون کي ٻڌايو تہ مون کي آزاد ڪرڻ جو فيصلو ٿي ويو آھي، تہ ماڻ نہ ڪجھ ڪائي سگھيس نہ پي سگھيس."

"ٻاھر اڇڻ ڪان پوءِ ڦريون شخص جنھن سان ماڻ ملڻ آھو پوڙھو سيزوف ھو،" پاويل گالھہ جاري رکي "ون کي ڏسي، ھو رستو ٿيو مون سان ملڻ آيو. مون ھن کي چيو تہ ذرا سنياليو ھل، اڇڪلھہ ماڻ خطرناڪ سمجھيو وڃان ٿو، پوليس مون تي ھر وقت نظر رکي ٿي.' ھن چيو، 'ڪا گالھہ نہ آھي،' ۽ جھڙيءَ طرح پنھنجي پائڻئي بابت پڇائين آھا تہ ٻڌڻ جھڙي

آهي. فيدور رهي تہ چگيءَ طرح ٿو نہ؟' هن پڇيو. مون چيو 'جيل ۾ چگيءَ طرح رهي کيئن سگهجي ٿو!' هن چيو، 'ڀر پنهنجي ڪنهن ساڻيءَ سان غداري تہ نہ ڪيائين نہ؟' جڏهن مون هن کي ٻڌايو تہ 'فيدور تمام سٺو ماڻهو آهي، ايماندار ۽ هوشيار آهي،' تڏهن پنهنجي ڏاڙهيءَ تي هٿ گهمائيندي، هن فخر مان چيو، اسان سيزوف خاندان ۾ ڪوبہ دغا باز نہ آهي.

"پوڙهو چگو عقل وارو ماڻهو آهي،" خوخول ڪنڌ لوڏيندي چيو، "مون بہ هن سان گهڻيون گهاليون ڪيون آهن، چگو ماڻهو آهي فيدور کي بہ جلد ڇڏڻ جو ارادو آهي انهن کي."

"منهنجي خيال ۾ سيني کي ڇڏيو ويندو، ڇو تہ انهن جي مٿان ڪوبہ الزام نہ آهي، سواءِ انهن گهاليهين جي جيڪي ايماني چيزون آهن، پر انهن ۾ بہ ڪجهہ نہ آهي."

پنهنجي پٺ تي لاڳيتو نظرون جمائي ماڻهن هوڏانهن گهمندي رهي آندريءَ پنيءَ پاسي هٿ ڏيو باهر ورانڊي ۾ ٻيٺو، هن جون گهاليهون ڏٺي رهيو هو پاويل اندر ڪوٺيءَ ۾ ٿهلي رهيو هو هن ڏاڙهيءَ کي ڇڏي ڏنو هو، هن جي ڳلن جي نرم ڪارن وارن جي گهنڊين هن جي سانوري رنگ ۾ ڪجهہ نرمي پيدا ڪري ڇڏي هئي.

"هاڻي، ويهي رهو،" ماڻهن کاڏو آڻيندي چيو.

کاڏي کائڻ وقت پاويل کي آندري ريبن بابت ٻڌايو ۽ جڏهن هن گاله ختم ڪئي تہ پاويل افسوس مان چيو،

"جيڪڏهن مان گهر ۾ هجان ها، تہ هن کي ڪڏهن بہ وڃڻ نہ ڏيان ها پاڻ سان هو ڪٽي چا ويو؟ بي اطمينانيءَ جو جذبو ۽ منجهيل خيالن کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ."

"جڏهن ڪو ماڻهو چالهن ورهين جي عمر کي پهچي وڃي ۽ ان جي عمر جو گهڻو عرصو پنهنجي روح جي اندر ظلمي درندن خلاف جنگ ڪائيندي گذريو هجي، تہ ان جي سيرت جي نئين سر تشڪيل ڪرڻ سولو ڪم نہ آهي،" خوخول ڪلندي چيو.

ان ڪان پوءِ اهڙي قسم جو بحث وري شروع ٿيو، جنهن

جا گهڻا لفظ ته ماءُ جي سمجهه ۾ ئي نٿي آيا. کاڌو ختم ٿي ويو، پر هي ماڻهو هڪٻئي تي ٿلهن اکرن جي بارش وسائيندا رهيا. ڪڏهن ڪڏهن هنن آسان انداز ۾ به چيو ٿي، ”هڪ قدم به پٺتي هٽڻ بدران اسان کي اڳتي وڌڻو آهي.“ پاويل زور ڏيندي چيو، ”۽ اکن ڪروڙن انسانن سان ٽڪر کائڻو آهي، جيڪي اسان کي پنهنجو دشمن ٿا سمجهن.“ انهن جي بحث کي ٻڌي، ماءُ جي سمجهه ۾ اهو آيو ته پاويل جي نظر ۾ هارين کي ڪابه اهميت نه هئي ۽ خوخول هارين جي حمايت ڪري رهيو هو. هو اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو ته هارين کي به صحيح رستو ڏيکارڻ ضروري آهي. آندري جي ڳالهه هن جي سمجهه ۾ آئي ۽ هن محسوس ڪيو ته هو سچ جي وڌيڪ ويجهو آهي. پر جڏهن به هن پاويل کي ڪجهه چيو ٿي، ته ماءُ ساه روڪي خبردار ٿي ويٺي ٿي ۽ اُنهيءَ سمجهڻ لاءِ پنهنجي پٽ جي جواب جو انتظار ڪيائين ٿي ته ڪٿي خوخول هن کي ناراض ته نه ڪري ڇڏيو! پر ڪاوڙجڻ جي عيوض هو ٻيئي هڪٻئي تي لفظن جي بارش وسائيندا رهيا.

ڪڏهن ڪڏهن ماءُ پنهنجي پٽ کي چيو ٿي،

”ڇا سچ ٻچ ائين آهي، پاويل؟“

۽ هن مشڪي جواب ڏنو ٿي، ”ها، ائين آهي.“

”چڱو منهنجا ڀاءُ،“ خوخول دوستيءَ ڀريل ٽوڪ مان چيو ”تو کاڌو ته گهڻو آهي، پر شايد چڱيءَ طرح چٻاڙيو ڪونه اٿيئي. ڪا شيءِ تنهنجي گلي ۾ اٽڪي ٻيئي آهي. هڪ ڳيت ڏيئي ڇڏ، ته چڱو ٿيندو“

”تون به ڪهڙو نه چرچائي ماڻهو آهين!“ پاويل چيو، ”پر آءٌ چرچو نٿو ڪريان.“

”ختمي جي کاڌي جهڙو کل مکه ۽ چرچائي.“ ماءُ آهستي آهستي کلي، پنهنجو ڪنڌ لوڏيو.....

بهار آيو ، برف پگهري ۽ اُن جي هيٺيان گپ ۽ مٽي نظر اچڻ لڳي . گپ روز بروز وڌيڪ ڏيکاءُ ڏيڻ لڳي . ڳوٺ اڃا به وڌيڪ برين حالتن ۾ ۽ گندو ڏسڻ ۾ اچڻ لڳو ، ڄڻ ته ٽڳڙين ۾ ڍڪيل هجي . ڏينهن جو ڇتين مان پاڻي ٽمندو هو ۽ گهرن جي مٽوڙي ديوارن مان سر پگهر وانگر سمندي هئي ، پر رات جي وقت برف اڃا به وڌيڪ چمڪندڙ ڏسڻ ۾ ايندي هئي . سج هاڻي آسمان تي وڌيڪ دير ترسڻ لڳو هو ، ۽ هيٺانهينءَ ڏي ويندڙ چشمن جو آواز صاف ٻڌڻ ۾ پيو ايندو هو .

مئي ڏينهن ملهائڻ جون تياريون شروع ٿي چڪيون هيون . ڪارخاني ۽ ڳوٺ ۾ اشتهار ورهايا ويا ، جن ۾ هن ڏينهن جي اهميت ظاهر ڪئي ويئي هئي . ننڍيءَ عمر وارن ٻه - جن تي پروپيگنڊا جي اثر نه ٿيو هو - اشتهارن پڙهڻ بعد چوڻ شروع ڪيو :

" ڪجهه نه ڪجهه ڪرڻو ئي پوندو ! "

" تمام ضروري آهي . "

وسوف شيڪوف ڪجهه ڪڪ ٿيل نموني ۾ مرڪي چيو ، " اڪ ٻوٽ گهڻيئي کيڏي چڪاسون . "

فيدور مازن وڏي جوش ۾ هو . هو سنهو ٿي ويو هو ۽ سندس ڳالهه ٻولهه ۽ چر پر ۾ اهڙي لرزش پيدا ٿي ويئي هئي ، جو هو هڪ پڃري ۾ پوريل پکيءَ وانگر ٿي ويو هو . هن سان هميشه ٿور ڳالهائو يا ڪوف هوندو ، جو پنهنجي عمر کان وڌيڪ سنجيدو هو . ياڪوف کي شهر ۾ نوڪري ملي ويئي هئي .

سموئلوف (جنهن جا وار جيل جي زماني ۾ اڃا به وڌيڪ ڳاڙها ٿي ويا هئا) ۽ واسلي گوسيف ، ٻوگين ، دراگونوف ، ۽

ڪن ٻين شخصن جو زور هو تہ ان ڏينهن هٿيار بند مظاهرو ڪرڻ گهرجي، پر پاويل، خوخول، سوموف ۽ ڪجهہ ٻين شخصن انهيءَ تجويز سان اتفاق نہ ٿي ڪيو.

يگور همپشه ٽڪل، سهڪندڙ، ۽ پگهر ۾ ٻڏل انهن ماڻهن جي بحث کي چرچي ۾ اڌائي ڇڏيندو هو. "اسان جي موجوده سماجي نظام کي بدلڻ جون ڪوششون يقيناً نهايت عظيم الشان ۽ بلند آهن ساٿيو، مگر انهن ڪوششن کي ڪامياب بنائڻ لاءِ ضروري آهي تہ اڄ پاڻ لاءِ هڪ نئون جوڙو ٻوڌن جو خريد ڪريان،" هن پنهنجن آلي قاتل ٻوڌن ڏانهن اشارو ڪري چيو. "منهنجا رٻڙ جا ٻوٽ ۽ انهيءَ منزل تي پهچي ويا آهن، جتي سندن نئين اڏاوت ٽيڻ جوگي نہ رهي آهي. اِن ڪري منهنجا ٻير هر روز پسي وڃن ٿا. جيستائين اسين پراڻي نظام کي ڪليو ڪلايو ۽ پوريءَ طرح سان رد ڪرڻ جهڙا نہ ٿيندا سين، آن وقت تائين اڄ اوهان وڏن وڃي زمين جي گود ۾ سمهڻ لاءِ هرگز تيار نا هيان ۽ ان ڪري اڄ ڪامريڊ سموئلوف جي انهيءَ تجويز جي مخالفت ڪريان ٿو تہ هٿيار بند مظاهرو ڪيو وڃي، ۽ آن جي جاءِ تي اڄ خود پنهنجي تجويز پيش ڪريان ٿو تہ مون کي هڪ نئين جوڙي ٻوڌن سان هٿيار بند ڪيو وڃي، ڇو تہ مون کي پڪو يقين آهي تہ اهو ڪم اشتراڪيت جي فتح کي ويجهي ڪان ويجهو آڻڻ ۾ هڪ اعليٰ درجي جي معرڪي ڪان ٻہ وڌيڪ مفيد ۽ مددگار ثابت ٿيندو!"

اهڙي وڏڙ مزاجي نموني ۾ ڏي هو مزورن کي ٻڌائيندو هو تہ ٻين ملڪن ۾ مزور هينئر زندگيءَ جي بار کي هلڪي ڪرڻ لاءِ ڪهڙيءَ طرح جدوجهد ڪري رهيا آهن، ۽ اهڙيون ٻيون ڳالهيون هنن کي سمجهائيندو هو.

ماڻ هن جي تقريرن کي وڏيءَ دلچسپيءَ سان ٻڌندي هئي ۽ انهن تقريرن مان هوءَ هڪ عجيب نموني جو تاثر حاصل ڪندي هئي. هن کي ائين معلوم ٿيندو هو، جڏ تہ مزورن جا بدترين

دشمن، جي کين گهٽي پر گهٽو ڏوکو ڏيندا ۽ مٿن سخت ظلم ڪندا آهن، آهي متارا، بندرا، پيٽ نڪتل، ڳاڙهن ڳاڙهن ڇهرن وارا ماڻهو آهن، ۽ آهي ڪميڻا، لالچي، دغاباز ۽ ظالم آهن. جڏهن سندن ملڪ جي زار (بادشاهه) مٿن زياده سختي ڪئي، تڏهن انهن هن جي مقابلي ۾ عام ماڻهن کي اپاري کڙو ڪيو ۽ جڏهن عوام هن جي حڪومت جو تختو اٻتو ڪري ڇڏيو، تڏهن انهن ٽلهن ٽلهيءَ ڪچيءَ وارن ڳاڙهن ڳٽول شخصن وڏيءَ مڪاريءَ سان اقتدار تي پاڻ قبضو ڪري ورتو ۽ عوام کي کديو کڻي باهر ڪيو ۽ ساڳين اڳين اونداهين ڪوٺين ۾ وڃي بند ڪري ڇڏيو، ۽ جيڪڏهن ماڻهن سندن مقابلو ڪيو، تہ انهن جي هزارن لکن کي هنن قتل ڪرائي ڇڏيو.

هڪ ڏينهن همت ڪري ماءُ يگور کي ٻڌايو تہ هن جون تقريرون ٻڌي، هن پنهنجي ذهن ۾ اهڙي ٿي هڪ تصوير بنائي آهي- "اٿين ٿي آهي نہ يگور ايوانووچ؟" هن ڪجهہ شرمائيندي هن کان پڇيو.

هن کلڻ شروع ڪيو ۽ ڪلندوئي ويو اکيون ٽيرائي ڦيرائي سينو مايندي، هن ساهہ کڻڻ جي ڪوشش ڪئي. "بلڪل صحيح آهي امڙ! تاريخي حقيقت جو ڪيڏو نہ صحيح نقشو چٽيو اٿيئي! اندروني نظاري ۾ ڪجهہ خيال جي ملاوٽ ۽ ڪجهہ رنگ ڏنل بہ آهي، پر واقعا سڀ پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاهہ تي آهن. اهي ٿي ٽلها متارا بندرا انسان ٿي تہ آهن، جي سڀ ڪان وڏا گنهگار آهن، سڀ کان وڌيڪ زهريلا ڪيڙا آهن، جي ماڻهن جو رت چوسي رهيا آهن. فرانسين انهن کي بلڪل پورو نالو ڏنو هو- بورزوا هيءُ نالو ياد رکج امڙ، "بور — زوا" ڇو تہ سچ پچ اهي شخص وڏا اڻ سڌريل ۽ اڻڳا ٿيندا آهن اهي جن ماڻهن جي اڻ ڄاڻائيءَ مان فائدو حاصل ڪري سگهندا آهن، انهن تي ٿي رعب جمائيندا ۽ انهن جوئي رت بہ چوسيندا ...."

"تنهنجو مطلب آهي اهي شخص، جي وڏا ماڻهو آهن؟" ماڻهو دريافت ڪيو.

"بلڪل! هنن جو وڏو ماڻهو يا امير ۽ نواب هجڻ سندن بدقسمتي آهي. جيڪڏهن پار جي ڪاڏي ۾ ڪامي جو ڪشتو ملائي ڇڏجي، تہ سندن هڏين ۾ واڌارو ۽ مضبوطي ايندي، پر جيڪڏهن ڪنهن کي سون جو زهر ڪارايو وڃي تہ سندس روح جو وڌڻ ويجهڻ روڪجي ويندو ۽ هو ايترو ئي حقير ۽ بي رنگ ۽ بي جان ٿي ويندو، جهڙو اهو ربڙ جو ڏڙو، جو پار پنجن پئسن ۾ ونندا آهن."

هڪ ڏينهن جڏهن يگور بابت گالهيون ٿي رهيون هيون، تڏهن پاويل چيو، "گالهہ اها آهي آندري، تہ اهڙا ماڻهو جي هر وقت ڪلندا ۽ چرچا ڪندا رهندا آهن، تن جون دليون عام طرح نهايت دکي هوندپون آهن."

خوخول جواب ڏيڻ کان اڳ ڪجهہ هيڪيو، ۽ هن کي جواب ڏيڻ کان اڳ ٿوري کنگهکار ڪري چيو، "جيڪڏهن تنهنجي گالهہ صحيح آهي، تہ پوء سموري روس ۾ ڪي ڪلي ڪلي ڪيرو ٿي وڃڻ گهرجي...."

ننڍا وري نظر ۾ اچڻ لڳي ڪنهن ٻئي شهر ۾ هوء بہ جيل ۾ هئي. هيءَ تجربو هن ۾ ڪابہ تبديلي پيدا نہ ڪري سگهيو هو. ماڻهہ محسوس ڪيو تہ هن جي موجودگيءَ ۾ خوخول ڏاڍو خوش ٿي ويو هو، هو چرچا ڪري رهيو هو ۽ هر شخص تي اهڙا گالهاو ڪيڙي رهيو هو، جن سبان هوء دل کولي کلي رهي هئي. پر جڏهن هوء ويئي هلي تڏهن ٽڪل نموني سان پير کڻي، ڪمري ۾ پسار ڪندي، هن کجهہ غمگين سر ۾ جهونگاڙڻ شروع ڪيو.

ساشا کڏهن ڪڏهن هڪ پل لاء ايندي هئي، سندس پيشانيءَ تي هميشہ ور پيل هوندا، ۽ هوء تکڙ ۾ هوندي هئي. خبر ناهي کهڙي سبب کان هن ۾ وڌيڪ سختي ۽ بي ترتيبائي اچي ويئي هئي. هڪ پيرو جڏهن پاويل کيس ڏيڏيءَ تائين پهچاڏڻ ويو تہ

ڪمري جو دروازو بند ڪرڻ وسري ويس ۽ ماءُ سندن ٽڙ تڪڙ ڪيل گفتگو ٻڌي ورتي:

”جهنڊو کڻي تون ئي هلندين؟“ ڇوڪريءَ چيو

”ها!“

”بلڪل طي ٿي چڪو آهي؟“

”ها، اهو منهنجو حق آهي.“

”تڏهن وري به جيل وڃڻ جي تياري آهي؟“

پاويل جواب ڪونه ڏنو:

”ائين ٿي نٿو سگهي ته.....؟“ هن ڳالهه شروع ڪئي، پر وري پاڻ ئي چپ ٿي ويئي.

”ڇا“

”ڪنهن ٻئي کي جهنڊو نٿو ڏيئي سگهين؟“

”هرگز نه،“ هن زور ڏيندي چيو.

وري به کڻي سوچ، تنهنجو هيڏو اثر آهي، هر شخص توکي پسند ڪري ٿو!..... تون ۽ آندري سڀني کان وڌيڪ هردلعزيز آهيو، سوچيو ته اوهين هتي ڪيترو ته ڪم ڪري سگهو ٿا! مگر جهنڊو کڻي وڃڻ جي سببان جلاوطن ڪيا ويندؤ، ـ بلڪل پري ۽ بلڪل گهڻن ڏينهن لاءِ ـ!“

ڇوڪريءَ جي آواز ۾ خوف ۽ محبت جي ڄاتل سڃاتل جذبن کي ماءُ محسوس ڪري ورتو. ساشا جا اکر سندس دل ۾ برفيلي پاڻيءَ جي ڦڙن وانگر ڪري رهيا هئا.

”نه، مون فيصلو ڪري ڇڏيو آهي،“ پاويل چيو، ”ڪابه چيز هن فيصلي کي ڦيرائي نٿي سگهي.“

”جيڪڏهن آءٌ چوان تڏهن به نه؟“

اوچتو پاويل جي آواز ۾ تيزي اچي ويئي.

”اهڙيءَ طرح ڳالهائڻ جو توکي ڪوبه حق ناهي، ڪوبه حق ناهي!“

”آءٌ به ته ماڻهو آهيان،“ ڇوڪريءَ آهستي چيو.

"۽ نهايت ڏسي عمدو ماڻهو آهين،" هيءَ هن آهستي جواب ڏنو، مگر ائين محسوس ٿيو، جڻ سندس دم گهٽجي رهيو هجي، "اهو، جو مون کي نهايت پيارو آهي، اُنهي لاءِ - انهي سبب - توکي اهڙي گالهه نه چوڻ گهرجي ..."

"خدا حافظ!" چوکريءَ چيو

هن جي جتيءَ جي کڙڪن جي آواز مان ماڻ محسوس ڪيو ته هوءَ نهايت تيزيءَ سان هلي ويئي. پاويل سندس پٺيان ٻاهرئين در تائين ويو.

ماڻ جي دل ڊپ کان پڌڻ لڳي. سندس سمجهه ۾ نٿي آيو ته هو ٻيئي ڪهڙيءَ گالهه بابت گفتگو ڪري رهيا هئا. هن ايترو ته محسوس ڪري ورتو ته ڪا وڏي مصيبت هن تي اچڻ واري آهي - "هو آخر ڪرڻ چا ٿو گهري؟"

پاويل واپس آيو ته ساڻس گڏ آندري به هو- "اهوئي، ايسائي ايسائي! آخر هن جو ڪهڙو علاج ڪجي؟" خوخول ڪنڌ کي ڏوٽيندي چيو.

"چگو آهي ته هن کي تنبيهه ڪئي وڃي، ته انهن گالهين کان باز اچي،" پاويل نرڙ تي گهنج وجهندي چيو.

"پاويل! تون چا ڪرڻ جو سوچي رهيو آهين؟" ماڻ ڪنڌ کي جهڪائيندي پڇيو!

"ڪڏهين؟ هينئر؟"

"پهرين .... پهرينءَ مٽي تي."

"اوهه!" پاويل جهيڻي آواز ۾ چيو "مون کي جلوس اڳيان پنهنجو جهنڊو کڻي وڃڻو آهي ۽ منهنجو خيال آهي ته رڳو اُنهيءَ ئي سبب ڪان مون کي وري به جيل اندر وڌو ويندو."

ماڻ جي اکين ۾ ساڙو ۽ چيڙ محسوس ٿيڻ لڳا ۽ سندس تارون خشڪ ٿي ويون. پاويل ماڻ جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ جهلي، اُن کي نهرڻ شروع ڪيو - ائين ڪرڻوئي پوندو امڙ، ذرا سمجهڻ جي ڪوشش ڪر."

”مون تہ ڪجھہ بہ ڪونہ چيو،“ هن آهستي آهستي پنهنجو مٿو مٿي کڻندي چيو، مگر جڏهن هن جي پر عزم نظرن سان سندس نظرون مليون، تڏهن هوءَ ڄڻ ڏڪي ويئي هن ٿڌو ساهہ کنيو ۽ ماءُ جو هٿ ڇڏي ڏنو.

”توکي دکي ٿيڻ بدران خوش ٿيڻ گهرجي،“ هن ڇينڀ جي نموني ۾ چيو، ”خبر ناهي اهڙيون مائون ڪڏهن اينديون، جي پنهنجي پٽڙن کي مرڪندي مرڻ لاءِ موڪلينديون.“

”اوهہ!“ خوخول ڀڻ ڀڻ ڪندي چيو، ”دماغ بلڪل ستين آسمان تي پهچي ويو آهي....“

”مون تہ ڪجھہ بہ ڪونہ چيو،“ ماءُ پنهنجا اکر دهرائيندي چيو، ”آءٌ تنهنجي آڏو ڪانہ اينديس، مگر جيڪڏهن آنهيءَ کان مون کي دک ٿئي ٿو تہ نيٺ بہ آءٌ ماءُ آهيان....“

هو کانئس پري هٽي ويو، ۽ ان کان پوءِ هن جيڪي چيو- ۽ ان کان پوءِ هن جيڪي بہ چيو- ان کان ماءُ کي بيحد قلبي صدمو ٿيو: ”هڪڙي محنت اهڙي ٿئي ٿي، جا انسان کي، پنهن جي پسند جي زندگي گذارڻ نٿي ڏئي....“

”ائين نہ چؤ پاشا!“ هن ڪنبدي چيو، هوءَ ڊڄي ويئي تہ متان هو ٻي اهڙي ڪا ڳالهہ چئي وجهي، جنهن کان هن کي اڃا بہ وڌيڪ تڪليف پهچي، ”آءٌ سمجهي ويس. تون ٻيو ڪجھہ ڪري ئي نٿو سگهين- پنهنجي ساٿين خاطر...“

”نہ!“ هن چيو، ”بلڪ خود پنهنجي خاطر!“

آندري دروازي مان نروار ٿيو، جو سندس قد جي ڀيٽ ۾ تمام ننڍو هو، انهيءَ ڪري هن کي عجيب طرح سان پاڻ کي جهڪائڻو پوندو هو- ان کان پهرين پنهنجو. مٿو اندر ڪري پوءِ ان جي پوئمان هڪ پير کڻي اڳتي اچي سگهندو هو.

”حضور والا، اها ڳالهہ خنم ئي ڪري ڇڏجي، تہ مناسب آهي،“ هن بيزاريءَ جي طرز ۾ ڳالهايو، ۽ پنهنجون وڏيون اکيون هن جي منهن ۾ کپائي ڇڏيائين.

ماءُ ڄڻ تہ روئڻ منجھہ هئي- ”اڙي! .... آءٌ تہ .... بلڪل وساري ويٺي هيس.....“ ائين ڀڻ ڀڻ ڪندي هوءَ ورانڊي ڏي هلي ويئي تہ سندس پٽڙو کيس روئندو ڏسي نہ سگهي. ٻاهر اچڻ بعد هوءَ هڪ ڪنڊ ۾ ڇپي ويئي، سڏڪڙا ڀري روئڻ لڳي، ۽ اهڙي تہ بيحال ٿي ويئي، جو ڄڻ تہ لڙڪن سان گڏ سندس دل جو سمورو رت وهي رهيو هجي. اڌ کلئي دروازي منجهان هن ٻنهي کي هلڪي آواز ۾ بحث ڪندي ٻڌو!

”ڇا مطلب اٿيئي؟ هن کي تڪليف پهچائيندي تون پنهنجي پاڻ کي وڏو هيرو ٿو سمجهين؟“ خوخول پڇيو.

”توکي اهو چوڻ جو ڪوبہ حق ڪونهي،“ پاويل واڪو ڪيو.

”تون احمقن جهڙيون حرڪتون ڪرين ۽ آءٌ دوست ٿي بہ خاموش ويٺو رهان؟ توکي هيءُ سڀ ڪجهہ چوڻ جي ضرورت ئي ڪهڙي هئي؟ ڇا تون ڪونہ ٿو ڏسين تہ ڇا ٿي رهيو آهي؟“

”اسان کي مضبوطيءَ کان ڪم وٺڻو پوندو. ”ها“ يا ”نہ“ چوڻ ۾ ڪا بہ هٻڪ محسوس ٿيڻ نہ گهرجي.“

”هن ساڻ بہ؟“

”هر شخص ساڻ .... آءٌ اهڙي محبت نٿو چاهيان، جا پيرن جي ٻيڙي بنجي وڃي ۽ اڳتي وڌڻ کان روڪي ڇڏي ....“

”وڏو تيس مار خان پيو بنجين، وڃ نڪ صفا ڪر، اهڙيون ڳالهيون ساشا سان ڪج، بس اهائي ....“

”ان سان بہ ڪري چڪو آهيان.“

”ان سان بہ؟ ڪوڙ ٿو ڪرين، توهن سان نرميءَ سان ڪيون هونديون، محبت سان ڪيون هونديون، سواءِ ٻڌڻ جي بہ آءٌ چئي سگهان ٿو مگر ماءُ سان ڪندي وڏو هيرو بنجي وئين؟ سچ پڇين تہ تنهنجي سموري آڪڙ دمڙيءَ برابر بہ ڪانهي.“

ماءُ يڪدم لڙڪ اگهيا، هن خوف کان تہ متان خوخول ڪا سخت ڳالهہ نہ چئي وجهي، هن جلدئي دروازو کوليو ۽ رڌڻي ڏي هلي ويئي.

"اررر! ڪيڏي نہ ٿڌ آهي،" هن زور سان چيو، سندس آواز خوف ۽ دکہ سببان ڏڪي رهيو هو، "ائين پيو معلوم ٿئي، جڻ تہ بهار جي موسم آئي ئي ڪانهي...."

سواءِ ڪنهن مقصد جي هوءَ شين کي هيڏانهن کان هوڏانهن رکندي ۽ کڻندي رهي، تہ ٻئي ڪمري جو آواز ٻڌڻ ۾ نہ اچي.

"هر چيز بدلبي رهي آهي،" هن اڃا بہ زور سان چوڻ شروع ڪيو، "ماڻهو وڌيڪ گرم مزاج ۽ موسم وڌيڪ سرد ٿي ويئي آهي ههڙيءَ موسم ۾ تہ خاصي گرمي ٿي ويندي هئي، آسمان صاف هوندو هو ۽ اس نڪري ايندي هئي...."

آواز بند ٿي ويا، رڌڻي جي وچ ۾ بيٺي، هوءَ ٻڌندي رهي:

"ٻڌئي؟" خوخول آهستي چيو، "اڃا بہ نہ سمجهيئہ تہ بس، توکي خدا سمجهائي توکان وڌيڪ تہ هن ۾ سمجهہ آهي!...."

"چانهہ پيئندؤ؟" ماءُ ڏڪندڙ آواز ۾ پڇيو، ۽ آواز جي ڏڪڻيءَ جو بهانو ڪرڻ لاءِ چيائين، "اوهہ! آءٌ تہ ٿڌ کان ٻنهہ ٿنڀجي پيئي وڃان.

پاويل آهستي آهستي اندر وٽس ويو، مٿو جهڪيل، چپن تي لڙي مرڪ، جيئن خطا ڪارن کي هوندي آهي جيڪي پڇتائيندا آهن مون کي معاف ڪر اُمڙ! آءٌ اڃا ننڍو - ۽ بي وقوف آهيان!...." هن آهستي چيو.

ماءُ پٽ جي مٿي کي ڇاتيءَ سان لڳائيندي ۽ روئندي چيو، "بس، مون کي ڪجهہ بہ نہ چؤ خدا ڄاڻي، تون پنهنجي زندگيءَ سان وڻيئي سو ڪري سگهين ٿو. مگر - منهنجي دل کي ڏوهہ نہ ڏي، جيجل پيار ڪئن نہ ڪري؟ هن کي تہ محنت ڪرڻي ئي ٿيندي آهي. آءٌ اوهان سڀني سان محبت ڪريان ٿي، اوهين سمورا مون کي پيارا آهيو ۽ اوهين سڀ پيار لائق آهيو جيڪڏهين آءٌ نہ ڪريان تہ ٻيو وري ڪير اوهان سان پيار ڪندو؟ اوهين سڀ هليا ويندؤ - تون سڀني اڳيان - ٻيا تنهنجي پٺيان - هر چيز ڇڏي - آهہ! پاوليا!"

وڏين وڏين ڄڀين جهڙا خيال سندس دل ۾ طوفان اٿاري رهيا هئا، سندس دل درد انگيز خوشيءَ مان ڦاٽي رهي هئي، مگر ماءُ کي انهيءَ جي ظاهر ڪرڻ لاءِ لفظ نٿي ملي سگهيا، ۽ پنهنجي انهيءَ بي زبان ايذاءُ ۾ هن پنهنجي پٽ ڏانهن اهڙين اکين سان ڏٺو، جنهن ۾ تيز ۽ زوردار درد جي لهس هئي...."

"آءٌ ڄاڻان ٿو امڙ، مون کي معاف ڪر ـ هاڻي آءٌ سمجهي ويس، ۽ هاڻي ڪڏهن به نه وساريندس ـ قسم کڻي چوان ٿو ته ڪڏهن به نه وساريندس!" هو مرڪي، واپس مڙيو، ان وقت هو خوش هو، مگر شرمندو پڻ!

هوءَ کيس ڇڏي ٻئي ڪمري جي دروازي ڏانهن هلي ويئي.

"آندريا!" هن جي آواز ۾ نهايت نرم التجا هئي، "هن تي ڪاوڙ نه ڪندو ڪر، تون ته هن کان وڏو آهين...."

"اوهو! ضرور ڪاوڙ ڪندس، ۽ نه فقط ڪاوڙيس بلڪ هن جون سموريون بيوقوفيون به مازي ماري ڪڍي ڇڏيندس!" هو هن ڏانهن پنهنجي پٺ ڪري بيٺو هو.

هوءَ هن وٽ ويٺي ۽ پنهنجو هٿ وڌايائين ـ "تون تمام سٺو آهين." خوخول مڙيو ۽ وٽائس ٽپندو رڌڻي ۾ هليو ويو. سندس هٿ ٻئيان ٻڌل هئا ۽ ڪنڌ ڍڳي وانگر جهڪيل هوس. ماءُ کيس نهايت مشڪريءَ جي آواز ۾ چوندي ٻڌو: "هليو وڃ پاويل نه ته تنهنجي سر جو خير ناهي، آءٌ رڳو چرچو ڪري رهيو آهيان، جيجي! ڊڄين متان. چڱو، هيڏانهن آڻ سماوار، آءٌ ٿورا هٿ گرم ڪريان واهه! ڪهڙا نه سٺا ڪوئلا آهن، سمورا ڀنل!"

هو خاموش ٿي ويو. جڏهن ماءُ رڌڻي ۾ آئي تڏهن هو زمين تي ويٺو سماوار کي ڦوڪون ڏيئي رهيو هيو.

"ڊڄ نه، آءٌ هن کي هٿ به ڪونه لڳائيندس،" هن ڪنڌ مٿي کڻڻ بنان ئي چيو. "ڪيڏو نه نرم آهيان آءٌ! بلڪل ٻاڦيل گوگڙوءَ جهڙو، ۽ ـــ اي جناب هيرو صاحب اسان جون ڳالهيون نه ٻڌ! ـــ آءٌ سچ پچ هن کي گهڻوئي گهران ٿو، مگر هيءُ

حضرت جيڪا خلعت ڍڪي، ڦري رهيو آهي، سا مون کي پسند ناهي. ڳالهه هيءَ آهي تہ نئين خلعت ملي اٿس، تہ سمجهي ٿو تہ نهايت خوبصورت آهي، ان ڪري، تڏ ڏيئي، هر طرف ڦري رهيو آهي، ۽ جيڪو ٿو مليس ان کي پڪڙي ٿو چوي: ”ڏس، ڪيڏي نہ سٺي آهي منهنجي خلعت! .... خلعت تہ سٺي آهي، مگر هن شخص کي پريشان ڇو ٿو ڪرين؟ ماڻهن کان ٻري ٿيڻ اڳ ۾ ئي ڪهڙو سولو ڪم آهي؟“

”ڪيستائين اهو سلسو چالو رکندين؟ پاويل ڪجهہ کلندي چيو، ”هڪ دفعو مون کي مزو چکائي ڇڏيئہ، هاڻي حساب چڪتو سمجهہ!“

خوخول پنهنجا پير سماوار جي ٻنهي طرفن کان ڊگهاڙي ويٺو هو هن اتي ويٺي ئي مٿي ڏٺو، ماءُ دروازي ۾ بيٺي، ڏاڍيءَ شفقت سان ڏانهنس ڏسي رهي هئي. هن ڪر موڙيندي، هٿن تي ٽيڪ ڏني، ۽ ماءُ ۽ پٽ ڏي ڏٺو.

”تمام سٺا آهيو اوهين ٻيئي ....“ اکين کي ڇنڀيندي، هن چيو. سندس اکيون ڪجهہ ڳاڙهيون ٿي وييون هيون. پاويل جهڪي سندس ٻيئي هٿ جهليا ۽ پنهنجي اکين تي رکيا.

”اڙي ابا، ڪيرائي وڃهندين مونکي،“

خوخول چيو، ڪيڏا نہ هٿ تنهنجا ٿڌا آهن، جيجي مٺي!“

”اوهان کي ڊپ ڪهڙيءَ ڳالهہ جو آهي؟“ ماءُ چيو، وڃو، هڪٻئي کي پيار ڪريو ۽ هڪٻئي سان خوب ڀاڪر پايو ....“

”ڪيئن، ڪهڙو خيال آهي؟“ پاويل پڇيو،

”اچ!“ خوخول بيٺي چيو.

انهيءَ مهل نهايت گهڻيءَ محبت مان ڀاڪر پاتائون. بہ بدن ۽ هڪ روح! جو دوستيءَ جي جذبي کان روشن هو! ماءُ جي ڳلن تان لڙڪ وهي رهيا هئا، پر هن دفعي اهي لڙڪ خوشيءَ جا هئا!

”عورتن کي روئڻ ڏاڍو ايندو آهي،“ هن لڙڪ اگهندي، شرمندگيءَ مان چيو، ”خوش هجن، تڏهين بہ روئن ۽ دکي هجن تہ بہ ....!“

خوخول پاويل کي آهستگيءَ سان پوئتي هٽائي ڇڏيو - ”بس گهڻو ٿيو!“

پنهنجون اکيون اگهنڊي چيائين، ”خوب موجون ڪيون سون، هاڻي ڪم ۾ جوٽجڻ جو وقت اچي ويو، عجيب ذليل ڪوئلا آهن هي ايترا ڦوڪيا اٿم، جو اکين مان پاڻي وهڻ لڳو!“

”انهن لڙڪن کان شرمائجڻ جي ضرورت ناهي،“ پاويل دريءَ وٽ ويهندي آهستي چيو.

ماڻس به وٽس وڃي ويٺي، هن جي دل هڪ نئينءَ جرائت سان ٽمٽار هئي، جنهن دکي هوندي به هن کي آرام ٿي ڏنو.

”آءٌ چانهه جا ٿانو کڻي ٿو اچان، تون متان اٿين، جيجي!“ خوخول ڪمري مان ٻاهر نڪرندي چيو. ”ٿورو آرام ڪري وٺين، ته چڱو آهي، اڃا هينئر ته تنهنجي دل کي اهڙيءَ بريءَ طرح مهٽيو ويو آهي....“

ماءُ جي ڀريل دڃ جو ڀرپور آواز وري هنن تائين پهتو! ”زندگيءَ جو لطف نه اچي ويو. سڪايل ۽ اڪير ڀريل انساني زندگيءَ جو لطف!....“

”ها!“ پاويل پنهنجي ماءُ ڏانهن ڏسندي چيو.

”۽ انهيءَ سان هر چيز ڄڻ ته بدلجي ويئي.“

ماءُ چيو، ”اسان جون پريشانيون به ٻيون ٿي وييون، ۽ اسان ۽ اسان جون خوشيون به....“

”ائين ئي ٿيڻ گهرجي،“ خوخول چيو، ”ڇو ته هڪ نئين دل جنم پيئي وٺي، منهنجي جيجي! زندگيءَ کي هڪ نئين دل ملي رهي آهي، انسان وکه وڌائيندو اڳتي پيو وڃي ۽ عقل جي روشنيءَ سان هر چيز کي منور ڪندو، ماڻهن کي آواز ڏيندو پيو وڃي: دنيا جا پورهيت انسانو! هڪ ٿي وڃو، هڪ ڪٽنب ۾ ٻڌجي وڃو!“ ۽ انهيءَ آواز تي لبيڪ چوندي، سموريون صحتمند دليون ملي، هڪ اڪيلي عظيم الشان دل جي صورت اختيار ڪري رهيون آهن، جيڪا چانديءَ جهڙي صاف ۽ هيري جهڙي املهه ۽ سگهاري آهي.“

ماءُ مضبوطيءَ سان چپ ڪٽي ڀڪوڙيا، تہ ڪنبي نہ سگهن، ۽ اکيون زور سان بند ڪري ڇڏيائين تہ اُنهن مٿان لڙڪ نہ وهي سگهن.“

پاويل پنهنجو هٿ کنيو، ڄڻ تہ ڪجهہ چوڻ ٿي گهريائين، پر ماءُ کيس پنهنجي طرف ڇڪي ورتو، ۽ آهستي آهستي چيائين، ”هن کي مٿان ٽوڪين.“

خوخول اچي دروازي ۾ بيٺو: ”ماڻهو اڃا گهڻيون ئي مصيبتون سهندا، اڃا گهڻوئي رت وهندو. مگر جيڪي منهنجي اندر ۾ آهي، ۽ جيڪي منهنجي دماغ ۾ آهي، منهنجيون سموريون تڪليفون ۽ مصيبتون ۽ منهنجي جگر جو سمورو رت اُنهيءَ اڳيان تڇ آهي.... آءٌ تاري وانگر مالدار آهيان، جنهن وٽ بي شمار شعاع آهن. آءٌ هر چيز برداشت ڪري سگهان ٿو ۽ هر چيز سمجهي سگهان ٿو، هن ڪري جو منهنجي دل اٿاهہ خوشيءَ سان ڀرپور آهي، جنهن کي ڪا بہ چيز ۽ ڪوبہ شخص ڪڏهن بہ ختم ڪري نٿو سگهي ۽ انهيءَ خوشيءَ ۾ منهنجي قوت جو راز لڪل آهي.“

گهڻيءَ رات تائين هو چانهہ جي ميز تي ويهي، زندگيءَ، انسان ۽ مستقبل بابت اهي ڳالهيون ڪندا رهيا، جي سندن دل جي اونهاين مان نڪتيون هيون.

جڏهن بہ ڪو تصور ماءُ تي چٽو ٿي ويو ٿي، تہ هن هڪ آهہ ڀري، ماضيءَ ڏي نظر ٿي ڦيرائي، ۽ ڪنهن کهريءَ تڪليف ڏيڻ جهڙيءَ يادگيريءَ سان اُن تصور کي ٽيڪ ٿي ڏنائين. هنن جي گفتگو جي گرم ۽ نرم وهڪري ۾ هن جو خون وهي رهيو هو، ۽ هڪ ڀيرو وري کيس ائين ئي محسوس ٿيو، جيئن گهڻو عرصو اڳ ان ڏينهن ٿيو هو، جڏهن پڻس کيس سختيءَ سان چيو هو: ”منهن ڦٽائڻ مان ڪوبہ فائدو ڪونهي جيڪڏهن ڪوبہ اهڙو احمق آهي، جو توکي پنهنجي زال بنائڻ لاءِ تيار هجي، تہ وڃ ۽ موقعي مان فائدو وٺ. سڀني ڇوڪرين جي شادي ٿي وڃي ٿي، ۽ سڀني جا ٻار آهن، جن مان سواءِ پريشانين جي ٻيو ڪجهہ

بہ حاصل نٿو ٿئين، تون بہ ٻين کان نرالي ڪانہ آهين."

انهن اکرن کان پوءِ هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو هو، جو ڄڻ تہ هن اڳيان فقط هڪ ئي رستو آهي، جو ڪنهن اونداهيءَ، سڄي ۽ بيڪار رستي مان بنان سبب جي ڦرندو، وڪڙ کائيندو، اڳتي پيو وڃي. انهيءَ رستي تي ضرور وڃڻ جي خيال سندس دل ۾ هڪ قسم جي انڌي آرام کي جاءِ ڏيئي ڇڏي هئي. ۽ هن وقت بہ بلڪل ائين ئي ٿيو، مگر هڪ نئينءَ مصيبت کي ايندو محسوس ڪري، هوءَ پنهنجي ئي دل ۾ پاڻ کي ڪنهن اڻ ڄاتل شخص وانگر ستائڻ خاطر چوندي رهي: "کڻ، هيءُ بار بہ کڻ! جهل، هيءُ ڌڪ بہ جهل!" ۽ انهيءَ سان هن جي دکيءَ دل کي ڪجهہ تسڪين ٿي، جا سندس سيني ۾ هڪ ٽڻيل تار وانگر وڄي رهي، هئي؛ سندس دل جي اونهاين ۾ کيس هڪ هلڪي مگر يقيني اميد ضرور هئي تہ هن کان هرڪا چيز ڪانہ کسبي - هر چيز ڪانہ کسبي، ۽ پڪ سان ڪجهہ وٽس باقي رهندو! گهڻو ڪجهہ وٽس باقي رهندو! گهڻو ڪجهہ باقي رهندو.... جنهن لاءِ ماڻهو جيڻي ٿو، جنهن لاءِ ماڻهو مري ٿو!"

هڪ ڏينهن صبح جو سوير ئي جڏهن پاويل ۽ آندري ڪم تي وڃي چڪا هئا ، تہ ڪارسونووا دريءَ تي زور سان هٿ هڻي رڙ ڪئي ، "ايسائيءَ کي قتل ڪيو ويو آهي! هاڻو تہ ڏسون." ان تي ماءُ گهٽو ڏڪي ويئي ۽ سندس ذهن ۾ قاتل جو نالو بجليءَ وانگر روشن ٿي ويو .

"ڪنهن ڪيو؟" هن ڪلهن تي لوئي وجهندي پڇيو .

"قاتل کو ايسائيءَ وٽ ويڻو ڪونهي، هو تہ زفو ڇڪر ٿي ويو !" ڪارسونووا رستي تي هلندي چيو .

"هڪ پيرو وري ڪولا ٿيندي ۽ هو ضرور چاڻڻ جي ڪوشش ڪندا تہ قتل ڪنهن ڪيو آهي، چگو ٿيو، جو توهان جي گهر جا سڀ ماڻهو رات اِتي ئي هئا. آڏ ان جي شاهد آهيان . آڏ رات ڪان پوءِ آڏ واپس آئي هيس ۽ مون دريءَ مان ليئو پائي ڏٺو هو. توهين سڀ ميز جي چوگرد ويٺا هئا ."

"تنهنجو مطلب ڇا آهي ماريا؟ اسان تي ڪيئن گمان ٿي سگهي ٿو ؟" هن خوفزده ٿي چيو .

"تہ پوءِ قتل ڪنهن ڪيو هوندو؟ توهان جي گهر وارن جو ڪو رفيق رهيو هوندو !" ڪارسونووا پوري اعتماد سان چيو. "سيڪنهن کي علم آهي تہ هو انهن تي جاسوسي ڪندو هو."

انهيءَ تي ماءُ جو آواز گهٽجي ويو ۽ اڻين محسوس ٿي رهيو هو تہ هن جو بدن ساه ڇڏي چڪو هو ۽ پنهن جي سيني تي هٿ رکيل هوس .

"ڪهڙي ماجرا آهي؟"

"ڊڄڻ جو ڪوبہ سبب ناهي هن جي تقدير ۾ جيڪي هو سو ٿيو! هاڻي جلدي هل نہ تہ لاش کڻي وينداسين."

حقيقت ۾ وسوف شيڪوف جي متعلق جيڪي شڪ شبها پيدا ٿي چڪا هئا، اهي ماڻهو جا قدم اڳتي وڌڻ کان روڪي رهيا هئا.

"اوهو! هيءَ ته ڪنهن حد ڪري ڇڏي!" هن چيو.

ڪارخاني جي ويجهو هڪ ڪليل ميدان هو. ان ميدان ۾ هڪ گهر جلي رک ٿي ويو هو ۽ اتي ماڻهن جا حشام لڳا پيا هئا. ماڻهون رڙين وانگر ٻاڪاريندا، سڙيل ڪاٺين تان رک اڏائيندا، وڌندا ويا زالون ڪافي تعداد ۾ هيون ۽ انهن کان وڌيڪ پار، دوڪاندار، پوليس وارا ۽ ٻيا ملازم هئا انهن پوليس ملازمن ۾ پيتلين پٽ هو. هو هڪ قداور پير مرد هو، جنهن جي سفيد ڏاڙهي بلڪل نرم هئي. هن جي سيني تي بلائي ٻلا نظر اچي رهيا هئا.

ايسائي زمين تي اڌ ليٽيل ۽ اڌ ويٺل پئي ڏٺو. هو هڪ جليل بانس تي ٽيڪ ڏيو ويٺو هو. سندس ننگو سر ساڄي کلهي جي طرف هو ۽ ساڄو هٿ پتلون جي کيسي ۾ ٻيل هو. هن جي کاپي هٿ جون آڱريون متيءَ جي هڪ ڍير ۾ ڪتل هيون.

ماڻهو هن جي چهري ڏانهن نظر ڪئي، هڪ بي رونق اک ٿوپيءَ جي طرف اداسيءَ ۾ ڏسي رهي هئي. اها ٿوپي ڏکهيريل ٽنگن جي وچ ۾ پيل هئي. منهن اڌ ڪليل هوس، جڏ ته ڪنهن طرف حيرت سان ڏسي رهيو هو ۽ هن جي گاڙهي ڏاڙهي بلڪل بگڙي چڪي هئي. هن جو بلڪل ڪمزور جسم ۽ نوڪدار سر ۽ سڪل داغدار چهرو، سڀ اڄي کان نڊيا نظر اچي رهيا هئا موت انهن کي بلڪل ڪمزور ڪري ڇڏيو هو.

ماڻهو پنهنجي سيني تي صليب جو نشان ٺاهيو ۽ هڪ ٿڌو شوڪارو ڀريو. سڄيءَ زندگي ۾ هن کي انڪان نفرت رهي، پر ان وقت ڪيس ڪجهه رحم اچي ويو.

"رت ته بلڪل آهي ٿي ڪونه،" ڪنهن آهستگيءَ سان چيو،

"مڪ سان ماريو هوندائونس،"

"غدار جو منهن هميشه لاهه بند ڪيو ويو،" ڪنهن انتقامي

لهجي ۾ چيو. پوليس وارو پنهنجي هوش کي سڀاليندي، زالن کي هٽائيندي، پاڻ اڳتي وڌي ويو.

”اها ڳالهه ڪنهن ڪئي.“ هن ڌمڪيءَ جي لهجي ۾ پڇيو.

هن جي موجودگيءَ ۾ ماڻهو ٽڙي پکڙي ويا ڪجهه ماڻهو ڀڄي ويا، ۽ هڪ شخص مسخريءَ ۾ کلي رهيو هو. ماءُ گهر هلي وئي ”ڪير به ته هن تي افسوس نٿو ڪري،“ هن پاڻ سوچيو.

هن کي اهو محسوس ٿيو ته ننڍي قد جو ۽ بدن ڀريل نڪولائي هن جي اڳيان بيٺو آهي ۽ کيس گهوري رهيو آهي ۽ هن جو ساڄو هٿ ائين لڏي رهيو هو، جڻ ته ان تي وڏو ڌڪ لڳو هوس هن جو پٽ ۽ آندري جيئن ئي گهر آيا، هن کانئن واقعي بابت دريافت ڪيو.

”ڪير گرفتار ٿيو قتل جي ڏوه ۾، يا نه!“

”اڃا ته ڪوبه گرفتار نه ٿيو آهي ۽ نه ڪا خبر به آهي،“ خوخول جواب ڏنو.

هن ڏٺو ته ٻيئي ڪجهه هيسيل هئا. ”ڪنهن نڪولائيءَ جو نالو ته نه ورتو؟“ ماءُ وڌيڪ پڇيو.

”نه،“ هن جي پٽ جواب ڏنو. هن جي اکين ۾ سختي هئي ۽ هن جو اهو انداز معنيٰ خيز هو.

”۽ شايد هن تي شڪ به ڪونهي، هو هتي آهي به ڪونه، ڪالهه ٻن پهرن جو درياءَ تي ويو آهي ۽ اڃا تائين واپس نه آيو آهي. مون ان متعلق دريافت ڪيو هو.“

”خدا جو شڪر آهي،“ ماءُ اطمينان جو ساهه کتيو،

”خدا جو شڪر آهي!“ خوخول هن جي طرف متوجه هو ۽ پنهنجو مٿو هيٺ ڪري چيائين، ”اهو ٻيو ڏسڻ ۾ اچي ڄڻ جيجيءَ کي سمجهه ۾ نه آيو آهي ته ڇا ٿي چڪو آهي.“

ماءُ ان ڳالهه جو خيال نه ڪندي چيو، ”ٻئي ڪنهن کي به هن تي رحم نٿو اچي، ڪير به ته همدرديءَ جو هڪ لفظ نٿو

چوي، اهڙو ته نيچ ۽ ڪم ذات ڄڻ ته ڪا شيءِ ٽڪر ٽڪر ٿي، اُتي ئي ڪري پئي هجي!"

سڄو وقت پاويل هرهر چمچي کي ٿي رکيو ۽ وٺي ٿي پڪاريائين "اها ڳالهه منهنجي سمجهه ۾ نٿي اچي سگهي."

"ڇا!" رکي رکي، خوخول پڇيو.

"جانور کي ماري، اسين گوشت حاصل ڪريون ٿا. اها سٺي ڳالهه آهي ڇا؟ ۽ اهو پڻ صاف ظاهر آهي ته جهنگلي جانور جيڪڏهن خطرناڪ ٿي پون ته انهن کي مارڻ گهرجي. آءُ پاڻ اهڙي انسان کي قتل ڪري سگهان ٿو، جنهن ڪنهن وحشيءَ وانگر پنهنجي ساٿي انسانن کي شڪار ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هجي ۽ اُن جهڙي نيچ هستيءَ کي ختم ڪرڻ، اهو معاملو اهڙو آهي جو ڪير به اُن تي هٿ نٿو کڻي سگهي."

خوخول پنهنجي ڪلهن کي ڪجهه تحرڪ ۾ آندو. "هو به اهڙوئي خطرناڪ هو، جيترو ڪو جهنگلي جانور خطرناڪ ٿيندو آهي،" هن چيو. "اسين مڇرن کي فقط هڪ رت جي قطري چوسڻ جي سزا ۾ ماريو ڇڏيون."

"اهو ته بلڪل درست آهي پر منهنجو مطلب آهي ته ان خيال ڪرڻ سان ڪيتري نه دهشت ٿي وٺي، پر آخر ڇا ڪجي!" آندريءَ پنهنجي ڪنڌ کي هڪ پاسي چوريندي، چيو.

"پر ٻڌاءَ ته تون اهڙي شخص جو قتل ڪري سگهين ٿو؟" پاويل گهڻي وقت کان پوءِ پڇيو.

خوخول پنهنجيون وڏيون اکيون هن تي کپائي ڇڏيون ۽ پوءِ تيزيءَ سان ماءُ طرف ڏسڻ لڳو:

"پنهنجن رفيقن ۽ پنهنجي مقصد لاءِ آءٌ هر ڪم ڪري سگهان ٿو،" هن مضبوطيءَ سان چيو، "آءٌ پنهنجي پٽ کي به قتل ڪري سگهان ٿو."

"آه." ماءُ نرم لهجي ۾ چيو.

"آخر چا ٿو ڪري سگھجي، امان!" هن مشڪندي چيو، "زندگيءَ ئي اهڙي آهي."

"تون بلڪل نيڪ ٿو چوين،" پاويل آهستي چيو.

گھڙيءَ گھڙيءَ اندري بي آراميءَ سبب پٽي چريو پريو. ائين ڏسڻ ۾ پيئي آيو، جڙ تہ ڪيس ڪا اندروني بي آرامي مجبور ڪري رهي آهي.

"اسين چا ٿا ڪري سگھون؟" هن پنهنجا هٿ مهٽيندي چيو، "اسين هنن ڪان نفرت ڪرڻ تي مجبور آهيون، انلاءِ تہ آهو وقت جلد اچي سگھي جو اسين سڀ ۽ هو به ماڻهن سان محبت ڪري سگھون. انهيءَ ڪري هر ان شخص کي هٿيار ويندو، جو آن منزل ڏانهن ويندڙ راهہ ۾ حائل ٿئي ٿو، ۽ جيڪو ماڻهن کي دولت تي فروخت ڪري ٿو انلاءِ تہ پاڻ پنهنجي لاءِ ناموري ۽ تحفظ حاصل ڪري سگھي، ۽ ائين چوڌاري نفرت پکڙجندي رهي جيڪڏهن ڪو جوڊاس * ايماندار ماڻهن جي رستي ۾ حائل آهي ۽ انهن سان غداري ڪرڻ جو وجهہ ڳولي رهيو آهي تہ اهو منهنجو اولين فرض آهي تہ هن کي رستي تان هٽائي ڇڏيان. جيڪڏهين مون اهو ڪم سر انجام نہ ڏنو تہ آءٌ به غدار ليکيو ويندس! توهين چئو ٿا تہ مون کي آن جو کوبہ حق ناهي؟ ليکن اسان جي آقائن کي! چا انهن کي حق آهي تہ پنهنجي آرام ۽ آسائش لاءِ فوج، جلاد، قيد خانا ۽ پيا جلاوطنيءَ جون جايون رکن. جيڪڏهين مجبور ٿي آءٌ انهن تي ڏنبو کڻان تہ چا اهو به منهنجو قصور آهي؟ آءٌ يقيناً ڏنبو کڻندس ۽ بمان کنهن ڏپ جي کڻندس. جيڪڏهن اسان کي هزارن جي تعداد ۾ قتل ڪري سگھجي ٿو، تہ پوءِ مون کي به پورو حق آهي تہ آءٌ به انهن مان کنهن کي جهنم رسيد ڪري ڇڏيان. هن خود پنهنجي سر کان مان نفرت ڪريان ٿو، جو منهنجي لاءِ زندگيءَ جو

* جوڊاس، اهو شخص هو جنهن حضرت عيسيٰ سان غداري ڪئي هئي.

عذاب بنجي چڪو آهي. منهنجي زندگي خطرناڪ آهي ۽ آءٌ اهڙيءَ زندگيءَ جو بلڪل مخالف آهيان. مون کي اهو معلوم آهي ته اهڙي خون مان ڪجهه حاصل نه ٿيندو، ليڪن جيسنائين اهو نه وهائيندس، تيسين تائين مون کي سڪون نه ايندو. اسان جو خون گهڻو اثر رکي ٿو. جڏهن اهو برسات جي ڦڙن وانگر زمين تي ڪري ٿو، تڏهن ان جاءِ تي صداقت جو ٻوٽو اڀري ٿو، ليڪن هنن جو خون بنا نالي نشان ڇڏڻ جي خشڪ ٿي وڃي ٿو. مون کي اهو سڀ معلوم آهي، پر ان گناه جو عذاب آءٌ پنهنجي سر تي کڻندس ۽ جيڪڏهن مون ضروري سمجهيو ته ضرور قتل ڪندس. هي فقط آءٌ پنهنجي متعلق چئي رهيو آهيان. منهنجو گناه مون سان گڏ رهندو ۽ مستقبل تي اهو فرض ڪونهي. منهنجا هٿ خون آلوده هوندا ٻئي ڪنهن جا به نه! فقط منهنجا!"

هو ڪمري ۾ هيڏانهن هوڏانهن ٽهلندو رهيو ۽ اهڙا اشارا ڪري رهيو هو، جڻ هن ڪنهن شيءِ کي ڪاٽڻي ۽ اڇلڻ ٿي چاهيو. اهو محسوس ٿي رهيو هو، هو پنهنجي وجود کان بيزار هو. ماءُ پريشانيءَ ۽ غم ۾ هن جي طرف ڏسندي رهي ۽ هن کي محسوس ٿيو ته خوخول جي خيالات ۾ طوفان هو ۽ هو بلڪل بي چين هو. حقيقت ۾ ماءُ جي ذهن مان ايسائيءَ جي قتل جو تصور بلڪل ختم ٿي چڪو هو. جيڪڏهن وسوف شبڪوف اهو ڏوهه ڪونه ڪيو هو، ته پاويل جو ڪو ٻيو دوست اها حرڪت ڪري نٿي سگهيو. پاويل خوخول جي ڊگهي ۽ جوشيلي تقرير غور سان ٻڌي رهيو هو، ۽ پنهن جي سر کي هيٺ ڪيو ويٺو هو.

"ڪڏهن ڪڏهن اسان کي وڌڻ لاءِ پهرپائين پٺتي هٽڻو پوي ٿو ۽ پنهنجي ارادي خلاف وڌڻو پوي ٿو. ان مقصد جي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن به قربانيءَ کان گريز نٿو ڪجي ۽ پنهنجي دل جي به قرباني ڏيڻي پوي ٿي پنهنجي مقصد لاءِ سر جي قرباني آسان آهي، ليڪن ان لاءِ وڌيڪ قيمتي قرباني ضروري آهي. دنيا

۾ جا شيءِ اسان کي عزيز ترين آهي ان جي قرباني ڏيئي، اسين صداقت کي بلڪل مضبوط بنايون ٿا، ڇاڪاڻ ته صداقت اسان لاءِ دنيا ۾ پياري ۾ پياري شيءِ آهي.“

هو ڪمري جي اڳڻ ۾ اچي بيهي رهيو ۽ هن جو منهن لٿل ۽ چهرو زرد هو. هن جون اکيون ٿوريون کليل هيون ۽ ائين محسوس ٿي رهيو هو ته هو دل ۾ ڪو ڀڪو وعدو ڪري رهيو آهي.

”مون کي يقين آهي ته اهو به وقت ايندو، جو هرهڪ انسان بلڪل سک ۾ هوندو ۽ پنهنجي آزاد زندگيءَ تي ناز ڪندو، هن ۾ خود اعتماديءَ جو جذبو ۽ عظمت جو مادو موجود هوندو. هن زمين تي آزاد انسان هوندا ۽ هو آزاديءَ جو ساه کڻندا ۽ آزاد يکين وانگر آزاد چمن ۾ سير ڪندا. اُن وقت انسان جي هستي پنهنجو قدم انسانيت جي خدمت لاءِ وڌائيندي ۽ اُها آسمانن کان وڌيڪ بلند هوندي. انسان بلڪل پاڪ هوندا، هنن جي دلين ۾ ڪينو، بغض ۽ حسد بلڪل نه هوندو. ان آزاديءَ جي زندگيءَ ۾ محبت ۽ سچائيءَ جو جذبو گهڻي عروج تي هوندو انسانن جون دليون محبت، سچائيءَ ۽ پاڪائيءَ جو گهر بنجي ويندڙيون. اُهي انسان عظيم هوندا ۽ هو آزاديءَ جا علمبردار هوندا.“

هڪ ساعت لاءِ هو خاموش ٿي ويو. ٿوري وقت کان پوءِ ڪجهه سڌو ٿي بيٺو، ۽ جو ڪجهه چيائين، اُن جو لفظ لفظ هن جي دل جي گهرائيءَ مان نڪري رهيو هو هن چيو، ”آءٌ اهڙي ڪم لاءِ هر گهڙيءَ هر طرح جي قرباني ڏيڻ لاءِ تيار آهيان، جنهن ۾ همه گير مسرت ۽ سڪون هجي.“

هن تي غم جي ڪيفيت طاري ٿي ويئي ۽ گرم گرم لڙڪ سندس ڳلن تي برسات وانگر ٽمڻ لڳا.

پاويل جو منهن بلڪل لهي ويو ۽ هن جي طرف گهڻي غور سان ڏسڻ لڳو. ماءُ جي دل ۾ وري شبها جاڳڻ لڳا ۽ انڪري هوءَ بلڪل گهڻي غمزده هئي.

ايتري ۾ پاويل چيو، ”آندري! ڳالهه ڇا آهي“

خوخول سڌو ييهي رهيو، پنهنجي سر کي ڪجهه مٿي کنيائين ۽ ماءُ ڏانهن تڪڻ لڳو.

”مون اهو واقعو ٿيندي ڏٺو آهي ۽ مون کي پوريءَ طرح معلوم آهي.“

هوءَ ڊوڙي هن وٽ ويئي ۽ هن جا هٿ مضبوطيءَ سان پڪڙيائين. هن پنهنجو ساڄو هٿ ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هوءَ هن کي بلڪل مضبوطيءَ سان جهليو بيٺي هئي. ڪجهه وقت کان پوءِ نرم لهجي ۾ چيائين، ”منهنجا اکين جا نور، منهنجا پيارا لال!“

”ترس،“ خوخول پنهنجي ڳري آواز ۾ چيو، ”آءٌ توکي سڀ ٻڌايان ٿو ته اهو ڪيئن ٿيو“.

هو اڃا چوڻ وارو هو، ته ماءُ چيو، ”نه، نه، ضرورت ناهي، هرگز نه، آندر يوشا نه ٻڌاءَ“.

پاويل آهستي آهستي اتي آيو ۽ ڪجهه ويجهو اچي بيٺو. هن جون اکيون آليون هيون ۽ چهرو زرد هوس- ٿورو مشڪندي چيائين، ”امان کي خوف زده ته تو ڪيو آهي“

”مون کي بلڪل ڊپ ناهي ۽ مون کي پورو يقين به ناهي. جيڪڏهن پنهنجي اکين سان ڏسان ها ته به مون کي يقين نه اچي ها! پر ترس،“ خوخول پنهنجو ڪنڌ ڦيرائيندي چيو، ۽ هٿ ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪيائين. ”مون ڪجهه به ڪيو، ليڪن آءٌ جيڪڏهن چاهيان ها ته ان کي روڪي سگهان ها،“

”چپ رهه آندري،“ پاويل چيو.

هن پنهنجي دوست جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ زور سان پڪڙيو ۽ پيو هٿ خوخول جي ڪلهي تي رکيائين، ڄڻ ته هن جي بلند قد کان ۽ جسم جي زور کان پاڻ کي بچائي رهيو هو. آندري پاويل جي طرف مڙي ۽ ڌيمي آواز ۾ چيو، ”پاويل، توکي خبر آهي ته مون ڪوشش پئي ڪئي ته اهڙيون حالتون پيدا نه ٿين. آخر تون ته اڳتي وڌي وئين. پر آءٌ دراگونوف سان گڏ گهٽيءَ

جي موڙ وٽ بيٺو هوس، ته ايسائي آيو ۽ هڪ طرف بيهي اسان کي تڪڻ لڳو، ۽ ڪجهه طنزيه نموني ۾ ڳالهائڻ لڳو. دراڳونوف چيو، ڏسين ٿو هن کي! سڄي رات هن منهنجو پيڇو ڪيو آهي. اڄ آءٌ هن کي خنم ڪري ئي دم کڻندس. پوءِ هو ويو هليو. مون سمجهيو ته هو گهر ويو هليو. ان کان پوءِ ايسائي مون وٽ آيو."

خوخول هڪ وڏو شوڪارو ڀريو.

"اڄ ڏينهن تائين ڪنهن به منهنجي اهڙي بي عزتي نه ڪئي آهي، جهڙي هن ڪني ڪئي.

ماءُ هن کي سانت سان ميز وٽ وٺي آئي. هن کي ويهاري ڇڏيائين ۽ پاڻ وچ ۾ اهڙيءَ طرح ويهي رهي، جو ٻنهي جا سر هڪٻئي کي ڇهي رهيا هئا. پاويل اتي بيٺو رهيو ۽ بلڪل اداس نظر اچي رهيو هو.

"هن مون کي ٻڌايو ته هنن کي اسان سڀني جي نالن جي خبر آهي پوليس وارن وٽ اسان سڀني جي نالن جي فهرست آهي، ۽ اهو ظاهر آهي ته مئي جي ڏينهن کان اڳ ئي اسين گرفتار ڪيا ويندا سين. مون ڪو به جواب ڪونه ڏنو. فقط ڪجهه کلي ڏنم. پر اندر ۾ ڪجهه سوچي رهيو هوس. پوءِ هن وري چيو ته تون ته ڏاڍو ذهين انسان آهين ۽ هن راه تي هلي تون وڏي غلطي ڪري رهيو آهين. زياده بهتر آهي ته تون ...."

هو يڪدم خاموش ٿي ويو ۽ پنهنجي هٿ سان پنهنجي چهري تان ڀڪهر اگهيائين. هن جي اکين ۾ تيز چمڪ هئي.

"آءٌ سمجهي ويس،" خوخول چيو. منهنجو ته خيال آهي ته قانون جو ساٿ ڏيڻ بلڪل بهتر آهي!"

ائين چئي، گهڙيءَ لاءِ خوخول پنهنجو ساهه گهٽي ڇڏيو. ۽ پوءِ يڪدم غصي ۾ لال ٿي ويو ۽ پنهنجي مٺ ڏيکاريندي چيائين، "قانون! لعنت هجي ان تي!" پنهنجي ڏندن کي ڪرٽندي چيائين، "جيڪڏهن هو مون کي ٿڦڙ هڻي ها ته اهو گهڻو بهتر ٿئي ها هن مون تي بلڪل غليظ طريقي سان ائين ٿڪيو، ۽ آءٌ قوت برداشت بلڪل وڃائي چڪس."

هن ٻنهنجو هٿ هڪ جهٽڪي سان ٻاويل جي گرفت مان آزاد ڪرائي ورتو ۽ بلڪل آهستي چوندو ويو، ”مون هن جي منهن تي ٿڦڙ وهائي ڪڍيو ۽ هلڻ لڳس. ٻنهيان مون دراگونوف جو هلڪو آواز ٻڌو، ’آخر توکي به پڪڙي ويو نه!‘ حقيقت ۾ هو هڪ ڪنڊ ۾ بيٺو هو ۽ هن جو انتظار ڪري رهيو هو.“

ٿوريءَ دير کان پوءِ خوخول چيو، ”آءٌ بلڪل ٻنهيان ڪونه مڙيس - جيتوڻيڪ مون کي ڪجهه احساس ٿيو، تڏهن به .... ته ڪنهن ماريو آهي .... پر تڏهن به آءٌ هلندو رهيس. ڪارخاني ۾ ماڻهو شور و غل مچائيندا آيا ۽ چئي رهيا هئا، ايسائيءَ کي قتل ڪيو ويو آهي. پر مون کي بلڪل يقين نه آيو. ليڪن منهنجي ٻانهن ۾ اهڙو ته سور ٿيڻ لڳو، جو آءٌ بلڪل ڪم نه ڪري سگهيس. ڪا تڪليف ته ڪانه محسوس ٿي، پر ائين معلوم ٿي رهيو هو ته منهنجو هٿ بلڪل ڪٽجي ويو آهي....“

هن ٻنهنجي هٿ جي طرف غور سان ڏٺو ۽ چوڻ لڳو، آءٌ شايد هن داغ کي عمر تائين به نه مٽائي سگهندس“.

”سچي ڳالهه هيءَ آهي ته تنهنجي دل بلڪل پاڪ صاف آهي،“ ماءُ هلڪي آواز ۾ چيو.

”آءٌ پاڻ تي الزام نٿو لڳائي سگهان،“ خوخول زور ڏيئي چيو، ”ڳالهه فقط هيءَ آهي ته مون کي هينئر بلڪل بي اطميناني آهي، ۽ سوچي رهيو آهيان ته مون کي اُن معاملي ۾ پوڻ ئي گهرجي ها.“

”تنهنجي ڳالهه بلڪل منهنجي سمجهه کان ٻاهر آهي،“ پاويل ڪنڌ کي ڌوڻيندي، چيو. ”تو قتل نه ڪيو، آهي، ۽ جيڪڏهن ڪيو به هجي ها، ته....“

”هن طرف ڌيان ڏي ۽ منهنجي ڳالهه ٻڌ - جيڪڏهن اهو معلوم ٿئي ته قتل ٿي رهيو آهي ۽ وري اُن کي روڪڻ جا اپاءُ نه ورتا وڃن ته پوءِ....“

”پر اڃا مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته ماجرا ڇا آهي.“

پاويل اسرار ڪيو. ”اهو برابر آهي ته ڪجهه سمجهي ويو آهيان، ليڪن پوريءَ طرح سمجهي نه سگهيو آهيان.“

ڪارخانی جي سيٽي وڳي، پر خوخول وڃڻ لاءِ تيار نه ٿيو، ۽ چيائين، ”آءٌ ڪم تي ڪونه ٿو وڃان.“

”آءٌ به ڪونه ويندس،“ پاويل چيو.

”آءٌ حمام جي طرف وڃان ٿو،“ خوخول هلڪي آواز ۾ کلندي چيو، ۽ پوءِ پنهنجا ڪپڙا کڻڻ لڳو. جڏهن گهر کان روانو ٿيو، تڏهن ڏاڍو اداس هو ۽ ماءُ هن ڏانهن گهڻي توجهه ۽ همدرديءَ سان ڏسي رهي هئي.

”تون ڇا به کڻي چوين، پاويل،“ ماءُ هن جي وڃڻ کان پوءِ چيو، ”آءٌ اهو ٿي سمجهان ته انسان جو قتل ڪرڻ هڪ عظيم گناه آهي. پر آءٌ ڪنهن کي به مجرم تصور نٿي ڪريان. مون کي ايسائيءَ تي گهڻو ڏک ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ ته هو بلڪل بي يارو مددگار هو ۽ ڪير به سندس پر جهلو نه هو. اڄ جڏهن مون هن ڏانهن ڏٺو، تڏهن مون کي اهو ڏينهن ياد اچي ويو جڏهن هن توکي ڦاسي ڏيڻ جي ڌمڪي ڏني هئي، پر ان ڌمڪيءَ جي باوجود به مونکي کائنس نفرت نه ٿي ۽ نه ئي اڄ هن جي موت تي مون کي ڪا خوشي ٿي آهي. مون کي ته هن جي موت تي افسوس ٿيو، پر هن وقت اهو افسوس به باقي ڪونه اٿم.“

هوءَ خاموش ٿي ويئي ۽ ڪجهه سوچڻ لڳي ۽ پوءِ ڪجهه سوچڻ ۾ پئجي، مشڪندي، چيائين ”اڙي بابا، آءٌ ڇا ڇا چئي ويس، ڇا تو پاشا ٻڌو؟“

پر هن بلڪل ڪونه ٻڌو هو ڇاڪاڻ ته هن جو ڪنڌ زمين طرف هو ۽ هو پنهنجن ئي خيالن ۾ رڌل هو، ان ڪري ڪجهه نه ٻڌائين. هن فرش تي هلندي، ڪجهه غمگين لهجي ۾ چيو، ”ڪهڙي نه عجيب زندگي آهي! ماڻهن کي هڪٻئي جي خلاف اڀاريو ٿو وڃي، ۽ ڪيتري به ڪوشش ڪئي وڃي ڪنهن نه

کنهن تي هٿ اپو ٿيو ٿو وڃي. پر افسوس ، جو هٿ سدائين هڪ نديءَ هميءَ تي کڄي ٿو جنهن کي اسان کان بلڪل گهٽ حق حاصل آهن - هن شخص بابت اهو چوڻ واجب آهي ته هو اسان کان بہ گهٽ خوش قسمت هو ، چاکاڻ ته کيس عقل گهٽ هوس. پوليس ، فوج ۽ سي - آئي - ڊي وارا اسان جا دشمن آهن ، پر اهي بہ اسان جهڙا انسان آهن ۽ انهن جو ٻڌ اهڙو حال کيو وڃي ٿو ۽ انهن سان بہ سڀو سلوک نٿو کيو وڃي ، جهڙيءَ طرح اسان جو حال آهي. پر اچڪلهه وڏن آقائن اميرن ۽ طاقتوارن ٻاڻ کان نندن ۽ هيٺ ماڻهن کي هڪٻي کان بيزار ڪري ڇڏيو آهي - هنن جي اکين تي انهن گمراهيءَ جي پٽي ٻڌي ڇڏي آهي- هو هنن جو خون پيئن ٿا ۽ انهن ماڻهن کي پنهنجا خونخوار هٿيار ڪري استعمال ٿا ڪن. انسانن کي بلڪل جانور بنائي ڇڏيو اٿن. انهن کي هٿيارن وانگر پنهنجي بچاءَ وقت استعمال ڪن ٿا ۽ پوءِ وڏي واکي چون ٿا : "هيءَ حڪومت اها آهي جا بلڪل اسن جي بنيادن تي آهي ۽ انسانيت جي خدمت هن حڪومت جو اولين فرض آهي!" هو پنهنجي ماڻ جي ويجهو آيو - "هيءَ سراسر جرم آهي امڙ! ليکن ڪروڙن انسانن جو درندن قتل عام شروع ڪيو آهي. اهو قتل انساني روحن جو قتل آهي. چا ، تون سمجهين ٿي؟ هنن ۽ اسان ۾ هاڻي توکي فرق نظر اچي تو يا نہ؟ اسين جيڪڏهن هڪ انسان کي ماريون ٿا ته اسان کي گهٽي ڪراهت ٿي اچي ۽ شرم ۾ ٻڏيو وڃون. ٻئي طرف هنن درندن کي هزارن انسانن جون زندگيون ختم ڪندي کو رحم نٿو اچي انلو هو ظالم گهٽي اطمينان ۽ فخر سان هن جو کوس ڪن ٿا ۽ ان عمل ڪندي هنن کي گهٽي راحت ٿي اچي. ماڻهن جو غلام هو پنهنجي مال ۽ دولت ۽ عيش عشرت جي ساز و سامان ۽ حڪمرانيءَ جي حفاظت لاءِ ڪن ٿا. اهو هنن جو انساني قتل عام جو مقصد آهي. هو انهن کي هر طرح کچلڻ جي کوشش ڪن ٿا جي سندن انسانيت سوز حرڪتن جو پردو لاهين ٿا ته

حقيقت ۾ هو پليل آهن. هو سمجهن ٿا ته هو خود ان طرح پنهنجي مال ملڪيت جي حفاظت ڪري سگهن ٿا. پر حقيقت ان جي برعڪس آهي. جن کي هو ختر ڪن ٿا، آهي ئي هنن جا محافظ آهن ۽ اهي ماڻهو ئي هنن جي بقا آهن. چاڪاڻ ته انهن جو بگڙڻ ئي هنن جي حاڪميت لي ڪنهن بہ وقت ختر ڪري سگهي ٿو." هو ماڻ جي ڪنڌ جي سهاري ٿورو جهڪيو، ۽ ماڻ جا هٿ پنهنجي گرفت ۾ کيائين، ۽ چيائين، "جيڪڏهن تون اسان جي صداقت کي سمجهي سگهين، جنهن لاءِ اسين جدوجهد ڪري رهيا آهيون ۽ هنن جي شرمناڪ حرڪتن کي پروڙي سگهين، ته پوءِ توکي اسان جي صداقت پنهنجي دل ۾ عظيم جڳهه ڏيڻي پوندي."

ماڻ اڃي ڪڙي ٿي. هن وقت هوءَ ڪافي متاثر ٿي چڪي هئي، ۽ هن جي دل ۾ هڪ عظيم آگ جي شعلي جنم ورتو، جو سندس پٽ جي شعلي سان ملي، هڪ بلڪل وڏو شعلو بنجي ويو. ماڻ بلڪل بي آرام بنجي چڪي هئي ۽ ڏاڍي اضطراب جي اثر هيٺ اچي چڪي هئي.

"صبر ڪر پاويل ڪجهه وقت صبر ڪر آءٌ ۽ ڪجهه ڏينهن ۾ محسوس ڪنديس، پر ڪجهه وقت صبر ڪر." ماڻ آهستي چيو.

(٢٥)

ڪو شخص هنگامو مچائيندو گهر ۾ اندر داخل ٿيو. هو ٻيئي ڊڄي ويا ۽ هڪٻئي کي تڪڻ لڳا. آهستگيءَ سان دروازو کليو، ۽ ريبن اندر داخل ٿيو.

”آءٌ بڄي ويس!“ هن مرڪندي چيو. پنهنجو سر ڪجهه اوچو ڪيائين ۽ چيائين، ”دنيا ۾ اهڙو شڪي، ليڪن قول جو پڪو. هر ڪم ۾ دست اندازي ڪندڙ.“

هن کي وڏو کل جو ڪوٽ بدن تي پيل هو، مٿي تي وڏن ڊگهن وارن واري ٽوپي، ۽ پيتيءَ ۾ هڪ جوڙو دستانن جو پيل هو.

”تنهنجي طبيعت ڪيئن آهي؟“

”آخر پاويل توکي ڇڏي ڏنئون ڇا؟ چڱو ٿيو ڪهڙو حال آهي پلاگيا نلوونا؟“ هن پنهنجا سفيد ڏند ٻاهر ڪڍندي چيو. هن جو آواز نرم هو ۽ چهري تي ڏاڙهي چڱيءَ طرح پکڙيل هئي. ماءُ هن سان ملي ڏاڍي خوش ٿي، ۽ اڳتي وڌي هن جو وڏو هٿ پنهنجي هٿ ۾ جهليائين هن جي هٿ تي ڪارا ڌاغ هئا.

”اوه!“ هن تارڪول جي تيز بوءِ کي سنگهندي چيو، ”مون کي توسان ملي بيحد خوشي ٿي آهي.“

”آه آهه! تون ته سچ پچ هاري آهين!“ پاويل مشڪندي، ريبن ڏانهن گهورڻ لڳو، ۽ چيو، ”مهمان پنهنجو ڪوٽ لاٿو!“

”بلڪل صحيح،“ آءٌ آهوئي ڪاريءَ جو هاري آهيان توهين روزانو رئيسن ۽ اميرن جي نزديڪ ٿيندا وڃو. پر آءٌ ان جي بلڪل مخالف طرف وڃي رهيو آهيان. هو ڪمري ۾ چڪر لڳائڻ لڳو، ۽ پنهنجي رنگين قميص کي ٺيڪ ڪندي، ٻين شين ڏانهن پڻ تکو تگو ڏسندو رهيو.

”ڇا ٿو ڏسين؟ ڪا ٻي خاص شيءِ ڪانهي، فقط ڪتاب آهن. چڱو، ڀلا قصو ٻڌاءِ!“

هن پنهنجيون ٽنگون پکيڙي ڇڏيون ۽ هٿن سان گوڏن کي جهليائين، ۽ جواب کان اڳ ۾ پاويل جي طرف پنهنجون ڪاريون اکيون کبائي ڇڏيائين. ايتري ۾ پاويل وري چيو، ”اسان جو ڪم اڳتي وڌي رهيو آهي.“

”هر جوٽيون ٿا ۽ فصل لڻون ٿا ۽ خوب شراب پيون ٿا ۽ باقي وقت ۾ آرام ڪريون ٿا، تون ائين ٿو چوڻ چاهين نه!“ ريبن کليو.

”تون پنهنجو حال احوال ٻڌاءِ ميخائل ايوانووچ“ پاويل هن جي اڳيان ويهندي پڇيو.

”منهنجو حال ٺيڪ آهي، آءٌ يگيلديور ۾ رهان ٿو اهو هڪ چڱو ڳوٺ آهي. سال ۾ اتي ٻه ميلا لڳندا آهن ۽ اتي جي ڪل آدم شماري ٻن هزارن کان وڌيڪ اهي. پر اتي سڀ بلڪل غريب ۽ نادار آهن ڪنهن وٽ پنهنجي زمين ڪانهي. سڀ ماڻهو زمين پٽي تي وٺندا آهن. آءٌ هڪ خون چوس پٽيدار وٽ ملازم اهيان. هي ڳوٺ اهڙن ماڻهن سان اهڙو ڀريل آهي، جيئن ڪنهن سڙيل لاش تي ڪيڙا. حقيقت هيءَ آهي ته جيترو هتي ڪمائيندو هوس انجي چوٿين پتي به اتي ڪونه ٿو ڪمايان ۽ ڪم وري ٻيڻو ٿو ڪريان.

”اسين ڪل ست ڄڻا هن وٽ ڪم ڪريون ٿا. اسين سڀ جوان آهيون ۽ سڀ اتي جا رهاڪو آهيون سواءِ منهنجي ٻيا سڀ ٻڙهيل آهن هنن ۾ هڪ جنهن جو نالو يفيم آهي، تمام گهڻو مزاج جو تيز آهي، ايترو جو خبر نٿي پوي ته هن سان ڪهڙو سلوڪ ڪجي!“

”توهين ڪم ڪيئن ڪندا آهيو!“

هن جي ڳالهائيندي، وچ ۾ پاويل پڇيو.

”توهين ڪجهه اطمينان ڪريو ۽ پاڻ ۾ ڪجهه سمجهه جو

مادو پيدا ڪريو. توهان جا سڀ اشتهار ۽ پرچا گڏ ڪري ويو هوس. ڪل ۳۴ هٽا پر گهٽو ڪري آڻ انجيل مان فائدو ونندو آهيان. انجيل مان مون کي سيکجهه ملي ٿو وڃي. ڪتاب ٿلهو پڻ آهي ۽ مقدس ڪلسيا جو منظور ٿيل آهي. توهين به هن مان گهٽو فائدو حاصل ڪري سگهو ٿا." هن ڪلي ۽ پاويل کي اک ڇڪي.

"پر رکو اهو ڪافي ناهي. آڻ توهان وٽ رکو ڪتابن لاءِ آبو آهيان، اسين به شخص آهيون. هو يفير مون سان گڏ آهي. اسان کي تارکول لاءِ موڪليو ويو هو ۽ اسان موقعي جو پورو فائدو ورتو. ٿورو رستو ڪاٽي هيڏانهن آيا آهيون. يفير جي اڇ ڪان اڳ کي ڪتاب ڏيڻي چڏ. اهو خيال رهي، ته هن کي سيني ڳالهين جو پتو نه آهي."

ماءُ ريبن جي طرف ڏنو ۽ هن کي ائين محسوس ٿيو ته هن پنهنجي ڪپڙن کان سواءِ پيو به گهٽو ڪجهه بدلائي چڏيو آهي. هن جي روش ۾ رعب گهٽ هو. هن جي نظرن مان چالاڪي نمايان هئي، ۽ اکين ۾ اعتماد جو مادو ڪجهه گهٽ نظر اچي رهيو هو.

"امان!" پاويل زور ڀان چيو، جيڪڏهن توکي تڪليف نه ٿئي ته ڪتاب ڪٽي اڇ. ماڻهو ڪي پڙهي سگهن ٿا. ڪتاب اهڙن قسمر جا هجن جيڪي پهراڙيءَ ڏانهن موڪلي سگهجن.

"چگو ٺڪ آهي،" ماءُ چيو، "ٿورو ترس ته وڃان ٿي"

"تون به انهن معاملن ۾ ڦاسي پئينءَ، پلاگيا نلوونا؟" ريبن ڪاپيو،

"هون هون .... پهراڙيءَ ۾ گهٽن ماڻهن کي ڪتابن جي خواهش آهي، ۽ هي سڄو ڪارنامو اتي جي هڪ استاد جو آهي- هو ڏاڍو هڪ چگو انسان آهي ۽ پادري خاندان جو فرد آهي- چئن ميلن جي مفاصلي تي هڪ ماسترياڻي پڙهي رهي ٿي- هي پيٽي غير قانوني ڪتاب ڪونه ٿا پڙهائين، چاڪاڻ ته هن کي هميشه پنهنجي نوڪريءَ جي ختم ٿي وڃڻ جو ڊپ رهي ٿو- ۽

مون کي تہ اهيئي غير قانوني ڪتاب گهرجن. منهنجي ڏنل ڪتابن کي جيڪڏهن پوليس ۽ پادريءَ ڏسي بہ ورتو، تہ بہ ماستر ۽ ماستريائيءَ کي ئي جوابدار بنائيندا ۽ سمجهندا تہ هوئي ماڻهن کي ڪتاب ڏين ٿا ۽ آءٌ بلڪل بچي ويندس!" پنهنجي چالاڪيءَ تي خوش ٿيندي، ڪجهہ مرڪيو.

"اوهو! نظر رڇ جهڙو ٿو اچين، پر عمل لومڙيءَ وانگر ڪرين ٿو!" ماءُ سوچڻ لڳي.

"جيڪڏهن هنن کي شڪ ييو تہ هو ماڻهن کي غير قانوني ڪتاب ڏين ٿا، تہ ڇا انهن کي جيل ۾ موڪليو ويندو؟" پاويل دريافت ڪندي چيو.

"پڪ ٿي پڪ، هنن کي جيل ڏانهن موڪليو ويندو." ريبن جواب ڏنو، "پر پوءِ ڇا ٿيو؟"

"پر ڏوهہ تہ توهين ڪريو ٿا، ان ڪري جيل ۾ بہ توهان کي وڌو وڃي. هنن جو ڪهڙو قصور آهي، جو هنن کي سزا ڏني وڃي؟"

"تون تہ عجيب ماڻهو آهين،" ريبن پنهنجي گوڏي تي هٿ ڦيريندي ۽ کلندي چيو، "مون تي ڪنهن کي بہ شڪ نہ ٿيندو ڇاڪاڻ تہ مزور اها حرڪت نٿا ڪري سگهن ڪتابن وغيره جي معاملي ۾ تہ هوئي ڄاتل آهن ۽ هنن کي ئي انهيءَ جو جواب ڏيڻو آهي.

ماءُ محسوس ڪيو تہ ريبن جي ڳالهہ پاويل جي سمجهہ ۾ نہ آئي. هن پنهنجي پٽ کي گهوريندي، غصي جي لهجي ۾ ڏٺو. "ميخائل ايوانووچ ڪم ڪري پاڻ ۽ جوابدري وجهي ٻين تي!" ماءُ پوري زور سان چيو.

"اها ڳالهہ بلڪل ٺيڪ آهي،" ريبن پنهنجي ڏاڙهيءَ کي ڇهندي چيو، "في الحال تہ ائين ئي ٿيندو."

"امان! جيڪڏهين مثال طور ڪو اسان جي ساٿين مان، سمجهو تہ آندري، ڪو غير قانوني ڪم ڪري ۽ پاڻ کي لڪائي

ڇڏي، جنهنڪري مون کي گرفتار ڪيو وڃي، ته ٻوءِ توکي ڪهڙو نه احساس ٿئي." پاويل خشڪ لهجي ۾ چيو.

ماءُ حيران ٿي ويئي ۽ هن تي خوف طاري ٿي ويو ۽ پنهنجي پٽ طرف تعجب سان ڏسندي، چيائين، "پنهنجي رفيق سان اهڙي حرڪت ڪرڻ بلڪل بيهودي ڳالهه آهي، ۽ ائين ڪيئن ٿو ڪري سگهجي!"

"آها!" ريبن چيو، "پاويل آءٌ تنهنجو مطلب سمجهي ويس." هن، ماءُ جي طرف ڪجهه ڏيکاءُ جي انداز سان مڙندي، اک ڀڪي: "وڏو نازڪ معاملو آهي امان!" هڪ دفعو وري هو پاويل جي طرف مڙيو، ۽ بلڪل اهڙي انداز ۾ چيائين جڻ ته ڪنهن کي ڪو سبق پڙهائي رهيو آهي- "تنهنجا خيال اڃا پختا ڪين آهن، منهنجا ڀاءُ! غير قانوني عمل ۾ ڪابه ايمانداريءَ جي ڳالهه ڪانهي. توهين خود فيصلو ڪريو ته پهريون شخص جنهن کي گرفتار ڪندا اهو ماستر ڪونه هوندو، بلڪ اهو ماڻهو جنهن وٽان ڪتاب پڪڙيا ويندا. اها ته ٿي پهرين حالت ان کان پوءِ آءٌ مڃان ٿو ته ماستر رڳو منظور ڪيل ڪتاب پڙهائين ٿا، پر آهي به اهڙن ئي خيالن جو اظهار ڪن ٿا- فقط لفظن جو ڦير هوندو آهي ۽ مواد ساڳيوئي هوندو آهي. هنن جي ڪتابن جي لفظن ۾ صداقت گهٽ هوندي آهي. مطلب ته هوبه اهوئي چاهين ٿا جيڪي اسين چاهيون ٿا. فرق فقط اهو آهي ته هو ڏنگن رستن ذريعي منزل ڏانهن وڌن ٿا ۽ اسين سڌي رستي تي هلون ٿا. اسين ٻيئي آقائن جي مهربانين کان محروم آهيون. اهو نيڪ ناهي ڇا! ۽ ٻي ڳالهه هيءَ آهي ته مون کي هنن جي ڪابه پرواهه ناهي. اهو منهنجو نظريو آهي ته پيادل انسان گهوڙيسوار سان هرگز نٿو دوستي رکي سگهي. اهو ممڪن آهي ته آءٌ ڪنهن هاريءَ سان ائين نه ڪريان پر آهي شخص ته بلڪل ان ڳالهه لاءِ موزون آهن. هڪ پادريءَ جو پٽ آهي ۽ ٻي زميندار جي ڌيءَ. انهن ماڻهن کي ڪهڙي ضرورت آهي، جو ٻين کي بيدار ڪن ٿا. هنن جي

ذهن جو پورو اندازو لڳائڻ ۾ جهڙي هاريءَ لاءِ بلڪل ڏکيو آهي ۽ مون کي هنن جي عملن بابت ڪوبه علم ڪونهي. هزارن سالن کان وٺي آهي آقا هليا اچن ۽ پنهنجي اقتدار جي ڪرسيءَ تي مڪمل قبضو حاصل آٿن. هو انسان هارين جي هر وقت ڪل آدوڙين ٿا ۽ خون چوسين ٿا. ۽ هاڻي هاري بيدار ٿيا آهن ۽ هنن جون اکيون کليون ويون آهن. آءٌ اهڙو شخص نه آهيان، جو پرين جي آکاڻين تي بتين ڪريان. اهي تذڪرا ته پرين جي آکاڻين پر ٻڌي هوندا آهن حقيقت اهائي آهي توهان جي آقائن ۽ مون ۾ اهوئي فرق آهي، ۽ اهوئي سبب آهي، جو آءٌ هنن ۾ دلچسپي نٿو وٺان. ڏينهن جي ڏينهن ۾ ڏنڊ سب ڪجهه ڏسڻ ۾ نه ايندو آهي. جيڪڏهن توهين پنهين مان صبح جو گهوڙي تي سواري ڪندي لنگهندا ۽ توهان جي اڳيان ڪو ڪتو يا ٻڪرڙ يا لوڻ اچي وڃي ته ڏنڊ ڪري اوهين ان کي ڪونه ڏسي سگهندا. ان شيءِ جي اوهان کي پوري پروڙ ڪٿ پوندي آهي."

ماءُ پنهنجي پٽ جي طرف ڏٺو ۽ هو اداس نظر اچي رهيو هو.

ربن ڪجهه تشويش جي صورت ۾ ڏسڻ ۾ پئي آيو ۽ پنهنجي ڏاڙهيءَ کي آڱرين سان ٻيڻي سنوارڻ لڳو ۽ بار بار پاويل جي طرف ڏسندو رهيو. هن جون اکيون گهٽيون روشن هيون.

"مون وٽ ڪوبه لاءُ وقت ناهي. هيءَ زندگي بلڪل سنجيده معاملو آهي. اسين ڪٽن وانگر زندگي گذاريون ٿا. هڪ ڪتو پنهنجي ٽي ڏينگ ۾ پونڪي ٿو." هيءَ پاويل جو رد عمل هو.

آنهن آقائن مان کي اهڙا نه آهن، جي عام مائهن جي واسطي موت قبول ڪن ٿا ۽ سڄي عمر جيل ۾ گذارين ٿا." ماءُ ڪجهه شڪليل کي ياد ڪندي چيو.

"انهن جي ڪاله بلڪل جدا آهي." ربن چيو. "هاري ۽ امير ۽ سڪر مائهو ۾ ڪيترو ٿو. سڪر مائهو غريب ٽي، هاري بنجي وڃن ٿا. جيڪڏهن هٽ سچو آهي ته ڪير به ساهو ٽيندو آهي. اڄي يد نه پاويل ته ته کيئن مون کي سمجهايو هو.

انسان جي رهڻيءَ کهڻيءَ تي ئي خيالن جو دارو مدار آهي. حقيقت اهائي آهي. جيڪڏهن مزور ها ٿو ڪري ته "مالڪ" نه ٿو چوي، ۽ اهڙيءَ طرح هاريءَ ۽ زميندار ۾ اهوئي بنيادي فرق آهي. زميندار جي فطرت اهائي آهي ته جيڪڏهن هو ڏسي ٿو ته هاريءَ ڪي پٽ پرڻ لاءِ ڪاڏو ميسر آهي ته هن جي نند به حرام ٿيو وڃي. پر اها به حقيقت آهي ته پنج ئي آڱرون برابر نه آهن، ڪي اهڙا به هاري موجود آهن جي پاڻ کي چور ۽ مفاد پرست آهن. انهيءَ ڪري ئي آءٌ سيني جي پاران ڪجهه چئي نٿو سگهان ۾ هن بنيادي فرق کي واضح ڪريانٿو."

هو پنهنجن پيرن تي اٿي بيٺو ۽ بلهوان نظر اچي رهيو هو. هن جو رنگ سانورو هو ۽ هن جي ڏاڙهيءَ ۾ اهڙي ته چر پر پيدا ٿي، جڏ ته ڏنڊ ڪرڻي رهيو آهي، ۽ بوءَ نرم لهجي ۾ پنهنجي گفتگو جاري رکندي چيائين.

"پنجن سالن تائين هڪ ڪارخاني کان پئي ڪارخاني ڪان رلندو رهيس ۽ اهو بلڪل وساري چڪس ته ڪوٺ ڪنهن کي ٿا چون. جڏهن آءٌ واپس ويس، تڏهن اهو محسوس ڪيم ته هاڻي اڪيئين وقت وانگر نٿو رهي سگهان. بلڪل ناممڪن هو آهو منهنجي لاءِ! هتي رهي انسان جي نظر انهن نا انصافين طرف نٿي وڃي، جيڪا اتي وڃي سگهي ٿي. اتي بک ماڻهن جو ٻيڙو ٻاڏولي وانگر ڪري ٿي ۽ اتي ڪاڏي جي ڪا اميدئي نظر نٿي اچي. بک ماڻهن جي روحن کي مات ڪريو ڇڏي. هنن جي ڇهرن تان انسانيت جا آثار بلڪل ميٽجيو وڃن. هو اڳي ئي زنده ڪونه آهن، ۽ لاڪيتيءَ طلب ۽ احتياج جي هٿ ڪري ٻنهه نيست نابود ٿيو وڃن. ۽ وري اهي عملدار هر وقت انهن جو تعاقب ڪن ٿا ۽ آنهن تي چوڪس رهن نا، جهڙيءَ طرح لاشن جي چوگرد ڪڏهه چڪر ڪاڻيندا آهن. هو تڪيندا رهن ٿا ته مبادا هاريءَ وٽ ڪجهه وڌيڪ ته نه آهي! اتفاق سان جيڪڏهن ڪنهن وٽ ڪجهه وڌيڪ نڪري ٻيو ته هن کان اهو سيڪجهه ڪسيو وڃن ۽

هن جي خاصي مرمت ڪريو ڇڏين." ريبن چئن ئي طرفن ڏانهن نگاه ڊوڙائي، هو پاويل جي طرف جهڪيو، ۽ هن جو هٿ ميز تي هو.

"جنهن وقت آءٌ پيهر هن زندگيءَ سان واقف ٿيس تڏهين مون تي غشي اچي ويئي. آءٌ بلڪل بيزار ٿي پيس. پر وري مون پنهنجو پاڻ کي چيو ته هي بلڪل غلط آهي. مون پنهنجي نفرت کي ختم ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪيو. اها حقيقت آهي ته آءٌ ماڻهن کي کاڌو ته هرگز نه پهچائي سگهندس، پر انهن کي انهيءَ زور ۽ ظلم جي خلاف آڻي وڙهڻ لاءِ ته چئي سگهندس اُن جي بدران مون ماڻهن تي ٿيندڙ ظلم ۽ زور کي پنهنجي سيني ۾ ئي لڪائي رکيو هو، ۽ آءٌ پنهنجي دل ۾ هڪ چڀندڙ ڪنڊو محسوس ڪري رهيو هوس." آهستي آهستي، هو پاويل جي ويجهو ويو ۽ ان وقت هن جي چهري مان پگهر ٽمي رهيو هو. هن جو هٿ پاويل جي ڪلهي تي رکيل هو.

"مون کي توهان جي مدد جي ضرورت آهي! مون کي ڪتاب ڏيو. اهڙا ڪتاب ڏيو، جن جي پڙهڻ سان ننڊ بلڪل حرام ٿي وڃي. آءٌ هن جي دماغن ۾ شعلا ڀرڻ چاهيان ٿو، جي ڪنهن آگ جي صورت ۾ ظاهر ٿين. پنهنجن شهري دوستن کي چئه ته اوهين فقط شهر بابت لکو ٿا. هائي ڪجهه وقت ٻهراڙيءَ وارن لاءِ به لکو ۽ لکي منهنجي حوالي ڪريو ته آءٌ انهن جي پڙهڻ جي اوهان تي ڪا مهرباني ڪريان. هنن کي سمجهايو ته اهڙو قلم جو اثر پيدا تئي ڪريو، جو ماڻهو آهو پڙهن ۽ پڙهي پنهنجن مقصدن لاءِ جان جي قربانيءَ کان به پري نه هٽن."

هن پنهنجو هٿ مٿي کنيو ۽ هر لفظ تي زور ڏيندي چيائين "موت ئي موت تي فتح پائيندو! يعني ته ماڻهن کي وري جيئڻ لاءِ هڪ ڀيرو مرڻو پوندو! اسان مان هزارن کي مرڻو پوندو ۽ انهيءَ کان پوءِ ئي ڪروڙين انسان جيئرا ٿيندا ۽ جيئرا رهندا. اهائي پوري حقيقت آهي. مرڻ بلڪل سولو آهي. نئين زندگي

لاءِ! هاڻي، مثل اهي انسان جاڳن ۽ پاڻ ۾ هڪ ٿي هڪ ئي مقصد لاءِ ڪو گڏيل قدم کڻن.“

ماءُ اندر آئي ۽ ريبن جي طرف ڏسڻ لڳي، هن جا مضبوط ۽ وزني لفظ شايد هن کي تڪليف ڏيئي رهيا هئا. هن کي اهڙي ڪا ڳالهه سامهون آئي، جو شايد پنهنجي مڙس جي ياد اچي ويس. سندس مڙس به اهڙيءَ طرح هٿ کي لوڏيندو هو ۽ پنهنجا ڏند ڏيکاريندو هو. هن ۾ به اهڙي بي صبري ۽ غصو هوندو هو پر ڇاڪاڻ ته هي شخص پنهنجن خيالن جو اظهار ڪري رهيو هو. ان ڪري هن کان بلڪل ڊپ نٿي ٿيس.

”چڱو اسين ائين ڪنداسين، ڇاڪاڻ ته اهو بلڪل ضروري آهي،“ پاويل پنهنجو ڪنڌ ڌوڻيندي چيو. ”اسان کي پورا واقعات ۽ حقيقتون ٻڌاءِ ته اسين اخبار ڪڍون، جنهن ۾ اهوئي مواد ڇپايون.“

ماءُ پنهنجي پٽ طرف ڏسندي مرڪي. خاموشيءَ ۾ هن ڪپڙا بدلايا- لوئي ويڙهي هوءَ ٻاهر هلي ويئي.

”بلڪل ٺيڪ آهي. اسين توکي خبرون ڏينداسين- پر اهو خيال رکجانءِ، جو ٻولي بلڪل سولي هجي، جو ٻار به سمجهي وڃي،“ ريبن زور سان چيو. بورچي خاني جو دروازو کليو ۽ ڪو شخص اندر داخل ٿيو.

”اهوئي ته يفيم آهي،“ بورچي خاني جي طرف ڏسندي ريبن چيو.

”هيڏانهن اچ يفيم!“ پاويل ڏانهن نهاريندي ۽ هن جي سنڃاڻپ ڪرائيندي، هن چيو، ”هن جو نالو پاويل آهي- مون توسان اڳي ئي ڪيئي ڀيرا هن جو ذڪر ڪيو هو.“

پاويل جي اڳيان هڪ وڏي قد جو، ڀورن وارن ۽ ويڪري منهن وارو هڪ ڇوڪر بيٺو هو. هڪ ڊگهو ڪوٽ پاتل هوس ٻنهي هٿن ۾ ٽوپيءَ کي جهليو بيٺو هو ۽ جهڪيل نظرن سان پاويل کي ڏسي رهيو هو. حقيقت ۾ يفيم گهڻو مضبوط ۽ طاقتور هو. پاويل وڌندي يفيم سان هٿ ملايو ۽ چيائين، ”توهان سان ملي ڏاڍي خوشي ٿي. خيريت ته آهي، خوش ويٺا آهيو!“ خير

عافيت ڪرڻ کانپوءِ هن ڪمري جي چئني طرفن ڏانهن ڏٺو ۽ جڏهن ڪتابن تي نظر پيس تڏهن اوڏانهن وڌي ويو.

”سڌو ڪتابن ڏانهن منهن ڪيو اٿئي،“ ريبن، پاويل کي اک ڀڃندي، چيو يفيم مڙي هن ڏانهن ڏسڻ لڳو ۽ پوءِ ڪتاب ڏسڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو ”پڙهڻ لاءِ ڪيترا نه ڪتاب موجود آهن! منهنجو خيال آهي ته هتي توهان کي ڪتابن پڙهن لاءِ وقت ڪونه هوندو. جبڪڏهن توهين ٻهراڙين ۾ رهو ته توهان کي مطالعي لاءِ ڪافي وقت ملي سگهي ٿو.“

”پر اتي وري خواهش ڪانهي- پڙهڻ جو شوق ناهي،“ پاويل چيو.

”نه، نه! هرگز نه! ماڻهن ۾ هينئر پڙهڻ جي خواهش پيدا ٿي چڪي آهي،“ ڇوڪر پنهنجي کاڏيءَ تي هٿ رکندي چيو، ”ارضيات- هيءَ ڪهڙي بلا آهي؟“

پاويل کيس سمجهايو.

”اسان ماڻهن کي ان جي ضرورت ناهي،“ ڇوڪر ڪتاب کي الماڙيءَ تي رکندي چيو.

”هاريءَ کي ان ڳالهه سان ڪابه دلچسپي ڪانهي ته زمين ڪيئن ٺهي ۽ ڪهڙا جزا ان ۾ شامل آهن.“ ريبن وڏو ساه کڻندي چيو ”هن کي ته فقط دلچسپي ان ڳالهه سان آهي ته زمين ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڪيئن ورهائي ويئي. زميندار هاريءَ جي ڏسندي ڏسندي، ڪيئن هن کان زمين کسي ورتي ان ڳالهه جو ڪهڙو فرق ٿو پوي ته زمين ڦري پيئي يا هڪ هنڌ بيٺل آهي اسان کي ته زمين مان ڪڻڪ ۽ رائي ملندي رهي، ته ٻيو فڪر ناهي.“

”غلاميءَ جي تاريخ“- ڪتاب کڻندي، يفيم پڇيو ته ”ڇا، هي اسان جي متعلق آهي؟“

”نه. پر هيڏانهن ڪتاب ۾ روسي زرعي غلاميءَ جي متعلق به هڪ باب لکيل آهي پاويل هن کي هڪ بيو ڪتاب ڏيندي چيو. يفيم ڪتاب وٺي ۽ هٿن ۾ اٿلائيندي پٿلائيندي، واپس ڏنو ۽ چيائين، ”هي ته پراڻيون ڳالهيون آهن ۽ پراڻي زماني جا واقعا هن ۾ درج آهن.“

"توهان جي پنهنجي به ڪجهه زمين آهي؟" پاويل وڌيڪ پڇيو.

"ها! منهنجا به پائر آهن. اسان ڪنهي وٽ گڏيل ۹ ايڪڙ زمين آهي. اها سموري واريائي زمين آهي، شايد ڏاڍي ڪي صاف ڪرڻ جي ڪم اڃي سگهي، باقي ڪاشت ڪرڻ جي لائق تہ بلڪل ڪانهي."

هڪ ساعت کان پوءِ هن وري پڇيو تہ "مون زمين بلڪل چڏي ڏني آهي. ان مان ڪهڙو فائدو آهي؟ ڪاڏي لاءِ تہ بلڪل ڪجهه پيدا ڪونہ ٿو ٿئي، باقي اجايو پڏي چڏيو اٿس. چئن سالن کان هارپو ڪندو رهيو آهيان. بهار جي موسم ۾ فوجي نوڪري ڪرڻي پوندي آهي. منهنجو چاچو ميخائلو چوي ٿو تہ ايندڙ واري ڀي فوج ۾ نہ وڃجانءِ. چون ٿا تہ اڇڪلهه فوجين کي عوام کي ڪچلڻ جو ڪم ٿو ورتو وڃي. پر منهنجو خيال آهي تہ هليو وڃان فوجي تہ اسٽيپان رازن ۽ پگا چوف جي زماني ۾ به عوام کي ڪچلڻ ۾ پيش پيش هئا. هاڻي وقت اڃي ويو آهي تہ انهن حالتن کي بدليو وڃي ڪهڙو خيال آهي؟" هن پاويل جي طرف ڏسندي چيو.

"يقيناً وقت اڃي ويو آهي،" پاويل مشڪندي جواب ڏنو، "پر اهو ڪم آسان ناهي، پهريائين اهو معلوم ڪرڻو پوندو تہ فوجين کي ڇا چوڻو پوندو ۽ ڪيئن آهو چوڻ گهرجي."

"اسين سڪي ويندا سون،" يفيم چيو.

"پر جيڪڏهن آفيسرن کي ان جو علم ٿيو تہ يقيناً هو توهان کي گولين سان اڏائي چڏيندا،"

پاويل تعجب ۾ يفيم ڏانهن ڏسندي چيو.

"هنن مان اسان کي رحم جي اميد رکڻ بلڪل بي سود آهي،" هن سڪون سان ها ۾ ملائي، ۽ وري ڪتاب ڏسڻ لڳو.

"چاءِ پيءُ يفيم،" ريبن چيو، "جلدي هلڻو آهي."

"چگو! انقلاب- بغاوت کي ڏي چوندا آهن؟"

آندري ڪمري ۾ داخل ٿيو. وهنجڻ ڪري چهرو سرخ هوس ۽ بدن مان بخار نڪري رهيا هئس. هن جو مٿو هيٺ نميل هو

۽ خاموشيءَ سان هن ريبن سان هٿ ملايو. ريبن هن کي ڏسي، ڪجهه کليو ۽ هن جي ويجهو وڃي ويٺو.

"اينرو اداس ڇو آهين؟" ريبن هن جي گوڏي کي زور ڏيندي پڇيو.

"ڪا خاص ڳالهه ناهي،" خوخول جواب ڏنو.

"ڇا، تون به مزور آهين؟" يفيم آندريءَ طرف ڏسندي چيو.

"ها،" آندريءَ چيو، "آخر اهو سوال ڇو پڇيئي؟"

"هن ڪڏهن به ڪارخاني جي مزورن کي نه ڏٺو هو،" ريبن هن کي سمجهائيندي چيو، "هنن ماڻهن ۾ هن کي ڪا خاص ڳالهه نظر ٿي اچي...."

"آخر ڪهڙي لحاظ کان؟" پاويل پڇندي چيو.

"ڪهڙي لحاظ کان وري ڇا؟ ڇا، توهان ماڻهن جا هڏا نوڪدار ٿين ٿا ۽ هارين جا هڏا گول ٿين ٿا!" يفيم آندريءَ کي غور سان ڏسڻ کان پوءِ چيو.

"پر، هاري پنهنجن پيرن تي وڌيڪ اعتماد سان بيهي سگهي ٿو،" ريبن چيو.

"ته ڇا، مزور پيٽ تي ڪونه ٿو بيهي؟" يفيم سوال پڇيو

"ها، پر، هاري پنهنجن پيرن هيٺان زمين سخت ۽ محڪم بيٺل ڏسي ٿو،" پوءِ چاهي اها سنديس هجي يا نه؛

ريبن چيو، مزور ٻکيءَ وانگر آهي- هن جو ڪوبه گهر ٻار ناهي، اڄ هتي سڀاڻ هتي، عورت به کيس هڪ هنڌ نٿي روڪي سگهي، ڪجهه گڙٻڙ ٿي، ته هوءَ به کيس الوداع چوندي ۽ پوءِ هو پاڻ ڪنهن بهتر جاءِ جي تلاش ۾ نڪري پوندو. اڃها تنهنجي ماءُ به اچي ويئي."

"مون کي پنهنجو هڪ ڪتاب ڏيئي سگهندين؟" يفيم پاويل جي ويجهو ايندي پڇيو.

"ضرور،" پاويل ڦڙتيءَ سان جواب ڏنو.

ڇوڪري جي اکين ۾ چمڪ پيدا ٿي ويئي. "آءٌ جلد واپس ڪندس،" هن پاويل کي يقين ڏياريندي چيو. "اسان جا رفيق

اڪثر هن طرف تارڪول کڻي ايندا آهن. انهن جي هٿان ڪتاب موڪلي ڇڏيندس."

"هاڻي هلڻ گهرجي،" ريبن چيو.

"پڙهڻ ۾ ڪهڙو نه لطف ايندو!" يفيم مشڪندي، ڪتاب جي طرف اشارو ڪندي، چيو.

هنن جي وڃن کان پوءِ پاويل گهڻي جذباتي لهجي ۾ آندري سان مخاطب ٿيو، "هنن ماڻهن جي باري ۾ تـوهان جو ڪهڙو خيال آهي؟" هن پڇيو.

"هون نن!" خوخول لفظ تـي زور ڏيندي چيو. جهڙا ٻـه طوفاني ڪڪر."

"ميخائلو،" ماءُ چيو، "ائين معلوم ٿو ٿئي جڻ ته هن ڪڏهن ڪارخاني ۾ ڪم ئي ڪونه ڪيو آهي. بلڪل هاري ٻيئي ڏسڻ ۾ آيو. هن کي ڏسڻ سان ڪيترو نه ڊپ وٺي ٿي ويو!"

"اهو بلڪل خراب ٿيو، جو تون شروع کان هتي ڪونه هيئن،" پاويل آندريءَ کي چيو. هو ميز تي ويٺو هو ۽ پنهنجي چانهن جي گلاس کي گهوري رهيو هو. "تون ٿورو ڏسين تـه ها ته هن جي دل ۾ ڇا ٿي رهيو آهـي. تون هميشه انساني دل جون ڳالهيون ڪندو آهين. ريبن تـه مون کي اهڙيون ڳالهيون ٻڌايون، جو آءٌ بلڪل هڪو ٻڪو ٿي ويس.... مون ۾ هڪ لفظ چوڻ جي به همٿ نه ٿي. هن کي انسانن ۾ ڪيترو نه گهٽ اعتماد آهي ۽ هو انهن جي ڪيتري نـه گهٽ قيمت ٿيو سمجهي. امڙ ٺيڪ ٿي چيو ته هن جي دماغ تي ڪا خوفناڪ طاقت حاوي آهي."

"آءٌ سمجهي ويس،" خوخول انهيءَ اداس لهجي ۾ چيو.

"حڪمرانن ماڻهن جي ذهنن کي بيڪار ڪري ڇڏيو آهي. جيڪڏهن هڪ ڀيرو عوام بغاوت جو جهنڊو کنيو، ته هو هر شيءِ کـي نيست نابود ڪري ڇڏيندا. هنن کي فقط زمين کپي، سا هو بلڪل اجاڙي ڇڏيندا. هر شيءِ کي ڪاٽي ڇڏيندا!"

هو آهستي آهستي ڳالهائي رهيو هو ۽ صاف ظاهر ٿـي رهيو

هو تہ هن جي ذهن تي ڪو ٻيو خيال حاوي آهي. ماڻ هن ڏانهن هٿ وڌائيندي، پٽي ٽپري، ۽ چيائين، "پاڻ کي سنپال آندريوشا."

"منهنجي پياري امڙ! هڪ منٽ ترس،" هن محبت ۽ مشڪندي جواب ڏنو پوءِ هو هر هر ميز تي زور سان ڏڪ هڏو ويو. "بلڪل سچ آهي پاويل! هڪ ڀيرو جيڪڏهن هاري هن غفلت جي ننڊ مان بيدار ٿيو، تہ پوءِ پنهنجي استعمال لاءِ زمين جي هر شيءِ کي مٽي چڏيندو. هن زمين تي جيڪي گهر، ڪارخانا ۽ ٻيون شيون آهن، سي بلڪل اهڙيءَ طرح مينجي ويندين، جهڙيءَ طرح پاڻيءَ جي ختم ٿيڻ کان پوءِ هر شيءِ کي ختم ڪيو ويندو آهي ۽ اُن جي سيني نشانن کي رک بنائي اڏائي چڏبو آهي."

"۽ پوءِ هو اسان جي زستي ۽ رکاوٽ بنجي بيهندا!" پاويل آهستگيءَ سان چيو.

"اُن جو مدار اسان تي آهي. اسين انهن کي پنهنجو مددگار بہ بنا ئي سگهون ٿا. پين جي نسبت اسين انهن جي ويجهو آهيون. هو اسان تي پروسو ڪندا ۽ اسان جي چوڻ تي عمل ڪندا."

"ريبن چيو هو تہ ٻهراڙيءَ لاءِ اسين هڪ اخبار ڪڍون،" پاويل چيو.

"بلڪل ضروري آهي."

"مون کي افسوس آهي، جو مون ساڻس بحث نہ ڪيو،" پاويل ڪجهہ ڪلندي چيو.

"اڃا بہ وقت آهي،" خوخول گهٽي سنجيدگيءَ سان پنهنجن وارن ۾ آڱريون وجهندي چيو.

"اسين تہ پنهنجي ڏن جاري رکندا ايندا سين ۽ جن ماڻهن جا پير پٽل نہ آهن، اهي ان جي تال تي ضرور رقص ڪندا. ريبن صحيح چئي رهيو هو تہ اسين پنهنجن پيرن کي زمين تي پٽل ڪونہ ٿا محسوس ڪريون، ۽ گهالهہ هيءَ بہ آهي تہ اسان کي محسوس ڪرڻ بہ نہ گهرجن جاڪاڻ تہ انسان جو ڪم تہ آهي زمين کي لرزش ۾ آڻڻ، اسين ان کي چگيءَ طرح لرزش ۾

آڻيندا سون، ايترو جو ماڻهو آزاديءَ لاءِ اٿي کڙا ٿين ۽ آزاد ٿي دم پٽين."

"تو لاءِ ته هر شيءِ آسان آهي آندريوشا!" ماءُ کلندي چيو.

"بلڪل ٺيڪ،" خوخول چيو. "بلڪل آسان آهي، اهڙي آسان، جهڙي زندگي آسان ۽ سادي آهي."

ٿوريءَ دير کانپوءِ هن چيو، "آءٌ ٻاهر ميدان ۾ ڪجهه وقت سير ڪرڻ لاءِ وڃان ٿو."

"ڇا وهنجڻ کان پوءِ سير ڪبو آهي؟ هوا بلڪل تيزيءَ سان لڳي رهي آهي ۽ مون کي ڊپ آهي ته توکي سردي نه لڳي وڃي،" ماءُ کيس چتاءُ ڏيندي چيو.

"مون کي هوا جي ئي ضرورت آهي،" هن جواب ڏيندي چيو.

"ڏسجانءِ، متان ٿڌ نه ٿي پونئي،" پاويل محبت وچان چيو. "بهتر آهي ته ڪجهه آرام ڪر."

"نه، آءٌ وڃان ٿو." هن ڪپڙا پاتا ۽ بنان ڪجهه چوڻ جي ٻاهر نڪري ويو.

وڏي دک ۾ آهي،" ماءُ ٿڌو ساه کڻندي چيو.

"مون کي ڏاڍي خوشي آهي، جو هن واقعي کان پوءِ هن سان تنهنجي محبت وڌي ويئي آهي،" پاويل چيو.

ماءُ تعجب سان ڪنڌ مٿي کڻي هن کي ڏٺو. "سچ، مون کي ته اُن جي وڌڻ يا گهٽجڻ جو احساس ئي ڪونهي! مون کي هن سان ايتري محبت آهي، جو بيان نٿي ڪري سگهجي!"

"توکي قدرت گهڻي محبت واري دل عطا ڪئي آهي امڙ!" پاويل نرميءَ سان چيو.

"آءٌ ته چاهيان ته آءٌ ٿي تنهنجي ۽ تنهنجي دوستن جي ٿوري ڪا مدد ڪري سگهان! شل، مونکي اهو معلوم هجي ته ڪيئن مان انهن جي مدد ڪري ٿي سگهان."

"پريشانيءَ جي ڪابه ڳالهه ناهي، تون بلڪل گهڻو سکي ويندينءَ."

"شل آءٌ سکي سگهان، ۽ منجهي نه پوان!" هن کلندي چيو.

”چڱو امان ان ڳالهه کي ڇڏ، پر هڪ ڳالهه ياد رک؛ آءٌ تنهنجو تمام گهڻو شڪر گذار آهيان.“

هوءَ بورچي خاني ۾ هلي ويئي، ان لاءِ ته هو سندس لڙڪ نه ڏسي سگهي.

شام جو خوخول دير سان آيو ۽ يڪدم بستري تي ليٽي چيائين، ”اٽڪل ست ميل پنڌ ڪيو اٿم ۽ اتان گهمندو ڦرندو هينئر پهتو آهيان“

”ڪجهه فائدو ٿيو؟“ پاويل سوال پڇيس.

”انهيءَ باري ۾ نه ڳالهاءِ، آءٌ سمهڻ چاهيان تو،“ ان کان پوءِ هن هڪ لفظ به نه ڪڇيو.

ٿوريءَ دير کان پوءِ وسوف شيڪوف ويو. هو بلڪل اڳينءَ طرح گدلو ۽ بي چين هو.

”پڌو توهان ته ايسائيءَ کي ڪنهن قتل ڪيو هو؟“ هن ڪمري ۾ ٽهلندي چيو.

”نه!“ پاويل مختصر جواب ڏيندي چيو

”توهان کي اهڙو ڪو نفيس ماڻهو ملي ويو، جنهن لڪڻ ڪا ڪوشش ئي ڪانه ڪئي! آءٌ به ته سچ پچ ان ڪم لاءِ تيار هوس، ۽ اهو ڪم ڪري نه ڇڏيان ها، ڇاڪاڻ ته ان ڪم لاءِ آءٌ ئي گهڻو موزون هوس.

”بند ڪر پنهنجي بڪ کي نڪولائي!“ پاويل دوستاني لهجي ۾ چيو.

”تو بابت اهو خيال ئي مڃڻ لائق ناهي،“ ماءُ پيار ڀرئي لهجي ۾ چيو. ”دل ته تنهنجي بلڪل ئي نرم آهي. پر شينهن وانگر گرجندو وتين. ايهين ڇو ٿو ڪرين؟“

ان وقت نڪولائيءَ کي ڏسڻ سان هن کي خوشي تي. هن جي داغدار چهري ۾ به اڄ ڪشش هئي.

”هن ڪم کان سواءِ آءٌ ٻئي ڪنهن ڪم جو اهل ئي ناهيان،“ نڪولائيءَ ڪنڌ کي ڌوڻيندي چيو، ”آءٌ سوچيندو رهندو آهيان

تہ منهنجي جاءِ ڪٿي آهي؟ منهنجي ڪابہ جاءِ ڪانهي. ماڻهن سان ضرور ڳالهائڻو پوندو آهي، پر مون کي پورو ڳالهائڻ کونہ ايندو آهي. آءٌ هر شيءِ کي پروڙيان ٿو، سيني نا انصافين کي ڏسان ٿو، لفظن کي ادا هرگز نٿو ڪري سگهان، آءٌ بلڪل بي زبان ۽ گگدام آهيان ...."

هن جو چهرو بلڪل اداس هو. پاويل جي طرف وڃي، هن پنهنجيون اکيون هيٺ ڪري چڏيون، ۽ ميز تي آڱريون گسائيندي چيائين، "مون کي کو مشڪل ڪم ڏئي. هن طرح بنا ڪنهن ڪم ڪار جي آءٌ ڪيئن ٿو زنده رهي سگهان. توهين پنهنجن ڪمن ۾ هميشه مصروف رهو ٿا ۽ آءٌ ڏسان پيو تہ اهو روزانو اڳتي پيو وڌي ۽ آءٌ ڪم بنان بلڪل بي وس رلندو ٿو وتان - آءٌ هر وقت ڪائين کي ڏوئڻ ۽ ڦاڙڻ ۾ لڳو رهان ٿو، ۽ اهو ڪم مون کي بلڪل پسند نہ آهي. انڪري منهنجو عرض آهي تہ مون کي کو سخت ڪم ڏيو."

پاويل ٿورو اڳتي وڌي ويو ۽ وڃي هن جو هٿ پڪڙيائين ۽ هن کي پاڻ ڏانهن ڇڪڻ لڳو.

"چگو" پردي جي پٺيان خوخول جو آواز آيو، "آءٌ توکي پنهنجي پريس ۾ ٽائيپ ملائڻ جو ڪم سيکاري چڏيندس، نکولائي! تنهنجو ڇا خيال آهي؟"

نکولائي هن وٽ اندر هليو ويو. "جيڪڏهين تون مون کي اهو ڪم سيکاريندين، تہ آءٌ توکي هي چاقو تحفي طور پيش ڪندس،" هن چيو.

"جهنم ۾ وڃي پوي تنهنجو چاقو،" خوخول وڏو ٿهڪ ڏيندي چيو.

"ڏاڍو سٺو چاقو آهي!" نکولائي اصرار ڪندي چيو. پاويل ٻه ڪلڻ لڳو.

"مون تي نٿولي ڪري رهيو آهين؟" نکولائي ڪري جي وچ ٽائين اچي چيو.

”ظاهر آهي،“ خوخول بستري مان نڪرندي چيو. ”چڱو هاڻي ٻڌ، هلو ته هلي ٻاهر سير ڪريون- اڄ رات چنڊ به پنهنجي ڦوه جوانيءَ ۾ آهي! هلو!“

”چڱو، ٺيڪ آهي،“ پاويل چيو.

”آءٌ به گڏ ٿو هلان“ نڪولائيءَ زور سان چيو ”مون کي خوخول جي کل تمام گهڻي وڻي ٿي ....“

”۽ مون کي تنهنجي تحفي ڏيڻ جي ادا تمام گهڻي پسند آئي!“ خوخول آهسني کلندي چيو. هو بورچي خاني ڏانهن ڪپڙا بدلائڻ هلبو ويو-

”ڪجهه گرم ڪپڙا پائي وڃجان،“ ماءُ التجا طور چيو.

جڏهن هو ٽيئي پري هليا ويا، تڏهن هوءَ هنن کي دريءَ مان ڏسندي رهي. پوءِ هن مقدس مريم جي تصوير ڏانهن منهن ڪندي چيو، ”اي پاڪ ماءُ هنن تي پنهنجي مهر ڪجان! هنن جي امداد ڪجانءِ!“

ڏينهن اينرو تيزيءَ سان گذري ويا، جو ماءُ کي اها ب خبر نہ رهي تہ ڪو مئي جو ڏينهن ب بلڪل قريب اچي ويو آهي. پر جڏهن هوءَ رات جو بستري تي اڪيلي، ڏينهن جي شور غل ۽ پريشانين کي وساري سوچيندي هئي تہ هڪدم هن جي دل ۾ هڪ ننڍو ننڍو درد پيدا ٿيندو هو، ۽ هوءَ چئي اٿندي هئي تہ "مئل، اهو ڏينهن جلد اچي ۽ جلد گذري وڃي"..... صبح ساڻ ڪارخاني جي گهنٽي وڄندي هئي. هن جو ٻٽ ۽ آندري ٻيئي گڏجي نيرن ڪرڻ کان پوءِ ڪارخاني ڏانهن ويندا هئا. ٻئيان ماءُ کي گهٽا ڪم ڪرڻاپوندا هئا. هوءَ پڇري ۾ جهليل پکيءَ وانگر هيڏانهن هوڏانهن چڪر ڪاٽيندي رهندي هئي- هنن لاءِ ڪاڏو تيار ڪرڻ، هنن جي پوسٽرن لاءِ رنگ ۽ لئي تيار ڪرڻ، ڏارين ماڻهن سان ملڻ وغيره ڪم هن جي سر تي هئا. هوءَ پاويل کي ڏيڻ لاءِ ڏارين ماڻهن کان چٽيون وٺندي هئي. آنهن جو هن تي گهٽو اثر ٻيدا ٿيندو هو-

گهٽو ڪري اها ڳاهه ٻولهه هر رات هلندي هئي تہ مئي جي ڏينهن تي مظاهرن ۾ حصو وٺجي، ڪير وٺن ۽ ڪيئن وٺجي يوم مئي جا نندا نندا پرچا پتين تي لڳايا ويندا هئا، اينرو جو پوليس ٽاڻي جي پتين تي ب اهي لڳل پرچا نظر ايندا هئا، ۽ ساڳيا پرچا روزانو ڪارخاني ۾ ب نظر ايندا هئا. صبح جو پوليس وارا مزورن جي بستين ۾ وڃي، پتين تان اهي پرچا لاهي ڇڏيندا هئا. پر هن پهرن جي وقت اهي وري ظاهر ٿيندا هئا ۽ هر طرف پرچا ٽي نظر ايندا هئا. شهر مان سي- آءِ- ڊيءَ جا ماڻهو موڪليا ويا، جن وڏين گهٽين ۽ رستن تي بيهي مزورن جي چهرن جو گهرو

جائزو پئي ورتو. اهي مزور ہن. پهرن جي کاڏي وقت ايندا ويندا رهندا هئا پوليس جڏهن صورت حال تي قبضي ڪرڻ کان ناڪام رهي، تڏهن هر هڪ کي هنن جي ٻي وسيءَ تي کل پئي آئي، ايترو جو پوڙها مزور به هن گاله ۾ گهري دلچسپي وٺي رهيا هئا ۽ ڪلي رهيا هئا ۽ چئي رهيا هئا: "ڏسو ته هنن کي ڪيئن آلو بنائي رهيا آهن!"

هر طرف مزورن جا هٿيار لڳا ٻيا هئا ۽ مٿي ڏينهن جي ملهائڻ لاءِ ڪيل اپيل تي بحث ڪري رهيا هئا. هنن جي زندگين ۾ جوش هو. هن بهار جي موسم ۾ هر شخص لاءِ زندگي لطف واري بنجي چڪي هئي، چاڪاڻ ته هنن کي هڪ نئون پيغام مليو هو، جنهن ۾ هنن جي زندگين لاءِ ابدي خوشي هئي. ڪجهه ماڻهو اڳي کان وڌيڪ جوشيلا بنجي چڪا هئا ۽ دشمنن کي تمام گهٽيون گاريون ڏيئي رهيا هئا. هين جي دلين ۾ شمع اميد روشن هئي. ڪجهه ٻيا ماڻهو، جي تعداد ۾ ٿورا هئا، انهن کي هن گاله مان گهٽي خوشي حاصل ٿي رهي هئي، چاڪاڻ ته هنن سمجهيو ٿي ته ماڻهن کي اسان ٿي جوش ڏياريو آهي. پاويل ۽ آندري سڄي رات جاڳندا ٿي رهيا. صبح جو پره ڦٽيءَ مهل گهر ٿي آيا. هنن جا چهرا بلڪل زرد غمزده هئا ۽ نڙي ويٺل هئن. ماڻ کي خبر هئي ته جهنگل ۾ ڇڇ وارن ميدانن ۾ هنن جا جلسا منعقد ٿي رهيا آهن. هن کي اها به خبر هئي ته گهوڙيسوار پوليس، گوٺ جي چوطرف گهيرو لڳايو ويٺي هئي. سي. آ. ڊيءَ جا ماڻهو هر طرف پکڙيل هئا. هو ڏار ڏار مزورن کي پکڙي تلاشي وٺي رهيا هئا ۽ کن کي گرفتار به ٿي ڪيائون. هن کي هر وقت اهو الکو هو ته متان پٺس ۽ آندري بے پوليس جي چنبي ۾ نه اچي وڃن. پر پوءِ ڪيئن اهو خيال آيو ته پلي ائين ٿئي، چاڪاڻ ته بهتري ٿي انهي گاله ۾ هئي.

ڪنهن نامعلوم سبب ڪري ٽائيم ڪيپر جي قتل جي واقعي کي بلڪل ڏهاڙو ويو.

ٻن ڏينهن تائين مقامي پوليس تحقيقات ڪندي رهي، پر اٽڪل ١٢ ڇڻن جا بيان وٺڻ کان پوءِ پوليس ڳالهه ۾ وڌيڪ چاه نه ورتو. ماءُ سان ڳالهائيندي ماريا ڪارسونووا پوليس وارن جي خيالن جو اظهار ڪيو، جن سان هن جا گهرا تعلقات هئا.

”بس، ٿي ويو قاتل گرفتار! ڪو هڪ هجي، جنهن ۾ شڪ ڪجي! ڪارخاني ۾ جن کي به ايسائيءَ کي ڏٺو هو، انهن مان گهٽ ۾ گهٽ ٩٠ ڇڻا اهڙا هئا، جي هن کي ماري خوشي محسوس ڪن ها. هن سٺن ورهين کان ماڻهن کي پئي تنگ ڪيو....“

خوخول ۾ وڏي تبديلي ظاهر ٿي. هن جي چهري جو رنگ جهڪو ٿي ويو ۽ اکيون ڳريون ٿي پيس. هن جا ڳل ڪومايل هئا، چپن تي ٿوري نقلي مرڪ هئي. عام حالتن تي هو هينئر گهٽ ڳالهائڻ لڳو هو، البت هن جي لاءِ ڪي اهڙا لمحا آيا ٿي، جن ۾ هن جذبات جي شدت محسوس ٿي ڪئي. هو هاڻي وڌيڪ جوش خروش سان مستقبل جي باري ۾ سوچي رهيو هو ۽ ٻڌڻ وارن جي دلين ۾ آزاديءَ جو روح ڦوڪي رهيو هو. فقط آزاديءَ جي مستقبل جو ذڪر هوندو هو. ايسائيءَ جي قتل جي ڳالهه بلڪل ختم ٿي ويئي:

”هي ماڻهو عوام جي ڪهڙي پرواه ڪندا! هو آنهن خاص ماڻهن جو به ڪو لحاظ نٿا رکن، جن کي شڪاري ڪتن وانگر ٻين تي حملي ڪرڻ لاءِ آڀارين ٿا هو. پنهنجي ڀاڙي تي ورتل ماڻهن کي به موت جي منهن ۾ وجهيو ڇڏين. هنن کي فقط پنهنجن پئسن جي زيان ٿيڻ جو خطرو رهي ٿو“.... هن ڪڙيءَ مرڪ سان چيو:

”توکي عام آهي ته سڙيل شيءِ کي جيڪڏهن ٿورو زور ڏيو، ته اها يڪدم پٽ تي نه اچي ڪرندي، ته ٻيو ڇا!“ ماءُ چيو.

”ڳالهه ته بلڪل ٺيڪ آهي،“ هن چيو.

آخر پهرين مئي جو ڏينهن به اچي ويو. ڪارخاني جي سيٽي رواج موجب حاڪماڻي نموني ۾ وڳي. ماءُ هڪ گهڙي به اک

نہ پوري هئي. هوءَ اٿي کڙي ٿي - هن سماوار کي وري باهہ تي رکيو، جنهن کي هن شام کان تيار ڪري ڇڏيو هو. معمول مطابق ڇوڪرن جي ڪمرن تي هٿ هڻڻ واري هئي تہ هن کي خيال آيو تہ ڪجهہ ترسڻ گهرجي. هوءَ دريءَ وٽ ويهي رهي ۽ هٿ کي وات تي ائين رکي ڇڏيو هئائين، ڄڻ تہ ڏند ۾ سخت سور هوس. هلڪي نيلي آسمان تي پيازي ۽ سفيد رنگ جي ڪڪرن جون ڀؤڻيون ڊوڙي رهيا هئا، ڄڻ تہ ڪنهن جهرڪين جي ٽوليءَ ڪارخاني جي ٻاڦ کان ڊڄي، اڏامي، آسمان طرف رخ رکيو هو. ماءُ خوابي دنيا ۾ سير ڪري رهي هئي ۽ ڪڪرن کي غور سان ڏسي رهي هئي. رات جي اوجاڳي ڪري هن جو مٿو ڳرو هو ۽ اکيون سڄيل ۽ خشڪ هيون - هن تي عجيب غريب سڪون ڇانئجي ويو - هن جي دل معمولي انداز ۾ دڪ دڪ ڪري رهي هئي ۽ هن جي ذهن ۾ سادا ۽ عام خيال هئا.

”چانهہ جو پاڻي گرم ڪري ڇڏيو اٿم - پاڻي اڀامي اڀامي هارجي رهيو آهي....“ هوءَ سوچي رهي هئي تہ اڄ هو ٻيئي ڄڻا بيحد ٿڪل هئا ۽ ان ڪري ڀلي تہ آرام ڪن....

سج جو هڪ نئون ڪرڻو دريءَ تي نچي رهيو هو. هن ڪرڻي طرف هٿ وڌايو ۽ جڏهن ڪرڻو هن جي هٿ تي کيڏڻ لڳو، تہ هن ڪجهہ گرمي محسوس ڪئي ۽ ٻئي هٿ سان ان کي ٿڦڪي هنيائين هن جي چپن تي اڻ وقت لڪل مرڪ هئي. پوءِ هوءَ اٿي کڙي ٿي ۽ چانهہ جي پاڻيءَ هيٺان باه گهٽ ڪري ۽ هٿ منهن ڌوئي عبادت ۾ مصروف ٿي ويئي. هن ذوق شوق مان پنهنجي جسم تي صليب جو نشان ٺاهيو ۽ چپن کي بي آواز طريقي سان تحرڪ ۾ آندائين، اهڙيءَ طرح جو آواز ٻڌڻ ۾ نٿي آيو. هن جو چهرو چمڪي رهيو هو ۽ هن جو ساڄو ڀرون ڏڪي رهيو هو. ٻي سيٽي وڳي - آن سيٽيءَ ۾ ايترو زور نہ هو، ڄڻ تہ مرده سيٽي هئي - آن جو آواز بلڪل هلڪو هو. ماءُ کي اهو محسوس ٿيو تہ اڄ سيٽي سڀني ڏينهن کان وڌيڪ وقت وڳي هئي.

ٻي ڪمري مان پاويل جو گهرو آواز صاف ٻڌڻ ۾ پيئي آيو.
"ٻڌين ٿو، پاويل!"

فرش تي ڪنهن جي ننگي پير هلڻ جو آواز آيو ۽ ٻنهي مان ڪنهن وڏي اپاسي ڏني.

"چانهه جو پاڻي تيار آهي!" ماءُ زور سان چيو.

"اسين هاڻي اٿون ٿا!" پاويل نرميءَ سان چيو.

"سڄ نڪري رهيو آهي،" خوخول چيو، "۽ آسمان ۾ ڪڪر آهن. اڄ ڪڪر نه هجن ها ته ڪهڙو نه خراب ماحول نظر اچي ها. هو بورچي‌خاني ۾ داخل ٿيو، هن جي اکين ۾ اڃا تائين ننڊ جو خمار هو. پر ڏڍن ۾ هن جو موڊ بلڪل ٺيڪ هو.

"آداب نانيڪا! ڪيئن، ننڊ آڏي؟" هن ماءُ کان پڇيو.

ماءُ هن جي ويجهو ويئي ۽ چيائين، "آندريوشا، هن سان گڏ هلندو رهجان."

"بلڪل، آءٌ هن جو سات هرگز ڪونه ڇڏيندس. اسين پيئي گڏ هلنداسين. ان گاله‌ه جو نانيڪا تون پورو يقين رک."

"توهين پيئي ڪهڙي ٻڙ ٻڙ ڪري رهيا آهيو، توهين پيئي؟" پاويل پڇيو.

"ڪابه خاص گاله‌ه ڪانهي، پاشا!"

"مون کي چئي رهي آهي ذرا صورت شڪل کي ٺيڪ ڪر. اڄ چوڪريون توکي گهوريندڙيون،" خوخول ڪمري ۾ منهن ڏوئڻ جي غرض سان وڃندي چيو.

"اٿو مزدورؤ، اٿو! جهاد لاءِ تيار ٿيو!" پاويل جهونگاريندي چيو.

ڏينهن مٽي چڙهڻ سان موسم وڌيڪ خوشگوار ٿيندي ويئي. هوا ڪڪرن کي پکيڙيندي پئي رهي. ميز تي نيرن رکندي ماءُ پنهنجو منهن ڏوٽيندي، سوچيندي رهي ته شايد اهو سڀڪجهه معجزو هو. اڄ صبح جو هي ماڻهو هتي ڪلي رهيا آهن ۽ خوشيءَ ۾ گاله‌ائي رهيا آهن، جيتوڻيڪ مستقبل جو ڪنهن کي علم ناهي

ته ڇا ٿيڻو آهي! خبر ناهي ته هن کي ڇو تسڪين بلڪ ڪجهه خوشي محسوس ٿي رهي هئي!

هو گهڻيءَ دير تائين نيرن ڪندا رهيا. هو دير شايد انڪري لڳائي رهيا هئا ته انتظار جون گهڙيون ڪجهه گهٽ ٿين. پاويل پنهنجي گلاس ۾ عادت مطابق کنڊ ملائڻ شروع ڪئي ۽ پوءِ لوڻ گهڻي احتياط سان مانيءَ تي لڳايائين، ڇاڪاڻ ته هن کي نمڪين ماني بلڪل گهڻي پسند ايندي هئي. خوخول ميز هيٺان پنهنجن پيرن کي لوڏيندو رهيو هو ۽ پيرن کي ڪيڏيءَ مهل هيڏانهن ته ڪيڏيءَ مهل هوڏانهن ٿي ڪيائين هو پنهنجن پيرن کي هڪ هنڌ رکڻ جو عادي نه هو. سج جي ڪرڻي طرف ڏسڻ لڳو، جو سندس چانهه تي اچي ڪريو هو. آهو ڪرڻو ٿوري وقت کان پوءِ وري ڀت ۽ ڇٽ تي روشن ٿيو.

”جڏهن آءٌ ڏهن ورهين جو ٻار هوس ته هڪ دفعو منهنجو خيال ٿيو ته سج جي ڪرڻي کي گلاس ۾ بند ڪريان!“ هن چيو

”پوءِ مون هڪ گلاس کنيو ۽ آهستي آهستي اس جي هڪ نقطي وٽ پهتس ۽ يڪدم گلاس ان تي اونڌو ڪري، ڪرڻي کي بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪيم. ۽ گلاس جو ڀڄي پيو، انهيءَ ڪري هٿن تي رهندون به آيم ۽ وري مار به کاڌم. مار کائڻ کان پوءِ اڳڻ ڏي هليو ويس ۽ جڏهن آتي مون هڪ ڪسيءَ ۾ آها اس ڏٺي ته وٺي آن ڏانهن تيز ڀڳس ۽ سڄو گپ سان ڀرجي ويس. ان ڪري وري مار کاڌيم. بدلي وٺڻ جو فقط هڪڙو رستو ذهن ۾ هو. اهو هو زبان ڪڍي سج کي چيڙائڻ. مون چيو، ”مون کي بلڪل ڌڪ ڪونه لڳو آهي سرخ مٿي وارا شيطان، بلڪل ڌڪ ڪونه لڳو آهي!“ مون کي ڪجهه تسڪين آئي ۽ جوش ڍرو ٿيم.

”سرخ مٿي وارو ڇو چيئي؟“ پاويل کلندي پڇيو.

”اسان جي رستي جي ٻئي طرف هڪ سرخ چهري وارو لوهار رهندو هو هن جي ڏاڙهي به سرخ هئي. هو بلڪل رحم دل

۽ نيڪ سيرت انسان هو ۽ مون کي ڪجهہ ائين محسوس ٿي رهيو هو ته سچ هن سان مشابهہ هو.

جڏهن ماءُ انهن گالهين کي برداشت نہ ڪري سگهي، تہ چيائين، "اها گالهہ چو نٿو ڪرين تہ اڄ جلوس ۾ ڪيئن هلندين؟"

"هڪ پيرو جنهن گالهہ جو فيصلو ٿي چڪو ان کي وري وري کڻڻ فضول آهي. چاڪاڻ تہ آن مان مونجهاري کان سواءِ بيو ڪو نتيجو ڪونہ نڪري سگهندو." خوخول نرميءَ سان چيو.

نانيڪا، اسين جيڪڏهن سڀ گرفتار ٿياسون تہ نڪولائي اپوانووچ اڇي توهان کي وڌيڪ قدم کڻڻ لاءِ صلاح ڏيندو.

"چڱو نيڪ آهي،" ماءُ ٽڏو ساهہ کڻندي چيو.

"چو نہ ڪجهہ گهڻو هلون!" پاويل چڻ ڪو خواب ڏٺو هو، جو اهڙي لهجي ۾ هي جملو ادا ڪري رهيو هو.

"اهڙي ماحول ۾ گهر ۾ئي رهڻ بهتر آهي،" آندريءَ جواب ڏنو. "وقت کان اڳ چو پوليس جي اک ۾ اچجي؟ هو توکي اڳي ئي گهٽو سڃاڻن ٿا."

فيدور مازن ڏوڙندو آيو. هن جو چهرو چمڪي رهيو هو ۽ گل ڪجهہ سرخ نظر اچي رهيا هئس. هن جي گرمجوشيءَ ماڻهن تي ڪافي اثر پيدا ڪيو.

"معاملو شروع ٿي ويو آهي!" هن چيو. "ماڻهو اٿي ڪڙا ٿيا آهن ۽ رستن تي اچي ٻيٺا آهن. هنن جا چهرا بلڪل سرخ آهن ۽ هنن جون دليون جوش ۾ ٿهڪي رهيون آهن. وسوف شيڪوف، واسيا گوسيف ۽ سموئلف ڪارخاني جي دروازي وٽ ٻهي تقريرون ڪري رهيا آهن. تمام گهڻا مزور واپس گهر بہ هليا ويا."

"هلو تہ هلون! هاڻي هاڻ جو وقت اچي ويو آهي. ڏهہ ڪيڏيءَ مهل وڄي ويا."

"پلا آءٌ تہ هلان ٿو،" پاويل وڏي آواز ۾ چيو.

"ٿورو ڏسجان تہ سهي! فيدور چيو، "مانيءَ جي موڪل

کان پوءِ سڄو ڪارخانو ٻاهر نڪري ايندو." هو ٻوڙندو واپس هليو ويو. اهڙو تہ جوش ۾ جلي رهيو آهي، جڙ کا ميڙ بتي هوا ۾ ٻري رهي هئي،" ماءُ چيو.

پوءِ هوءَ اٿي ۽ اٿي ڪپڙا بدلائڻ لاءِ بورچي خاني ۾ ويٺي.

"تون ڪيڏانهن ٿي وڃين امان!" "توهان سان گڏ،" هن جواب ڏنو. آندريءَ مڃن ٿي هٿ ڦيريو ۽ پاويل جي طرف ڏٺو. پاويل پنهنجي وارن کي آڱريءَ سان سنواري رهيو هو. هو هن جي ويجهو ويو-

" آءٌ توکي روڪڻ لاءِ هڪ لفظ ب نہ چوندس امان! ۽ اها ڳالهہ سمجهي ڇڏ تہ تون ب مون کي هڪ لفظ نہ چوندينءَ."

"چگو- نيڪ آهي- خدا هميشہ توتي حفاظت جي نظر رکي!" هن چپن ۾ چيو.

جڏهن هوءَ ٻاهر آئي ۽ هن هوا ۾ ڪجهه پر اميد آواز جي گونج ٻڌي ، تڏهن هن ڏٺو تہ ماٺهو پنهنجن درن ۽ دريـن مان بيهي تعجب ۾ هن جي پٺ ۽ آندريءَ کي ڏسي رهيا هئا ۔ آن منظر کان پوءِ هن جي ذهن ۾ سڀ گالهيون صاف ويهڻ لڳيون ۔

ماٺهن هنن کـي سلام ڪيو ۽ هـن پيري هنن جي لفظن ۾ خاصي اهميت پريل هئي ۔ هلڪي آواز ۾ هو جيڪي جملا چئي رهيا هئا، سي هن جي ڪن تائين پهچي چڪا هئا ۔

" هو وڃي رهيا آهـن ليبر " " اها بـ ڪا چوڻ جي گالهہ آهي۔ تہ اسين ليبرن کي سڃاڻون ٿا!" " مون کو نقصان پهچائڻ لاءِ ٿوروئي ڇيو ۔"

هڪ ٻئي احاطي ڪان ٻئي ڪنهن ڪاوڙ ۾ رڙ ڪري ڇيو ، " پوليس گرفتار ڪندي ، ۽ هي سڄو معاملو ختم ٿي ويندو ۔"

"هڪ ٻيرو اڳ ۾ تہ پوليس گرفتاريون عمل ۾ آڻي چڪي آهي ۔"

هڪ عورت جي آه ۽ نيزاريءَ جـو دل ڏاريندڙ آواز رستـي تي ٻڌجي رهيو هو ۔ اهو آواز دريءَ مان اچي رهيو هو : " ٿورو سوچ تہ هي تون چا ڪري رهيو آهين؟ هن وقت تون پارن ۾ڇن وارو آهين !"

هو ماٺهو ٽنگن ويڙهيل زوسيموف جي گهر جي پرسان لنگهيا ۔ هن کي ڪارخاني مان ماهوار الاونس ملندو هو ، چاڪاڻ تہ ڪم ڪندي هن جون ٽنگون ويڃي ويون هيون ۔

" پاويل !" هن دريءَ مان منهن ٻاهر ڪيندي ڇيو ، " اڙي بيوقوف غندا ، تنهنجو سر ڪچلي ، ميڇالـو ٻاهر ڪڍي ڇڏيندا ! جڏهن چڙهي ايندئي تڏهن پتو پوندئي !"

ماءُ کي گهٽي ڊپ اچي ورتو ۔ هوءَ ڏڪي رهي هئي، ۽ اڃي

ڪڙي ٿي، ۽ هن ان منڊي ماڻهوءَ جي ٿلهي چهري ڏانهن گهور سان ڏٺو- هن گار ڏني ۽ پنهنجو ڪنڌ اندر ڪري ڇڏيو. ماءُ تيز قدم کڻندي، پنهنجي پٽ طرف وڌڻ لڳي ۽ هن سان وڃي ملي ۽ هن جي ويجهو پهچي، هن جي پويان هلڻ لڳي، ۽ اها ڪوشش ڪندي رهي ته وڌيڪ مفاصلو پٺيان نه رهجي وڃي.

اهو معلوم ٿي رهيو هو ته ڄڻ پاويل ۽ آندري ڪنهن شيءِ جو بلڪل خيال نه ڪري رهيا هئا ۽ نه ئي انهن جملن جو هنن تي اثر پيدا ٿيو هو، جيڪي هن جي لنگهڻ وقت هت هت چيا ويا هئا. هو آهستي آرام ۽ سڪون سان اڳني وڌي ويا- هڪ ڀيرو هنن کي مرونوف روڪيو. مرونوف سٺيءَ طبيعت جو مالڪ هو ۽ اڌير عمر جو هو هن جي ايمانداريءَ ۽ پاڪ صاف زندگي گذارڻ جي ڪري سڀڪو هن سان محبت رکندو هو ۽ انهن جي عزت ڪندو هو.

”تون به ڪم تي ڪونه ٿو وڃين ڇا، دانيلو ايوانوچ؟“ پاويل هن کان پڇيو.

”منهنجي زال پيٽ سان آهي ۽ کيس ٻار ڄمڻ وارو آهي. ان کان سواءِ اڄوڪي ڏينهن تي ڪنهن کي آرام آهي؟“ هن پنهنجي رفيقن جي طرف غور سان ڏٺو ۽ پوءِ هلڪي آواز ۾ چيائين، ”ماڻهو چون ٿا ته اڄ ڊائريڪٽر لاءِ مصيبت توهين آڻيندا. درين وغيره جي پاش پاش ڪرڻ جو اوهان جو خيال آهي ڪيئن؟“

”اسان ته ڪو شراب پيتوئي ڪونهي!“ ۽ نه وري اسان جو ڪو مٿو ڦريو آهي!“ پاويل چيو.

”اسين ته رڳو اهو چاهيون ٿا ته رستي تي جهنڊا کڻي جلوس جي شڪل اختيار ڪجي ۽ ڪجهه گيت به ڳايا وڃن،“ خوخول چيو ”اسان جا گيت ٻڌندڙ اسان جي اعتقاد جي رسيءَ کي مضبوطيءَ سان پڪڙيندا. اهي گيت اسان جي اعتقاد جو اعلان ڪن ٿا-“

”توهان جي اعتقاد بابت مون کي سڀ علم آهي،“ مرونوف ڪجهه سوچيندي چيو.

”آءٌ توهان جي اخبار جو هر وقت مطالعو ڪريان ٿو.... اوه پلاگيا نلوونا!“ هن ماءُ جي طرف تيز مشڪندڙ نگاهن سان ڏسندي چيو، ”تون به بغاوت ۾ شامل ٿي وئينءَ!“

”منهنجي اها خواهش آهي ته مرڻ کان اڳ عدل ۽ انصاف جي راهه سان هلڻ وارن سان ڪجهه وقت پنهنجو قدم ملائي هلان.“

”خوب! خوب!“ مرونوف چيو. ”اهو ٿو معلوم ٿئي ته هو ماڻهو سچ ئي چئي رهيا هئا ته ڪارخاني ۾ اخبار تون ئي آڻيندي هئين.“

”ڪنهن ٿي چيو؟“ پاويل پڇندي چيو.

”هون! آهي ماڻهو چئي رهيا هئا، خير، خدا حافظ، ٿورو پنهنجو خيال رکجان!“

ماءُ ٿورو مرڪي. هن کي اها ڳالهه گهڻي پسند آئي ته ماڻهن کي هن بابت اهڙا خيال هئا.

”امان! تون ڪيهن نه ڪنهن ڏينهن تي پاڻ کي جيل ۾ ڏسندينءَ،“ پاويل کلندي چيو.

سج مٿي چڙهندو ويو ۽ آن پنهنجي پس موسم بهار جي خنڪيءَ ۾ شامل پئي ڪئي. ڪڪرن جي هلڻ جي رفتار ۾ گهٽتائي ٿي ويئي هئي ۽ آنهن جا پاڇا وڌيڪ شفاف ۽ هلڪا ٿي ويا هئا. اهي متحرڪ پاڇا ڪڏهن رستن تي، ڪڏهن گهرن جي ڇتين تي ۽ ڪڏهن ماڻهن تي ظاهر ٿي رهيا هئا. اهو محسوس تي رهيو هو، جڻ ته آهي سڄيءَ آباديءَ کي ٻهاري ڏيئي، صاف ڪري رهيا آهن. اس ڀتين ۽ ڇتين تان مٽي ۽ ماڻهن جي چهرن تان پريشاني مٽائي رهي هئي، ۽ مشينن جو آواز ٻڌڻ ۾ نه پئي آيو. هڪ دفعو وري درن، درين ۽ وراندن مان مختلف آواز اچڻ لڳا. انهن لفظن ۾ هلڪڙائي ۽ خوف ۽ پريشاني ۽ زنده دلي هئي. اهي لفظ ماءُ جي ڪنن تي پهتا. پر هينئر ماءُ انهن جي جواب ۾ ڪجهه چوڻ نٿي گهريو. هن لفظن کي سمجهڻ ٿي چاهيو ۽ پنهنجي شڪر جي احساس جو اظهار ڪرڻ ٿي چاهيائين؛ بغرض ته هن اڄ جي حيرتناڪ رنگا رنگ زندگيءَ ۾ حصو وٺڻ ٿي چاهيو.

هڪ سوڙهيءَ گهٽيءَ جي منهن وٽ ڪجهه ماڻهو جمع هئا. وسوف شيڪوف جو آواز بلند هو ۽ چگيءَ طرح ٻڌڻ ۾ پئي آيو.

"هو ماڻهو اسان جي جسم مان رت ائين نچوڙي ڪيندا. جيئن نارنگيءَ مان رس" هن جا لفظ عجيب طريقي سان هن جي خيالن جي ترجماني ڪري رهيا هئا، ۽ ماڻهوئي انهن کي ٻڌندا رهيا.

"بلڪل صحيح آهي!" گهٽن کهرن آوازن جي گوڙ ۾ هي جملو ٻڌڻ ۾ آيو.

"چوڪر ڪوشش ته ڪري رهيو آهي،" خوخول چيو "منهنجو خيال آهي ته هن جي مدد ڪئي وڃي"

ان کان اڳ جو پاويل هن کي روڪي سگهي، هو پنهنجي ڊگهي لڙندڙ جسم کي تحرڪ ۾ آڻيندي، مجمعي ۾ داخل ٿي ويو. "رفيقو!" هن پنهنجي آواز کي گهٽو بلند ڪندي چيو. "ماڻهو چون ٿا ته دنيا ۾ مختلف قومون آباد آهن، جهڙوڪ يهودي، جرمن، انگريز ۽ تاتاري، وغيره- پر آءٌ هن ڳالهه کي بلڪل تسليم نٿو ڪريان منهنجو نظريو آهي ته دنيا ۾ فقط ٻه قومون آباد آهن، ۽ اهي آهن امير ۽ غريب ماڻهن جا لباس جدا جدا ٿيندا آهن پوليون مختلف هوندیون آهن، پر اهو ڏسو ته شاهوڪار فرانسيسي، شاهوڪار جرمن ۽ شاهوڪار انگريز سڀ محنت ڪندڙن سان ڪيئن ٿا هلن؟ ۽ پوءِ اهو معلوم ٿيندو ته هو اسان مزدورن لاءِ هڪجهڙا ڪنجوس ۽ بدخواه آهن. شل هنن تي لعنت هجي!"

ميڙ ۾ ڪو ڪليو.

"۽ ٻئي طرف ڏسو ته نظر اينڊو ته فرانسيسي، تاتاري ۽ ترڪي مزور سڀئي اسان روسي مزورن وانگر ڪتن جي زندگي ٿا بسر ڪن."

گهٽيءَ ۾ رفتي رفتي ماڻهو اچي رهيا هئا ۽ پنهنجو گچن کي وڏائي، بلڪل خاموشيءَ سان ٻڌي رهيا هئا. آندريءَ پنهنجو آواز بلند ڪيو.

”ٻين ملڪن جا مزور هن سچائيءَ کي قبول ڪري چڪا آهن، ۽ اڄ پهرينءَ مئي تي....“

”پوليس!“ ڪنهن رڙ ڪئي!

چار گهوڙيسوار پوليس وارا گهٽيءَ ۾ گهڙي آيا. هو هٿن ۾ چهبڪ ڦيرائي رهيا هئا ۽ زور سان چيائون: ”يڪدم ٽڙي پکڙي وڃو!“ ماڻهن ۾ غصي جي لهر هئي ۽ هنن پنهنجي مرضيءَ جي برخلاف گهوڙن کي جاءِ ڏني. ڪجهه ماڻهو احاطي جي ڀتين تي چڙهي ويا.

”هي ڏسو سوئر جا پٽ گهوڙن تي چڙهي آيا آهن ۽ رڙيون ٿا ڪن!“

”ڪپتان بهادر کي رستو ڏيو،“ ڪنهن بنا ڊپ ڊاءَ جي چيو.

خوخول رستي جي وچ ۾ بيٺو رهيو. ٻه گهوڙي سوار ڌوڪيندا هن ڏانهن اچي رهيا هئا. هو هڪ طرف ٿي بيٺو ۽ ان وقت ماءُ هن جو هٿ پڪڙي پاڻ ڏانهن ڇڪي جهليو.

”تو وعدو ڪيو هو ته پاويل سان گڏ رهندين“ هن شڪايتي لهجي ۾ چيو ”۽ هتي ڏس ته مصيبت ۾ اڪيلو بيٺو آهين!“

”هزار ڀيرا توبه!“ خوخول کلندي چيو.

پلاگيا جي رڳ رڳ ۾ خوفناڪ درد پيدا ٿي ويو هو. اهو درد هن جي بدن جي گهرائيءَ مان نڪري رهيو هو ۽ انڪري هن جو سر چڪرائي رهيو هو. ڪنهن وقت هن کي خوشي محسوس ٿي رهي هئي ۽ ڪنهن وقت تڪليف هن جي خواهش هئي ته مانيءَ جي سيٽي جلد وڄي. هو ماڻهو چوواٽي وٽ ديول جي نزديڪ اچي پهتا هئا: اٽڪل ٥٠٠ جوشيلا نوجوان ۽ ٻار ديول جي ميدان ۾ گڏ هئا. ميڙ ڪيڏيءَ مهل اڳيان ته ڪيڏيءَ مهل پويان ٿي هٽيو. ماڻهو بيچينيءَ سان سر مٿي کڻي نهاري رهيا هئا، ڄڻ ته ڪنهن شيءِ کي ڏسڻ لاءِ منتظر هئا. فضا ۾ ڪجهه سڪون هو، ۽ ڪجهه ماڻهو اهڙيءَ طرح ڏسي رهيا هئا ڄڻ ته هنن کي ڪجهه معلوم نه هو ته ڇا

ڪجي ماڻهو بهادري ڏيکارڻ لاءِ ٽپا ڏيئي رهيا هئا. عورتن جا دٻيل آواز ۽ التجا ڪندڙ جملا مردن جي قدمن کي ڪجهه لرزائي رهيا هئا ليڪن انهن التجائن کان مرد بيزار پئي ڏٺا، ۽ ڪي آهستي آهستي هنن کي گاريون ٻه ڏيئي رهيا هئا. هو بصريءَ سان پري پنهنجي اکيان ڏسي رهيا هئا.

"متنڪا!" هڪ عورت جو دل سوز آواز آيو، "پاڻ تي رحم ڪر!"

"منهنجي جان نه کاءُ!" جواب مليو رعب دار آواز ۾ سڪون ۽ اعتماد هو.

"هرگز نه. اسين نوجوانن کي قربانيءَ جا ٻڪر بنجڻ نه ڏيندا سين. هنن ۾ اسان کان وڌيڪ سمجهه ۽ همٿ آهي. هن ماڻهن کي اسين هرگز نه وساريندا سين، ڇاڪاڻ ته اسان جي سبب ئي هنن کي جيل ۾ وڌو ويو هو ۽ هنن جي تڪليف سان اسان سڀني کي فائدو ٿيو هو."

سيٽيءَ جو آواز ماحول ۾ گونجڻ لڳو. ماڻهن جو آواز سيٽيءَ جي آواز جي بلند هئڻ ڪري ٻڌڻ ۾ نه ٿي اچي سگهيو. بلڪل تڙپي اٿيو. جيڪي ماڻهو ويٺا هئا، سي بيهي رهيا، ۽ هر هڪ تي ڪجهه وقت لاءِ خاموشي ڇانئجي ويئي. گهڻن جا چهرا زرد ٿي ويا هئا.

"رفيقو"! پاويل جو گهرو ڪڙڪيدار آواز آيو. ماءُ جي اکين ۾ گرم گرم لڙڪن ڪري جلن ٿيڻ لڳي ۽ هڪ ئي قدم سان هوءَ پنهنجي ٻٽ جي بويان وڃي بيٺي. هر طرف کان ماڻهو اچي پاويل جي گرد جمع ٿيا، جيئن ڪنهن چقمق جي طرف لوه جا ٽڪرا ڇڪجي ايندا آهن. ماءُ هن جي چهري جي طرف ڏنو ۽ هن کي فقط هن جون غيرت ۽ جرئت واريون ٻرندڙ اکيون نظر آيون.

"رفيقو! اسان فيصلو ڪيو آهي ته اسين اڄ کليو اعلان ڪنداسين ته اسين ڇا آهيون. اڄ اسين پنهنجو جهنڊو بلند ڪنداسين اهو عقل، انصاف ۽ آزاديءَ جو جهنڊو آهي!"

هڪ ڊگهي سفيد لڪڙي هوا ۾ وٽ کاڌو ۽ پوءِ مجمعي ۾ گم ٿي ويو، ۽ آهو هٿي ٻن حصن ۾ تقسيم ٿي بيٺو پوءِ هڪ ساعت کان پوءِ مزورن جي طبقي جو عاليشان سرخ پرچم ظاهر ٿيو ۽ ماڻهن مٿي کان آيو ٿي، هوا ۾ جهولن لڳو، اهو اهڙيءَ طرح مٿي پکڙيل هو، جهڙو ڪو وڏو سرخ پکي پنهنجا پر کولي بيٺو هجي- پاويل پنهنجو هٿ مٿي ڪيو ۽ پرچم ۾ لهرون پيدا ٿي ويون. هڪ درجن هٿن پرچم جي سفيد ڇڙهه کي پڪڙي ورتو ۽ انهن هٿن ۾ ماءُ جو هٿ به هو.

"مزدور طبقو زنده آباد!" پاويل نعرو لڳايو ۽ جواب ۾ سوين آواز گونجيا "زنده آباد سوشلسٽ ڊيمو ڪريٽڪ مزور پارٽي، اسان جي پارٽي، رفيقو! اها پارٽي اسان جي اميدن جو مرڪز آهي!" مٿي ۾ ڪجهه جوش پيدا ٿي ويو- جيڪي ماڻهو جهنڊي جي اهميت کان واقف هئا، اهي ان جي طرف هليا- ان طرح جلدئي مارن، سموئلوف ۽ گوسيف ۽ ٻيا وڌي، پاويل جي ويجهو اچي بيٺا-

نڪولائي سر کي جهڪائي، آهستي آهستي مجمع ۾ سرڪندي سرڪندي، اڳيان وڌي ويو، ۽ ماءُ کي ائين محسوس ٿيو ته ٻين چمڪندڙ اکين وارن نوجوانن هن کي پوئتي هٽائي ڇڏيو هو، جن کان هوءَ واقف نه هئي-

"دنيا جا مزور زنده باد!" پاويل نعرو لڳايو-

ان جي جواب ۾ هزارن ڳچين مان روح کي جيئاريندڙ آواز بلند ٿيا، جي خوشيءَ ۽ توانائيءَ جي چڙهندڙ طوفان وانگر هئا- ماءُ نڪولائيءَ ۽ ڪنهن ٻئي جو هٿ پڪڙيو- هن جو گلو ويهي ويو هو پر هوءَ رني ڪانه- هن جا گوڏا ٿڙڪڻ لڳا ۽ ڏڪندڙ چين مان چئي رهي هئي: "منهنجا ٻچا...."

نڪولائيءَ جي ماتا واري داغدار چهري تي هڪ عجيب مرڪ کيڏي رهي هئي. جهنڊي جي طرف هٿ وڌائيندي، هن زيرلب ڪجهه چيو، ۽ پوءِ وري اوچتو انهيءَ ئي هٿ سان پنهنجي

ماءُ کي سهارو ڏنائين ۽ هن کي پيار ڪيائين، ۽ زور سان ٿهڪ ڏنائين.

"رفيقو!" خوخول پنهنجي مٿي ۽ نرم آواز کي ماڻهن جي گوڙ ۾ بلند ڪندي، تقرير شروع ڪئي.

اسان هڪ نئين خدا جي نالي تي جهاد شروع ڪيو آهي، روشنيءَ ۽ عقل، نيڪيءَ ۽ صداقت جو خدا. اسان جي منزل مقصود تمام گهڻي پري آهي، پر اسان جو ڪنڌن جو تاج ويجهو ئي آهي، ۽ جنهن کي به صداقت جي فتح تي يقين ڪونهي، جنهن کي به سچائيءَ تي جان قربان ڪرڻ جي همٿ ناهي، جنهن کي به پنهنجي قوت تي اعتماد ناهي ۽ مشڪلن کان ڀڄي ٿو، اهو هڪ طرف هٽي وڃي. اسين پنهنجن صفن ۾ انهن کي ئي چاهيون ٿا جن کي اسان جي فتح تي يقين آهي. جيڪي منزل کي نٿا ڏسي سگهن انهن کي اسان سان قدم ملائي نه هڻ گهرجي. چاڪاڻ ته آخر ۾ انهن کي گهٽو افسوس ٿيندو. منهنجا پيارا رفيقو! هن صفن ۾ شامل ٿي وڃو. آزاد انسانن جو جشن زنده آباد، پڙهرين مئي جو جشن زنده آباد!"

مجمع ڪجهه وڌيڪ گهاٽو ٿي ويو. پاويل جهنڊي کي کنيو ۽ جڏهن هو اُن کي کڻي اڳتي وڌيو، ته جهنڊو هوا ۾ جهولڻ لڳو، ۽ جڏهن اس جي روشنيءَ ۾ چمڪڻ اڳو ته اڇين معلوم ٿيو جڻ ته آهو گهٽيءَ ڪشاده دليءَ وڏيءَ تاباڻيءَ سان مشڪي رهيو آهي. فيدور مازن گهاٽ شروع ڪيو:-

"پرائيءَ دنيا کي هميشه لاءِ نڪرائيندي...."

مئي مصرع ۾ گهڻن ماڻهن هڻ جو ساٿ ڏنو.

"اسين پيرن سان اُن جي دز کي چنبي .... چڏيون ٿا..."

ماءُ مازن جي پٺيان هلي رهي هئي. هن جي چپن تي گهٽي مسڪراهٽ کيڏي رهي هئي، ۽ هن جون اکيون فيدور جي مٿي جي پريان جهنڊي ۽ پنهنجي پٺ تي ڪتل هيون. هن جي چٽن ٻي طرف مرڪندڙ چهرا ۽ مرڪندڙ اکيون هيون، ۽ سامهون هن جو پٺ ۽ آندري اڳيان وڌندا پئي ويا. پنهي جي گهاٽ جو آواز هن جي

ڪنن ۾ گونججي رهيو هو. آندريءَ جو شوڪت سان ڀريل آواز پاويل جي گهري مٺي آواز سان ملي رهيو هو. ”اٿو، مزور، جهاد لاءِ اٿو! اٿو توهين محنت ڪريو ٿا ۽ فاقا ڪريو ٿا!“

ماڻهو ڊوڙندا سرخ جهنڊي کي ڏسڻ لاءِ آيا ٿي. ڊوڙندي وقت هو پڪاري رهيا هئا، پر هنن جي گوڙ گيت جي ڪري دٻجي ويو هو. هي اهو گيت هو، جو ماءُ جي پنهنجي گهر ۾ ٻين گيتن کان وڌيڪ نرميءَ ۽ ڌيرج ۾ ڳايو ويندو هو. اهو گيت هن وقت اوج تي هو ۽ اڄ اُن ۾ عظيم قوت هئي، جو رستن تي گونججي رهيو هو. اُن ۾ بي انتها قوت هئي، ۽ اهو گيت هڪ طرف مائهن کي مستقبل طرف ويندڙ ڊگهي رستي اختيار ڪرڻ جي دعوت ڏيئي رهيو هو، ته ٻئي طرف اهو گيت اها اها حقيقت به واضح ڪري رهيو هو ته هنن کي ڪهڙيون رنڊڪون ۽ مشڪلون درپيش ايندڙيون. گيت جي پر سڪون شعلي، سڀن شين جي سياهيءَ، مڪر ۽ ٻين گندگين کي ختم ڪري ڇڏيو نئين زندگيءَ جي هر خوف کي جلائي ڀسم ڇڏيو هو.

ڪنهن جو چهرو، جنهن تي ڪجهه خوف هو ۽ خوشي به، ماءُ جي ويجهو آيو، ۽ هڪ ڏڪندڙ آواز ۾ اُن چيو، ”متيا! تون ڪيڏانهن ٿو وڃين؟“

”وڃڻ ڏي هن کي!“ ماءُ ٻيهڻ کان سواءِ چيو، ”ڪوبه فڪر نه ڪر هن جو پهريائين مون کي به ڊپ لڳندو هو. منهنجو پٽ اتي سڀني کان اڳ آهي. هو ڏس، جنهن جي هٿ ۾ جهنڊو آهي!“

”احمق ڪيڏانهن ٿا وڃو! ايڏانهن فوج بيٺل آهي!“

اوچتو پنهنجي سڪل هٿ ۾ ماءُ جو هٿ ٻڪڙيندي هڪ ڊگهيءَ سهيءَ عورت چيو:

”اڙي ڀيڻ، ٿورو ٻڌ ته سهي! هي ماڻهو ڇو ڳائي رهيا آهن ۽ ڇا ڳائي رهيا آهن؟ ۽ منهنجو متيا به ڳائي رهيو آهي!“

”ڊڄڻ جي ڪابه ڳالهه ناهي،“ ماءُ هن کي سمجهائيندي چيو، ”هنن جي زندگيءَ جو مقصد بلڪ مقدس آهي. ٿورو سوچ

ته سهي ته جيڪڏهن ماڻهو يسوع جي خاطر ، پنهنجي جان قربان نه ڪن ها ، ته خود يسوع جو وجود ئي نه هجي ها!"

اوچتو اهو خيال هن جي ذهن ۾ بجليءَ وانگر روشن ٿي ويو ، ۽ آهو صاف صاف ماڻ جي دل ۽ دماغ تي حاوي ٿي چڪو هو- هن ان عورت جي طرف ڏٺو جيڪا مضطربءَ سان هن جو هٿ پڪڙيو بيٺي هئي.

"جيڪڏهن ماڻهو هن جي خاطر ، خدا جي خاطر پنهنجي جان نه ڏين ها ، ته يسوع جو نالو ڪٿي نه هجي ها! ۽ نه ٻڌڻ ۾ اچي ها!" هن هڪ لمحل مسڪراهٽ سان وري اهو جملو دهرايو.

سيزوف هن جي ويجهو آيو. "اڄ ته ماڻهو ڪابو ڪلايو جلوس ۾ وڃي رهيا آهن ، امان!"

هن ٽوپي لاٿي ۽ هٿن کي هلائيندي ، گاني ٽال ڏني "گانو ٿي رهيو آهي ، ۽ گيت بـ ڪهڙو نه سٺو آهي امان ، ڪيئن؟ ڪنهن شيءَ کان بـ هو ڪونه ٿا ڊڄن!" سيزوف چيو.

ماڻ جي دل زور سان دڪ دڪ ڪري رهي هئي ۽ ان ڪري ئي هوءَ پٽيان رهجي ويئي هئي جلدئي هن کي ڏکو ڏيئي هڪ طرف ڪيو ويو ۽ پوءِ هوءَ ڏڪا ڪائيندي اچي احاطي جي ديوار سان لڳي ۽ ماڻهو گهٽي پيڙ ۾ اڳتي وڌي رهيا هئا- ماڻهو تمام گهٽا هئا ۽ هن کي انهيءَ ڪري خوشي ٿي رهي هئي.

"اٿو مزورؤ جهاد لاءِ اٿو!" ائٽن معلوم ٿي رهيو هو جڏ ته ڪو پتل جو ٽوٽارو ماحول ۾ ڪنهن جنگي ڏڻ جي لئي وڄائي رهيو آهي ، اهو ماڻهن کي بيدار ڪندو ، ڪنهن کي جدو جهد لاءِ اڪسائيندو ، ڪنهن کي جوش ڏارينـدو ڪنهن کـي سڪ ۽ سوڀ جي مهر کان آڻنا ڪندو وڃندوئي رهيو. آن ڪنهن جي دل ۾ لرزشون ۽ اميدون پيدا ٿي ڪيون ، ته ڪنهن جي دل ۾ غصي ۽ انتقام جا دروازا کولي ٿي ڇڏيا هر شخص اوڏانهن ڏسي رهيو هو ، جنهن پاسي سرخ جهنڊو لهرائي رهيو هو-

"هـو وڃي رهيا آهـن!" ڪنهن زور سان رڙ ڪئي. آواز

ڪافي بلند هو "شاباش دوستو!" ۽ ڇاڪاڻ ته هن شخص ڪا تمام وڏي ڳالهه ٿي چوڻ چاهي، جيڪا لفظن جي لباس ۾ هرگز ڍڪجي نٿي سگهي، ان ڪري هن هڪ وڏي گار ڏني- ڪاوڙ جو سمنڊ هن جي دل ۾ ڇوليون ماري رهيو هو.

"ڪافر!" ڪو شخص ڪنهن گهر جي دريءَ مان ظاهر ٿيو مڪ ڏيکاريائين ۽ رڙ ڪيائين، "ملڪ معظم جي خلاف، معظم زار جي خلاف بغاوت ڪري رهيا آهن! بغاوت!" ماءُ جي ڪنن ۾ هڪ روئندڙ ۽ ڪجهندڙ آواز آيو.

مرد ۽ زالون اڳيان وڌندا ويا ۽ ماءُ کي ماڻهن جي پريشان چهرن مان اداسي چڱيءَ طرح نمايان نظر اچي رهي هئي- ميڙ بکين جي ولر وانگر اڳتي وڌندو ويو ۽ ائين معلوم ٿي رهيو هو ته گيت جو آواز هر ڪنهن کي اڳتي گهلي رهيو هو. اهو گيت پوريءَ قوت سان ماڻهن کي اڳتي وڌائي رهيو هو. ماءُ جي اکين اڳيان پري کان ڳاڙهي جهوليندو جهنڊي سان گڏ پنهنجي پٽ جو چهرو ڦرڻ لڳو- هن جي منهن ۽ چمڪندڙ اکين مان اعتماد نمايان هو-

هاڻي هوءَ جلوس ۾ سڀني کان پٺتي رهجي ويئي هئي ۽ اهڙن ماڻهن سان گڏ هئي جيڪي گهڻي اطمينان سان آهستي آهستي هلي رهيا هئا، ۽ اهڙن تماشائين وانگر بي نيازيءَ سان سڄيءَ ڳالهه کي ڏسي رهي هئي، جن کي نتيجي جي پوري ڄاڻ هئي. اهي ماڻهو غير جذباتي ۽ هلڪي آواز ۾ ڳالهائي رهيا هئا.

هڪ فوج جي ڪمپني اسڪول وٽ ۽ ٻي ڪارخاني وٽ موجود آهي.

"گورنر اچي ويو آهي" "سچ!"

"مون خود ڏٺو آهي!" ٿوري دير ٿي آهي، جو هو آيو آهي."

"ان ۾ ته ڪو شڪ ناهي ته هو اسان کان ڊڄڻ لڳا آهن. ٿورو سوچي ته ڏس، فوج ۽ گورنر!" ڳالهائيندڙ خوش ٿي گار ڏني.

اوه، توهين اڻ ڄاڻ شخص! ماءُ سوچيو، پر جيڪي لفظ هن ٻڌا سي بلڪل سرد ۽ بيجان هئا- هنن ماڻهن کان پري ٿيڻ

لاءِ هوءَ آهستي ٿورا ٿورا قدم وڌائي رهي هئي ڇلڪاڻ ته انهن کان اڳ نڪري وڃڻ سولو ڪم نه هو.

اوچنو ائين محسوس ٿيو ته ڄڻ جلوس جو اڳيون حصو ڪنهن شيءِ سان ٽڪرايو ۽ ان ڪري ان جو باقي حصو ڊنل آواز سان گڏ پٺيان هٽي ويو. گيت به ڪجهه گهٽ آواز ۾ پئي ٻڌڻ ۾ آيو، پر ڪجهه وقت کان پوءِ اهو وري ساڳيءَ طرح بلند ٿيو، ۽ ان جي ڌن وڌيڪ تيز ٿي ويئي. پر ٿوريءَ دير کان پوءِ آواز وري بند ٿي ويو. هڪ هڪ ٿي ماڻهن گانو بند ڪيو، پر ڪجهه ڌار آواز ٻڌڻ ۾ پئي آيا، جيڪي گيت کي وري ساڳيءَ عظمت ۽ لئي تي آڻڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيا هئا.

”اٿو مزورو، جهاد لاءِ اٿو! اٿو توهين جملي محنت ڪريو ٿا ۽ فاقا ڪڍو ٿا!“ پر هن وقت آواز ۾ اهو ولولو نه هو ۽ نه ئي اهو اعتماد هو، جو ڪجهه وقت اڳ هو، ڇاڪاڻ ته ان وقت ماڻهن تي خوف گهڻو طاري ٿي چڪو هو.

ماءُ کي اڳيان ڪجهه نظر ئي نه پيئي آيو ۽ هن کي اهو به معلوم نه ٿيو ته آخر ڇا ٿيو آهي. اڳيان وڌي، هوءَ انهن ماڻهن سان ٽڪرائيندي رهي، جي پٺي هٽي رهيا هئا. ڪن جا حواس ٺيڪ نه هئا، ڪن جا سر جهڪيل هئا، ڪجهه پريشان ٿي مشڪي رهيا هئا ۽ ڪجهه طنزيه انداز ۾ سيٽي وڄائي رهيا هئا. هوءَ هنن جي چهرن ۾ ڪجهه ڳولي رهي هئي، هن جون اکيون سوال ڪري رهيون هيون، انهن ۾ التجا هئي ۽ آهي اپيل ڪري رهيون هيون.

”رفيقو!“ پاويل جو آواز آيو، ”فوجي به اهڙائي انسان آهن جهڙا اسين، هو اسان تي هرگز هٿ نه کڻندا، ۽ آخر ڇو هٿ کڻندا؟ ان ڪري، جو اسين اهڙيءَ صداقت جو اعلان ڪري رهيا آهيون، جنهن کان هرهڪ واقف هئڻ گهرجي؟ هنن کي به آنهيءَ جي اينري ضرورت آهي جيتري اسان کي ٿي سگهي ٿو ته هنن کي هن وقت ان جو احساس نه هجي، پر آهو وقت

پري ڪونهي جڏهن قتل ۽ غارت گريءَ جي جهنڊي هيٺ اسان جي مخالفت ڪرڻ بجاءِ هو آزاديءَ جي جهنڊي هيٺ اسان سان گڏجي ڪلهو ڪلهي ۾ ملائيندا. هنن جي ذهنن ۾ صداقت جو ٻج پيدا ڪرڻ لاءِ اسان کي قدم وڌائڻ گهرجي، اڳيان وڌو، رفيقو!"

پاويل جي آواز ۾ پڪو ارادو نمايان هو. هن جا لفظ بلڪل واضح ۽ صاف هئا، پر مجمع منتشر ٿيڻ لڳو، هڪ هڪ ڪري ماڻهو صفن مان پٺيان رهجندا ويا، ڪجهه گهرن جي طرف هليا ويا ۽ ڪي ٿورو پري وڃي بيهي رهيا- جلوس هينئر پور پاسي ٽڪنڊي جي شڪل اختيار ڪري چڪو هو، جنهن جي منڍ ۾ پاويل هو ۽ مزدورن جو جهنڊو هن جي سر تي گهڻي شان سان چمڪي رهيو هو، يا شايد جلوس هڪ ڪاري پکيءَ سان مشابهت ڏيئي رهيو هو، جو پر پکيڙي اڏامڻ لاءِ تيار هو، ۽ پاويل آن جي چهنب وانگر نظر اچي رهيو هو، ڇاڪاڻ ته هو چهنب جي جاءِ تي هو. ماءُ ڏٺو ته رستي جي منڍ تي سخت منهن وارن ڪاوڙيل ماڻهن جي هڪ ساريڪي ڀوري ديوار چونڪ ڏانهن وڃڻ جي رستي کي روڪيو بيٺي هئي. انهن مان هر هڪ شخص جي ڪنڌ تي ڪٺور مرڪ جون سنگينون چمڪي رهيون هيون، ۽ آها خاموش ديوار ڄڻ برف جهڙو سرد ساهه کڻي رهي هئي، جنهن مزورن کي گهيري ۾ آئي ڇڏيو هو. ان ڪري ماءُ تي خوف طاري ٿي ويو هو.

ماءُ ميڙ کي چيريندي، ماڻهن کي ڌڪا ڏيندي، پنهنجي لاءِ رستي ٺاهڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي. هوءَ اهو رستو جهنڊي تائين پهچڻ لاءِ ٺاهي رهي هئي. جهنڊي جي گرد وڏو مجمعو هو. هن مجمعي ۾ هن جا ڪي واقف ماڻهو هئا ۽ ڪي ناواقف هن جو اوچتو هڪ وڏي ڏاڙهيءَ واري ڪاڻي ماڻهوءَ سان ٽڪر ٿيو جنهن جي کيس پٺ لڳي هئي.

"تون ڪير آهين؟" آن ماڻهوءَ منهن ورائي هن کي ڏسڻ جي ڪوشش ڪندي چيو.

"پاويل ولاسوف جي ماءُ آهيان،" هن چيو.

ماءُ هن کي احساس ٿي رهيو هو ته هن جا گوڏا وسامي رهيا هئا ۽ هن جون هيٺيون چپ ڏکي رهيو هو.

”آها، جيڪا کمچو کڻندي هئي!“ ڪاڻي شخص چيو.

”رفيقو!“ پاويل جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو، سڄي زندگي اسان کي اڳتي وڌڻ گهرجي، اسان لاءِ هاڻي ٻيو ڪوبه رستو ناهي!“

ماڻهو خاموش ٿي ويا، جهندو ڪجهه بلند ٿيو. هڪ ساعت لاءِ ڦڙڪيو، پوءِ ماڻهن جي سرن مٿان ڦڙڪندو اڳتي وڌڻ لڳو هاڻي آهو فوجين جي ڀوريءَ ديوار جي طرف کنيو پئي ويا. ماءُ ڏکي ويئي. هن کي ڳيڙي پئجي ويئي، ۽ هوءَ ٽٻيءَ ۾ پئجي ويئي. هن پنهنجيون اکيون بند ڪري ڇڏيون هيون فقط چار شخص، پاويل، آندري، سموئلوف ۽ مازن، مجمع کان ڌار ٿي ويا هئا. هوا ۾ فيدور مازن جو آواز گونجڻ لڳو:

”توهين شهيد ٿيا! توهان هڪ عظيم قرباني ڏنو!“

۽ هلڪي آواز ۾ ان جو جواب هي مليو ڄڻ ته ڪو وڏو ساه کڻي رهيو آهي.

”هن مشڪل جنگ ۾ ....“

هو موسيقيءَ جو آواز بلند ڪندا ۽ تال ڏيندا اڳيان وڌندا ويا.

فيدور جي آواز ۾ رواني هئي.

هن آواز ۾ اعتماد هو ۽ پڪي ارادي جو اعلان هو.

”توهان سڀڪجهه قربان ڪري ڇڏيو، جيڪي ڪجهه توهان وٽ آهي ....“

۽ هن جي رفيقن ٻيءَ مصرع کي کنيو:

”آزاديءَ جي خاطر ....“

”هو! هو!“ ڪنهن پاسي کان وحشي هڏيءَ جو آواز آيو.

”مرئيا پڙهي رهيا آهن، حرامزادا!“

”چکائينس ڪو مڪ جو مزو!“ غصي سان بريل هڪ آواز ٻڌڻ ۾ آيو.

ماءُ پنهنجي سيني کي هٿ سان دٻايو ۽ چئن ئي طرفن ڏانهن

ڏٺو. هن ڏٺو تہ مجمعو، جو اڳي سڄي رستي تي پکڙيل هو، هاڻي هنن چئن کي جهنڊو کڻي ويندي ڏسي، وائڙو ٿي بيهي رهيو هو. اٽڪل هڪ درجن جلوس جا ماڻهو هنن جي پويان وڃي رهيا هئا، ۽ هر قدم تي ڪو نہ ڪو پويان رهجي ٿي ويو. ائين معلوم ٿي رهيو هو ڄڻ تہ رستي جي پٿرن ڪري سندن پير ڇڄي رهيا هئا.

”زور جو هر حالت ۾ خاتمو ٿيندو،“ فيدور گهڻي جوش ۾ ڳايو ۽ ٻين هم آواز ٿي جواب جو اعلان ڪيو.

”ماڻهو ضرور بيدار ٿيندا“ هنن جي ڳائڻ سان گڏ خوف جون ڪي لهرون بہ شامل هيون.

”هاڻي حڪم ٿيڻ وارو آهي-“ ۽ ان وقت سامهون واري طرف کان هڪ آواز آيو:

”بندوقون سنڀاليو!“

سنگينون لڏنديون وڌنديون آيون- ايترو، جو اڳيون وڌي، جهنڊي سان اچي لڳيون- ۽ هو جهنڊي وارن تي اکيون ڦوٽارڻ لڳا.

”اڳتي وڌو!“

”هو اچي ويا....“ ڪاڻي ماڻهوءَ پنهنجي کيسي ۾ هٿ وجهندي، هڪ طرف مڙندي چيو.

ماءُ بنا اک ڇنڀڻ جي ڏسي رهي هئي. فوجين جي پوري لهر رستي جي پوريءَ ويڪر تي پکڙجي ويئي ۽ گهڻي رعب سان اڳتي وڌي ويئي هنن جي سنگينن جون تيز نوڪون چمڪي رهيون هيون يڪا يڪ هنن جي قطار روڪجي ويئي. هن ڏٺو تہ آندري پاويل جي اڳيان اچي ويو هو، ۽ هو ان جي ڍال ٿي بيٺو هو. هنجي ڳري جسم پاويل کي پنهنجي ٻٺيان سڄو لڪائي ڇڏيو هو.

”هڪ طرف هٽي وڃو!“ پاويل رڙ ڪري چيو آندري پنهنجي پٺيان هٿ ٻڌي ڳائي رهيو هو. پاويل هن جي ڪنڌ کي جهٽڪو ڏيئي هڪ پاسي ڪري ڇڏيو: ”منهنجي پاسي ۾ هل! جهنڊي کي سڀ کان اڳ ۾ رهڻ ڏي!“

"ڪک پن ٿي وڃو!" هڪ آفيسر پنهنجي باريڪ آواز ۾ حڪم ڏنو.

هن تلوار کي سڌو ڪيو، هن جون کڙيون مٿي ٿيون. ۽ پوءِ گوڏا جهڪائي هن بوٽ جا ترا زور سان پاڻ ۾ ٽڪرايا.

ماءُ جون نظرون هن جي بوٽ جي پالش تي لڳل رهيون.

هن آفيسر جي پٺيان هڪ ڊگهي قد وارو شخص هو، جنهن جي لسي چهري تي گهاٽين مڇن جو مچو چهٽل پئي ڏٺو.

ڊگهو ڪوٽ، پٽا پٽي پتلون جنهن جي پٽن جو رنگ هيڊو هو، ڳرو ڀريل جسم هن جا به ٻيئي هٿ پٺيءَ پوئتان ٻڌل هئا.

هن پنهنجا گهاٽا ڀرون مٿي کڻي پاويل کي ڏٺو.

۽ ماءُ! — ائين معلوم ٿي رهيو ته نه کٽندڙ نگاهن سان هنن کي تڪي رهي هئي. هن جيئن ساه کنيو ٿي تيئن ائين ٿي ڏٺو ته ڄاڻ هن جو سينو ڦاٽو.

هن جي چپن مان رڙ نڪرڻ گهربو ٿي مگر آها هن کي نڙيءَ ۾ ئي گهٽجي ويئي ٿي خبر نه آهي ته ڇو؟ هوءَ پنهنجي دانهن کي اهڙيءَ طرح دٻائي رهي هئي، جڻ هن پنهنجي ٻنهي هٿن سان سيني کي قابو ڪري جهليو هو.

هوءَ ٿڙڪي رهي هئي ۽ بنا سوچي سمجهي اڳتي وڌندي ويئي.

هن جو احساس بيجان ٿي چڪو هو، هوءَ فقط ايترو سمجهي رهي هئي ته هن جي پٺيان ايندڙ هجوم کر و کر ٿي رهيو هو.

انهن جي لڏندڙ مٿن تي سرد هوا لڳي، ۽ هو خزان جي پنن وانگر هڪ هڪ ٿي اڏامندا ويا.

سرخ جهنڊي جي چوڌاري ماڻهن جا هٿ گهٽبا ويا، ۽ هن کي رستي تي فوجين جا چهرا صاف صاف ڏيکائي ڏيئي رهيا هئا.

انهن جي قطار ۾ الڳ الڳ رنگن جون اکيون چمڪي رهيو هيون.

۽ هن جي اڳيان پاڻيءَ جي لهرن وانگر سنگينون چمڪيون پئي.

انهن سنگينن جو رخ ماڻهن جي سينن ڏانهن هو، پر اهي اڃا رڳو آنهن کي پاڻ کان پري رکڻ جي ڪوشش ڪري رهيون هيون.

ماءُ جي پويان اُنهن ماڻهن جي قدمن جو آواز اچي رهيو هو، جيڪي ڀڄي رهيا هئا."

گهبرايل ۽ پريشان آواز ٻڌجي رهيا هئا.

"دوستو، پکڙجي وڃو"!

"ولاسف ڀڄو"!

"پاويل موٽي اڄ"!

"پاويل جهنڊو هيٺ ڪر!" نڪولائي وسوف شيڪوف کهري آواز ۾ چيو. "اهو مون کي ڏي، آءٌ ان کي لڪايان ٿو".

نڪولائيءَ ائين چوندي، اچي جهنڊي جي ڇڙهه ۾ هٿ وڌو.

جهنڊو لڏڻ لڳو.

"ڇڏ! هن کي ڇڏي ڏي!!" پاويل گرجدار آواز ۾ چيو.

نڪولائيءَ پنهنجو هٿ پويان هٽايو! بلڪل اهڙيءَ طرح جيئن ڪنهن جو هٿ اتفاقي باه ۾ پوڻ کان پوءِ هٽندو آهي.

گيت ختم ٿي ويو.

پاويل جي چوڌاري ڪي ماڻهو گڏ ٿي ويا، ليڪن هو انهن جي مجمع کي چيري اڳتي وڌيو.

هڪدم چئني ئي پاسي خاموشي ڇانئجي ويئي.

جهنڊي جي گرد ويهارو ماڻهن جو مجمعو هو، ۽ اهو اڃا مضبوطيءَ سان کڙو ٿيو بيٺو هو.

ماءُ ڏٺو تہ هوءَ انهن جي طرف ڇڪتي وڃي رهي هئي. هن هن سان ڪجهه ڳالهائڻ گهريو ٿي.

"ليفٽننٽ هي جهنڊو هن جي هٿن مان ڦري وٺ"!

هڪ پوڙهي پوري پنو قد واري شخص جي واتان اهي اکر نڪتا، ۽ هن آڱر سان جهنڊي جي طرف اشارو به ڪيو. اڳيون ڊگهي قد وارو شخص پاويل تي ٽٽي پيو ۽ هن وڌي جهنڊي جي لٺ ۾ اچي هٿ وڌو—

"هن کي ڪيرائي ڇڏ!"

سرخ جهنڊو هوا ۾ لڏڻ لڳو.

ڪيڏيءَ مهل کاٻي طرف مڙيو ٿي ۽ ڪيڏيءَ مهل ساڄي طرف ۽ وري بلند ٿي ويو ٿي.

ڊگهي قد وارو آفيسر پوئتي هٽي ويو ۽ بيهي رهيو.

ماءُ نڪولائيءَ کي همت ڏياري رهي هئي، هو مٺيون ڀيڙي وڌڻ لڳو.

"پڪڙيوس!" پوڙهي حشمت ڀريل آواز ۾ چيو ۽ زمين تي زور سان پير هنيو.

ڪي ٿورڙا سياهي اڳتي وڌيا، جن مان هڪڙو پنهنجو بندوق جو ڪنداڪ هوا ۾ لهرائي رهيو هو. جهنڊو هڪ دفعو وري به لڏيو ۽ .... ڪري پيو .... ڪري پيو ۽ هجوم ۾ غائب ٿي ويو.

"آه" ڪنهن سور منجهان ڪندي چيو.

ماءُ هڪ وحشي ڌرندي وانگر چيخ ڪئي، ليڪن پاويل جي صاف ۽ کليل آواز سپاهين جي هجوم مان ماءُ کي جواب ڏنو.

"خدا حافظ، امان، خدا حافظ!"

"هو جيئرو آهي!"

ماءُ جي دل تي ڪاري ضرب لڳي.

"خدا حافظ امان، منهنجي پياري امان، خدا حافظ! آندري جو آواز هو.

ماءُ پنهنجو هٿ مٿي ڪري لوڏيو. هوءَ کڙيون مٿي ڪري ڏسڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي، آندري جو گول چهرو ڏيکارئي ڏيئي رهيو هو، هو کليو پئي ۽ سر جهڪائي سلام ڪري رهيو هو.

"منهنجا ٻچا آندروشا، ياشا!" هن دانهن ڪئي.

"خدا حافظ ڪامريڊو!" هنن سپاهين جي هجوم مان چيو.

هڪ ٽٽل ۽ مغموم ٻڙاڏو ٻڌڻ ۾ آيو، اهو پڙاڏو، مڪانن جي درين ۽ ڇتين تان اچي رهيو هو.

ماءُ محسوس ڪيو ته ڪو هن جي سيني کي دٻائي رهيو آهي.

ماءُ ڌنڌليل اکين سان ڏٺو، هيءُ وچولي قد جو هڪ آفيسر

هو. هن جو چهرو سرخ ۽ ڇڪيل هو، هو رڙ ڪري چئي رهيو هو -
"پوڙهي عورت! هتان هلي وڃ!"
ماءُ هن تي نظر وڌي ماءُ ڏٺو ته جهنڊي جي بانس جي لٺ هن جي پيرن ۾ ٽڪر ٿي پيئي هئي. ڪاٺيءَ جي هڪ ٽڪر ۾ ڳاڙهو ڪپڙو بي ترتيبيءَ سان ويڙهيو پيو هو.
ماءُ جهڪي ۽ هن انهيءَ ٽڪر کي کنيو.
آفيسر، آهو جهنڊو هن جي هٿن مان ڦري، پري اڇلائي ڇڏيو، ۽ زمين تي پير هڻندي چيو -
"آءٌ توکي چئي رهيو آهيان ته هتان هلي وڃ!"
هڪ گيت سپاهين جي هجوم ۾ بلند ٿيو.
"آٺو، جاڳو، اي مزورؤ!!"
هر هڪ شيءِ ڦرندي نظر آئي ٿي، هر شيءِ ور پئي کاڌا ۽ هرڪا شيءِ ڏڪي رهي هئي.
۽ هڪ خوفزده گوڙ، ٽيليفون تارن جي لرزش سان مشهابت رکندڙ، هوا ۾ ڀرجي ويو، آفيسر پوئتي هٽي ويو، ۽ هن فوجين کي حڪم ڏنو -
"سارجنٽ ڪريانف! هن گيت کي بند ڪراءِ!"
ماءُ وڌي آهو جهنڊو کنيو، جو آفيسر پري اڇلائي ڇڏيو هو.
"هن جي منهن کي ڪپڙي سان بند ڪر"
گيت جي لئي آهستي آهستي بند ٿي ويئي، ڪنهن اچي ماءُ کي ڪنڌ کان جهلي، هن جي چهري کي ڦيرائي پاڻ ڏانهن ڪيو ۽ رنڀندي چيو:
"وڃ هلي! آءٌ ٿو توکي چوان ته هتان هلي وڃ!!"
ڏهن قدمن جي مفاصلي تي ماءُ هڪ وڏو انبوهه ڏٺو.
اهو انبوهه گوڙ ڪري رهيو هو.
اهو انبوهه دانهون ڪري رهيو هو.
اهو انبوهه سٽيون وڄائي رهيو هو.

اهو انبوهه آهستي آهستي گهٽيءَ ۾ غائب ٿي رهيو هو، ۽ گهرن جي حاطن ۾ داخل ٿي رهيو هو.

”وڃ هلي وڃ!“ هڪ وڏين مڇن واري آفيسر رڙ ڪري چيو.

هن ماءُ کي ڌڪو ڏنو.

ماءُ هلڻ لڳي، هوءَ جهنڊي جي بانس تي جهڪي،

هاڻ هوءَ تکو تکو هلڻ لڳي، مگر هن جون ٽنگون ڏکڻ لڳيون. هوءَ پٿر جي ديوار جي سهاري هلڻ لڳي. هوءَ پهرين انهيءَ ديوار تي هٿ رکي، آن جي آڌار تي آٿي بيٺي، ۽ پوءِ آهستي آهستي ٿڙندي ٿڙندي هلڻ لڳي.

ماڻهو هن جي پنيان هلڻ لڳا.

سپاهي هنن جي پٺيان شور مچائي رهيا هئا.

وڃو! وڃو!!

ماءُ ڏٺو ته ماڻهو وري سوڙهي گهٽيءَ ۾ گڏ ٿيڻ شروع ٿيا آهن. جيڪي هنن کي ڀڄائي رهيا هئا، اهي هاڻي پوئتي بيهي رهيا.

ٿورڙو پري

ٻيا فوجي اڃا ماڻهن کي ڇڙوڇڙ ڪري رهيا هئا.

ماءُ واپس وڃڻ نٿي گهريو. مگر ڪنهن اڻ ڄاتيءَ مجبوريءَ سان هوءَ اڳتي هلندي رهي هن جي سامهون هڪ گهٽي آئي، هيءَ آن ۾ هلي ويئي، ۽ هڪ پيرو وري به بيهي رهي.

هن نهايت ڏکوئيندڙ حالت ۾ هڪ سرد آه ڀري.... هوءَ ٻڌڻ لڳي، ڪٿان ڪن گڏيل آوازن جي گونج هن جي ڪنن تي پيئي جهنڊي جي لٺ تي جهڪي، هوءَ اڳتي وڌي. هن جا ڀرون ڦڙڪي رهيا هئا ۽ پاڻ پگهر ۾ شل هئي.

هن جا چپ به ڏڪي رهيا هئا.

هن جا هٿ لڏيا، هن ڪي لفظ چوڻ ٿي گهريا، جيڪي هن جي دل ۾ شعلن وانگر ڀڙڪي رهيا هئا.

هن جي خواهش هئي ته هوءَ زور سان چيخ ڪري، هن جي خواهش هئي ته هوءَ ڪا ڳالهه ڪري.

پاسي واري گهٽي کاٻي طرف مڙي ٿي.
ماءُ ڪنڊ ٿي ماڻهن جو هجوم ڏٺو.
ڪو وڏي آواز سان چئي رهيو هو.
”هو رڳو پنهنجي دليري ڏيکارڻ لاءِ سنگينن جي سامهون ڪونه ٿي ويا.
”اها ڳالهه ياد رک .....“
”تو هنن کي ڏٺو! ....“
”سپاهي هنن ڏانهن وڌيا ٿي، ته به هو بيخوف سينو تاڻيو بيٺا هئا.... ڪيئن ....“
”پاشا ولاسف کي ڏٺئي! ....“
”هو ننڍڙو روسي، جو پنهنجي پٺيان هٿ ٻڌيو بيٺو هو!“
”منهنجا پيارؤ! منهنجا پيارا ماڻهو ئو!“ ماءُ هجوم کي چيريندي ۽ دانهن ڪندي چيو.
ماڻهن سندس احترام ۾ هن لاءِ هٿي رستو ڪيو.
هنن ۾ هڪ ماڻهوءَ کلي چيو:
”هن کي ڏسو، اڃا به جهنڊو هن جي هٿ ۾ آهي.“
”چپ رهو!“ ڪنهن سخت لهجي ۾ چيو.
ماءُ پنهنجي ٻانهن کي ڊگهو ڪيو، ۽ چيو:
”خدا جي واسطي منهنجي ڳالهه ٻڌو، اوهين سڀئي نيڪ آهيو، منهنجا ٻچا! دليريءَ کان ڪم وٺو- بيخوف ٿي پنهنجي آسپاس کي ڏسو- خوف نه ڪريو،
”اسان جا ٻچا، نئينءَ دنيا ۾ قدم رکي رهيا آهن! ها اسان جا ٻچا!!
”اسان جي رت کي سچ لاءِ وهايو پيو وڃي، پنهنجي دل ۾ خلوص ۽ ديانت کي جاءِ ڏيئي، هو هڪ نئون رستو کولي رهيا آهن.
هڪ سڌو ۽ صاف رستو-
”اهو رستو سڀني لاءِ آهي.“

"اهو رستو اوهان لاءِ به آهي."

"هنن اوهان جي بچن لاءِ ، پاڻ تي هڪ مقدس فرض عائد ڪيو آهي.

"هو نسون ڏينهن جي سچ جي تلاش ۾ آهن ، هڪ اهڙي سچ جي تلاش ۾ جو هميشه چمڪندو رهي.

هو هڪ نئين زندگي گهرن ٿا.

"سچ ، انصاف ۽ چڱائيءَ واري زندگي به"

هن جي دل تڙڪي رهي هئي ۽ هن جو سينو کشادو ٿي رهيو هو ، هن جي نڙي سکي ويئي هئي هن جي دل جي گهرائين ۾ نوان لفظ جنم وٺي رهيا هئا.

محبت جا لفظ.

پنهنجي آغوش ۾ سميٽڻ وارا لفظ.

جن لفظن هن جي زبان کي جيئرو ڪيو هو ۽ هن جي زبان آزاديءَ سان هن جي وات ۾ هلي رهي هئي.

هر طرف خاموشي چانيل هئي. جڏهن هجوم جو داڙو هن جي آسپاس تنگ ٿي ويو ، تڏهن هن انهن کي ڏڏو ته هو ڪجهه سوچي رهيا هئا.

هن جي دل چئي رهي هئي ته هو انهن ماڻهن کي چوي ته- اوهين سڀ منهنجي پٺ جي نقش قدم تي هلو! آندريءَ جي نقش قدم تي هلڻ جي هدايت حاصل ڪريو ، جيڪي پوليس جي هٿان گرفتار ٿي چڪا هئا! ۽ هن چاهيو ٿي ته هو انهن کي چوي ته جيڪي ماڻهو اڪيلا رهجي ويا آهن تن جي پيروي ڪريو.

هن وري انهن ماڻهن کي ڏڏو ، جن جو ڏيان ڏانهس چڪيل هو ۽ جيڪي خاموش بيٺا هئا.

هن وري پنهنجي تقرير شروع ڪئي.

"اسان جا پڇا دنيا ۾ خوشيءَ جي طرف قدم وڌائي رهيا آهن.

"هنن جا اهي قدم اسان سڀني لاءِ آهن ، هنن اها قرباني مسيح جي سچائيءَ لاءِ ڏني آهي.

”هنن آنهن ئي ماڻهن جي خلاف احتجاج ڪيو آهي، جن اسان کي دغا ڏني، اسان سان فريب ڪيو ۽ اسان سان رياڪاري ۽ جعلسازي ڪري اسان کي تباه ڪيو آهي.

”منهنجا پيارا ماڻهوؤ! منهنجي ٻچن جو خون اوهان جي اها حالت ڏسندي، ٿهڪي آٿيو آهي.

”دنيا لاءِ، دنيا جي ماڻهن لاءِ، دنيا جي مزورن لاءِ آنهن سر ڌڙ جي بازي لڳائي آهي. جڏهن اهو سڀ سچ آهي ته پوءِ اوهين ڇو ٿا انهن کان پاسو ڪريو. انهن تي الزام نه لڳايو، هنن کي اڪيلو نه ڇڏيو، اوهين پنهنجي ٻچن کي هڪ سنسان اڪيلي رستي تي نه ڇڏيو. هنن جو ڪجهه ڪيو آهي، سو سڀ انهيءَ لاءِ ته هو اوهان کي سچائيءَ جو رستو ڏيکارين ۽ اوهان کي انهيءَ رستي تي هلائين. اوهين پاڻ تي رحم ڪريو.

”هنن سان محبت ڪريو.“

’هنن جي دلين کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريو.‘

”هنن جي دلين تي اعتبار ڪريو، جن ۾ سچائيءَ جنم ورتو آهي ۽ سچائيءَ جي باه هنن جي دلين ۾ ڀڙڪي رهي آهي. هو سچائيءَ لاءِ مري رهيا آهن.

”اوهين انهن تي ڀروسو ڪريو ....“

هن جو آواز ٽٽي پيو ..... هوءَ ڪرڻ لڳي، هن جي طاقت هن کي جواب ڏنو .... ڪنهن وڌي اچي هن کي ٻانهن مان ورتو.

”اڙي هيءَ ته ڪيڏا نه سچا لفظ بيان ڪري رهي آهي!“

ڪنهن ڀريل گلي واري آواز ۾ چيو - ”بلڪل سچا لفظ! منهنجا نيڪ دوستو!“

هڪ ٻئي آواز هن تي رحم کائي چيو، ”ذرا ٻڌو ته سهي ته هوءَ پنهنجي پاڻ کي ڪيتري قدر نه تڪليف ڏيئي رهي آهي!“

”بيوقوف! هن پنهنجي پاڻ کي تڪليف نه ڏني آهي، پر هوءَ اسان جهڙن تي سخت ڏنڊا وسائي رهي آهي، سمجهڻ جي

ڪوشش ڪر!" هڪ ڏڪندڙ مگر بلند آواز مجمعي جي شور ۾ آڀريو.

"سچي اعتقاد وارن جا همراهؤ! منهنجي پٽ، متيا، ڇا ڪيو آهي! هو پنهنجي پيارن سان گڏ هليو ويو آهي. نلوونا اوهان جي اڳيان سچائيءَ کي بيان ڪيو آهي. اسين پنهنجن ٻچن جو ساٿ ڇو ڇڏيون؟ هنن اسان جو ڇا بگاڙيو آهي؟"

متيا جي ماءُ جي انهن لفظن جي سچائيءَ تي نلوونا ڀڙڪو کائي آئي.... ۽.... هن جي اکين ۾ لڙڪ اچي ويا!

"نلوونا منهنجي ماءُ، تون گهر وڃ! تون ٿڪجي پيئي آهين!!" سيروف وڏي ۽ مٺي آواز سان چيو، هن جو چهرو زرد هو ۽ هن جي ڏاڙهي منجهيل هئي ۽ يڪا يڪ هن پنهنجا ڀرون سوڙها ڪندي، آس پاس جي نگاه ڊوڙائي، ۽ هو هڪدم کڙو ٿي بيٺو، ۽ چوڻ لڳو:

"منهنجو پٽ ماتفي فيڪٽريءَ ۾ ڪم ڪندي چچرجي ويو، اوهان کي اها خبر آهي؟ جيڪڏهن هو جيئرو هجي ها، ته آءٌ جيڪر خوشيءَ سان هن کي آزاديءَ جي امنگن رکندڙن سان گڏ فوجين جي سامهون موڪلي ڏيان ها، ۽ چوانس ها ته وڃ ماتفي! تون سچائيءَ ۽ هڪ اوچي آدرش لاءِ وڃي رهيو آهين."

هو يڪا يڪ رڪجي ويو، چئن ئي پاسي هڪ عجيب خاموشي طاري ٿيل هئي، هر هڪ شخص ڪنهن عظيم طاقت جي زير اثر هو، هاڻ ڪنهن کي ڪنهن ڳالهه جو خوف نه رهيو هو.

سيروف پنهنجو هٿ مٿي کنيو، آن کي لوڏيو ۽ پنهنجي ڪلام کي جاري ڪيو.

"هڪ پوڙهو توهان سان ڳالهائي رهيو آهي، اوهين مونکي سڃاڻو ٿا.

٣٩ سالن کان هتي ڪم ڪري رهيو آهيان، منهنجي عمر

۵۳ سال آهي، اڄ هن منهنجي پائڻي کي گرفتار ڪيو آهي، منهنجو پائٽيو نهايت سمجهو ڇوڪرو آهي.

"هو ۽ سيني جي اڪيان هو ۽ ولاسف سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي هلي رهيو هو.

"جهنڊي جي ساڄي طرف هو ۽ موجود هو."

سيزوف هٿ کي چوريو ۽ ماڻ جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ ورتو.

"هن عورت صاف ۽ حقيقت کي بيان ڪيو آهي. اسان جا بچا عزت جي زندگي گذارڻ ويا آهن، مگر اسان هن جو سات نه ڏنو ۽ هن کان جدا ٿي پنهنجي گهرن ڏانهن هليا آيا آهيون."

"نلوونا! هاڻ تون وڃ!!"

هن ماڻ کي التجا ڪندي چيو.

"منهنجا عزيزو، ماڻ ڪجهه ڏکياري نموني ۾ چيو.

"زندگي اسان جي بچن لاءِ آهي، ۽ موت آنهن لاءِ آهي، جيڪي آنهن کي پڪڙي وٺي ويا آهن"

"وڃ نلوونا! هيءَ ٿ ڪنيو وڃ، هن جي ٽيڪ ٽني تون گهر پهچي ويندينءَ."

سيئي ماڻ جي طرف ادا سائيءَ ۽ عزت جي گڏيل نگاهن سان ڏسي رهيا هئا.

همدرديءَ جي آوازن جي گونج هن جو سات ڏيئي رهي هئي. سيزوف خاموشيءَ سان ماڻهن کي هن جي رستي تان هٽائي ۾ رهيو هو ۽ هن سان گڏ ۾ هلندو آيو.

ماڻهن هن جي پٺيان هلڻ شروع ڪيو. رستي ۾ سيئي پاڻ ۾ گالهه تي گالهه ڪندا آيا. پنهنجي گهر جي در تي پهچندي هوءَ جهنڊي جي ڪاٺيءَ تي جهڪي، ۽ هن سندن شڪرانو بجا آندو.

"اوهان جي مهرباني!"

هن نرميءَ سان چيو ۽ ساڳئي وقت ڪن لفظن هن جي دل ۾ جنم ورتو، مهرباني، چوڻ کان پوءِ هن چيو، "اسان جو

مسيح ڪڏهن به نه اچي ها ؛ جيڪڏهن ان واسطي ماڻهو هن جي عظمت ۽ جلال لاءِ قربانيون نه ڏين ها.

هجوم خاموشيءَ سان هن ڏانهن ڏٺو ، هيءَ هڪ ڀيرو وري به هنن ڏانهن جهڪي ، ۽ پوءِ گهرجي طرف هلي ويئي ، سيزوف سر جهڪائي هن جي پٺيان هلڻ لڳو.

ٿوريءَ دير تائين هجوم هنجي گهرجي دروازي تي بيٺو هو ۽ هنن پاڻ ۾ ڳالهيون پئي ڪيون ، ۽ آهستي آهستي هڪٻئي کان جدا ٿي ويا.

پڑهندڙ نسُل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين " اُداس نسلين" نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ "لُڙهندڙ نَسُل" نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڑا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاڦُو، ياڃوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙَهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان "پڑهندڙ" نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڑهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَـنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَـنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَـنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَـنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَـنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَـن پاران ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَـن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَڙهندڙ نَسُل . پَ نَ The Reading Generation

پَنَن کي ڪُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٽائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي تي جَڳَ ۾، هو بوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهِ پهاڙ چُپن ٿا؛

... ...

ڪالهَ هُيا جي سُرخ ڪُلن جيئن، اڄ ڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہ ڄڻ گوريلا آهن.....

... ...

هي بيتُ اَتي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَّ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ "هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وجايو" ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اٽڄاٽن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ياکي پائي چيو تہ "منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ".
- ايان (ڪلهي پاتر ڪينرو)

پڙهندڙ نَسُل . پ ن The Reading Generation